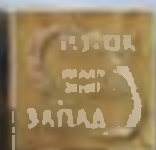

ПЛАМЕН
ПАВЛОВ

ВЕКЪТ
НА ЦАР

САМУИЛ

За корицата е използван идеен проект за паметник на цар Самуил, с автор Александър Хайтов. Проектът е спечелил конкурса за паметник на владетеля в София, организиран от фондация „Българска памет“, с председател д-р Милен Врабевски.

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното писмено съгласие на автора и на издателство „Изток-Запад“.

В книгата са използвани фотографии на:
автора, К. Чакъров и Н. Хрисимов.

© Пламен Павлов, автор, 2014

© Издателство „Изток-Запад“, 2014

ISBN 978-619-152-.....-.....

Пламен Павлов

ВЕКЪТ НА ЦАР САМУИЛ

София, „Изток – Запад“, 2014

Съдържание

Предговор.....7

Глава I.

Години на мир и „ратни бедн“ (927–971)..... 11

Цар Петър (927–969). „Дългият мир“ с Византия 11

Унгарските набези и балканската политика на България 23

Промяната в отношенията с Византия
и агресията на киевския княз Светослав 27

Цар Борис II в сянката на руската
и византийската хегемония 37

Стопански, обществен и културен живот 53

Извори и изследвания..... 59

Глава II.

„Оня прочут Самуил...“ 71

Комитопулите начело на българската държава..... 71

Затишие пред бурята. българските земи през 971–976 г. 83

„Въстанието...“ Българските действия в периода 976–986 г.. 94

„Дунав грабна короната на Рим...“ 112

Развитието на конфликта
през деветдесетте години на X век..... 124

Византийската контраофанзива след 1000-та година 138

Подчиняването на Дукия и сръбските земи..... 150

Катастрофата при Ключ и смъртта на цар Самуил..... 153

Извори и изследвания..... 161

Глава III.**Залезът на първото българско царство (1015–1018) 175**

Цар Гаврил Радомир (1014–1015) – цената на личните и бащините грешки	176
„Прокълнатият“ Иван Владислав	184
Владимировият кръст	191
Събитията през 1017–1018 г.....	194
Пресиан II и гибелта на царството.....	199
Финалните акорди на българската епопея	214
Общество и култура	218
Извори и изследвания.....	222

Вместо заключение229

Предговор

На 6 октомври 2014 г. се изпълва цяло хилядолетие от смъртта на една от най-ярките личности в нашата история. Величавият и трагичен образ на цар Самуил трайно е заел своето съкровено място в съзнанието на поколения българи. Не можем да подминем безучастно и без обяснимо вълнение станалото през толкова далечната 1014 г., когато сърцето на каления в кървави битки воин не издържа гледката на безкрайната върволица от ослепени войници Човекът, който в духа на обичайните за Средновековието сурови нрави не се е поколебал да екзекутира дори собствения си брат Арон с почти цялото му семейство, пада покосен „... от жалост...“ – жалост към погубените човешки съдби, към тогавашна България, над която тегне сянката на чуждото завоевание.

Продължилата пет десетилетия безпримерна борба на българите за опазване на държавната независимост оставя трайни следи в историческата памет. Превратностите на времето са пощадили ограничен брой български паметници, като най-близък по време е надгробният надпис, поставен от Самуил в църквата в с. Герман (част от агломерацията на средновековния град Преспа) в памет на неговите баща, майка и най-голям брат – комит Никола, Рипсимия и Давид. Особено знаков е Битолският надпис на цар Иван Владислав, а далечен отглас за епохата откриваме в надгробната плоча на неговия син и наследник Пресиан II в Михаловце (днес в Източна Словакия), където мимолетно преминалия през историята владетел умира в изгнание през 1060/1061 г. В „Българския апокрифен летопис“ Самуил

и Роман са от едно „царско коляно“ (Крумовата династия), а Комитопулите са представени като синове на „вдовица пророчица“... Цар Самуил и неговият род присъстват в Синодика на Търновската патриаршия (т.нар. Борилов Синодик от XIII в.), в българските преводи и добавки към византийските хроники.... В писмата си до папа Инокентий III цар Калоян се позовава на „... книгите и законниците на нашите стари царе ... и прародители ... Симеон, Петър и Самуил“, които за жалост не са достигнали до нас.

Борбата между българи и ромеи и нейните герои (на първо място цар Самуил) съвсем разбираемо намират силно отражение в съчиненията на византийските автори: Льв Дякон, Йоан Геометър, Йоан Скилица, Йоан Зонара, Константин Манаси, Йоан Ставракий, по-късни хронисти, автори на житийни и други произведения. Силен е отзвукът в околните страни и още по-далече, за което свидетелстват арменският хронист Степан Таронски Асохик, арабинът християнин Яхйя Антиохийски и по-късният ал – Макин, т.нар. Дуклянски презвитер от гр. Бар (Дукля, дн. Черна гора), няколко италиански хроники. Отглас от събитията има в унгарските и германските анали, в други западни и източни извори, а във френския епос „Песен за Роланд“ (XI в.) българите са наречени „народът на Самуил“!

Името и делата на великия владетел, воин и мъченик за българската независимост будят надеждите за отхвърляне на „ромейския ярем“ във големите въстания на Петър Делян и Георги Войтех, а споменът за Самуиловата епоха и независимото Българско царство е мерило за първите Асеневци. Цар Калоян (1197–1207) заявява, че мъсти за престъпленията на Василий Българоубиец и е хулен от византийската страна като „Ромеоубиец“... Самуил намира своето достойно място в българската възрожденска култура, в творбите на Паисий Хилендарски и неговите последователи, в школските учебници, в новата ни литература, включително в творчеството на Иван Вазов, Пенчо Славейков, Атанас Далчев, Антон Дончев, други поети и писатели. Най-мащабната творба на тази тема обаче е създадена от Димитър Талев, роден в стария български град Прилеп. Неговият

роман – трилогия „Самуил, цар български“, издаден за първи път през 1958–1960 г., се превръща в една от най-популярните книги на съвременната българска белетристика. Цар Самуил и негови съратници са знакова тема за българската живопис и скулптура, доказана от творби на Любомир Далчев, Светлин Русев, Борис Гондов, Александър Хайтов... Тема, която е близка за творците на българското музикално изкуство, телевизионна и кинодокументалистика.

Преклонението пред цар Самуил и неговите съратници за нас, българите, е традиционна ценност, нещо повече – част от нашата национална идентичност, дори и да не го съзнаваме... Животът и делата на великия владетел отдавна привличат вниманието на български и чужди историци, а най-сериозни са приносите за осветляването на онази епоха, изпълнена с необикновена динамика, славни победи и тежки загуби, е на авторитетни учени като Константин Иречек, Васил Златарски, Иван Снегаров, Иван Дуйчев, Йордан Заимов, Василка Тъпкова – Заимова, Васил Гюзелев, Иван Божилов и др. Епохата на Самуил, особено грандиозният двубой между българския цар и византийския император Василий II, привлича интереса и на ред балкански, западноевропейски и руски византолози и специалисти по средновековна история. В последните двадесетина години се появиха нови съдържателни изследвания, сред които се открояват книгите на сръбския учен Сърджан Пириватрич, на българския историк Георги Николов, както и мащабното, сполучливо обобщение на тази необятна тема, дело на Антон Съботинов.

Скромната книга, която вече е в ръцете на читателя, е без претенции за изчерпателност и право на „истина от последна инстанция“ – напротив, нашата цел е да припомним най-важните акценти на епохата, нейните признати, но и забравени герои и събития. Естествено, да бъдат изложени вижданията на автори по отношение на някои неясни и спорни въпроси. „Векът на цар Самуил“ е заглавие, избрано след известни колебания, заимствано от една дискусия на инициативния комитет от учени, оглавен от акад. Васил Гюзелев, в усилията на академичната общност за достойно отбелязване на знаковата годишнина от смъртта на

прочутия български цар. Колкото и да е условно подобно заглавие (паралелът със „Златния век“ на цар Симеон изобщо не е случаен!), времето, белязано от ярката фигура на Самуил, наистина обема повече от век – от излизането му на политическата сцена към 969–971 г., през изпълнения с драматични събития и героика негов живот, чак до големите въстания на Петър Делян (1040–1041) и Георги Войтех (1071–1072), избухнали в името на възкресяването на Българското царство, под знака на историческата памет за Самуил. Може би не е излишно да се каже, че през 2014 г. ние, българите, не отбелязваме просто хилядната годишнина от смъртта на емблематичния владетел и воин за българската кауза. По-скоро, колкото и патетично да звучи, даваме израз на своето преклонение пред Самуиловото безсмъртие! Защото един византийски автор от далечния XIII в., се е оказал изключително прав, без дори да е подозирал това – фразата му за „... онзи прочут Самуил, който и досега е в устата на българите...“ е напълно валидна и днес. Ако се замислим, именно в това се състои най-величавата победа на цар Самуил – не толкова и не само над неговия безпощаден противник Василий II Българоубиец, а над безразличието и забравата.

*15 септември 2014 г.
Велико Търново*

Глава I
**Години на мир и „ратни беди“
(927–971)**

**Цар Петър (927–969). „Дългият мир“ с
Византия**

Цар Самуил и неговите братя, останали в историята с името Комитопули („синовете на комита“) се раждат в годините, когато България е управлявана от цар Петър (927–969). Техният баща Никола, един от най-могъщите български боляри, най-вероятно е бил в близки роднински отношения с владетеля. Самуил е роден най-вероятно през 40-те години на X в., а тримата му по-големи братя в рамките на едно или две десетилетия преди това. С други думи, Давид и Мойсей, по-възрастните двама Комитопули, прекарват почти целия си живот във времето на „светия цар“, като загиват през 976 г. – едва седем години след неговата смърт и две години след пленяването на неговия наследник Борис II! На практика военната и обществена кариера на Комитопулите, вкл. на самия Самуил, а и на една съществена част от техните сподвижници, започва и се развива при царуването на Петър. Тогава се формират техните характери, развиват се личностните им качества и недостатъци, миоглед, ценности... Всичко това ни задължава да се вгледаме много по-внимателно в личността на този български цар и неговата епоха, като изоставим, най-малкото като да подложим на сериозна ревизия натрупалите се предубеждения и клишета. Казаното дотук не е самоцелен опит за „нов прочит“ на познатата ни историческа картина, а условие

за по-доброто разбиране на тогавашното българско общество и държава.

На фона на категорично положителната, емоционално приповдигната позиция към делата на Комитопулите и заслуженото преклонение пред Самуил, донякъде странно е отношението на поколения историци, писатели и публицисти към цар Петър. И до днес синът на цар Симеон Велики е сред най-критично оценяваните български владетели. Управлявалият повече от четири десетилетия син на Симеон Велики е представян като главният виновник за „упадъка“ на Първото българско царство, за засилването на социалното разслоение, за катастрофата през 968–971 г. и окончателната гибел на държавата през 1018 г. И не само, Петър е причината за проникналата във Велики Преслав „византийската поквара“, която руши отвътре могъщата при неговите предци България! Обявен по презумпция за „слаб“ и „безволев“, цар Петър „... не можел да бъде нито управник, нито пълководец“ (П. Мутафчиев), в него „... религиозното чувство надделявало над държавническия усет...“ (В. Златарски), този български владетел „... е бил пригоден повече за „царството небесно“, отколкото за „земното“, при него духовенството „... сполучило да разпространи нашироко между българите опасния за държавата мистицизъм...“ (Г. Баласчев) – това са само част от аргументите на видни български историци, превърнали се в своеобразна присъда над този български цар.

Образът на цар Петър върху негов печат (средата на X в.)

Увлечени от подобни разсъждения, цитираните учени, чиито заслуги за изследването на българското Средновековие иначе

са несъмнени, сякаш забравят проявените от България изключителни съпротивителни сили в продължение на почти пет десетилетия след прословутия „упадък“ при цар Петър. Или пък твърдят, че това се е случило въпреки по презумпция „лошото наследство“ на цар Петър. Самуил и останалите ярки личности от рода на Комитопулите, боляри като Кракра, Ивац, Драгшан, Драгомъж, Николица и други личности от втората половина на X – първите десетилетия на XI в. в същност са рожби на Петровата епоха с приписваните ѝ „пагубни влияния“ и „опасен мистицизъм“! Наивно е да се твърди, че царицата византийка Ирина и духовенството са проводници на чужди интереси, както и че всички форми на византийското влияние (идейно, културно, правно и пр.) са непременно „подмолни“ и „разрушителни“... Напротив, както е още при Борис-Михаил и Симеон Велики, в определена степен именно това „вредно“ влияние стабилизира и стимулира българската държавна система. С други думи, надали има друг български средновековен владетел, който в такава степен да е жертва на емоционално-романтичната представа за „силните“ и „слабите“ царе, на прекомерното персонифициране на процеси и събития, както и на субективните нагласи на изследователите.

Фактите показват, че при цар Петър България продължава да бъде регионална „велика сила“, с която политическите ѝ партньори е трябвало да се съобразяват. Военната мощ на страната остава на висота, което личи даже от крайно неблагоприятните събития през 967–971 г. – нито войнственият Никифор II Фока (963–969) е бил склонен да започне истинска война с България, нито успехите на Светослав Киевски са били толкова лесни и безспорни. И ако българската държава е била в такава степен „пропита от отровата на византинизма“, ако аристокрацията и народът са обхванати от „апатия и малодушие“, то е необяснимо как българите само западните области на същата тази държава при Самуил и наследниците му са в състояние десетилетия да удържат безпрецедентния по силата, мащабите и ожесточеността си византийски натиск. Нещо повече, да нанесат тежки удари на империята (особено след 986 г.), които Василий II компенси-

ра с „готална война“ и невъобразима даже и за средновековните „стандарти“ жестокост.

Предпоставеното отношение към цар Петър и епохата му не е напълно преодоляно, въпреки сериозните опити за неговата реабилитация (П. Коледаров, Г. Бакалов, и др.). Този период от българското минало се нуждае от безпристрастна преценка, без да се отива и в другата крайност – повече от ясно е, че Петър не е бил „идеален“ и безпогрешен владетел. Царят и помощниците му (вкл. неговият настойник и учител в „голямата политика“ Георги Сурсувул) допускат сериозни грешки, нередко действията им са колебливи, тромави, недостатъчно ефикасни. Цар Петър по принцип е лоялен съсед и избягва да използва на всяка цена вътрешните и външни затруднения на Византия в свой интерес. Този благосклонен неутралитет позволява на империята да премине в решително настъпление срещу изживяващите криза свои арабски съседи, да проведе важни реформи и да укрепи своята армия. Всичко това е ставало буквално пред погледа на цар Петър и неговите приближени. Оказва се, че съвсем не е далек времето, когато същата тази армия трябва да бъде възпирана на българска земя. България обаче никога не се е поставяла в „доброволна“ зависимост от интересите на своята южна съседка. Страната преживява нашествията на маджарите (унгарците), „бич“ за тогавашна Европа, продължава да респектира съседите си с военните си сили и политическо влияние. Не на последно място, мощният културен процес, започнал при Борис-Михаил и добил впечатляващи резултати при Симеон Велики, продължава естествения си ход.

* * *

ИДВАНЕТО НА ПЕТЪР НА БЪЛГАРСКИЯ престол е въпрос, който крие редица неизвестни. Те не са намерили своето достатъчно убедително обяснение предвид твърде общото представяне на настъпилите във Велики Преслав промени в известните ни извори. Знае се, че първородният Симеонов син Михаил е лишен от правата си на престолонаследник и изпратен в манастир, въпре-

ки че остава неясно как и по какви причини става това. Обикновено се приема, че престолонаследник става вторият син, именно Петър. Две серии от печати, за които е най-правдоподобно да се приеме, че са принадлежали на двама български престолонаследници (канартикини) от първата четвърт на X в., са свързани обаче не с Михаил и Петър, както би следвало да очакваме, а последователно с Михаил и с Йоан/Иван! Това би могло да означава, че след отстраняването на най-големия син свой цар Симеон е определил за наследник именно Йоан, а не Петър. Изказано е предположение, че Петър е не втори, а трети син на Симеон Велики, което означава, че Йоан е втори син от първия брак на Симеон (П. Георгиев) – обстоятелство, което обяснява по-приемливо тази промяна.

Съществува хипотезата, че към 924–925 г. между цар Симеон и престолонаследника Михаил са възникнали разногласия във връзка с поредната ескалация на българо-византийския конфликт. Канартикинът, който би следвало да е зрял мъж на 30–40 години, е бил отстранен и изпратен в манастир. За да бъде още по-категорично гарантирана позицията на Петър той е бил обявен за съвладетел на своя баща (Т. Тодоров), което е напълно възможно предвид аналогичната практика и в тогавашна Византия. Самият Симеон също не е бил канартикин, а е изведен от Борис-Михаил директно за владетел, по-скоро за съвладетел, тъй като старият княз, макар и монах, не се отказва от върховната власт на „от Бога архонт на българите“.

Оловните печати принадлежат на лица с имената Йоан и Михаил, към които е прибавена двойната титла „багатур канартихин“. Те са свързани с основание от Ив. Йорданов с двамата братя на цар Петър. Да се каже с абсолютна сигурност какво се е случило във Велики Преслав в дните около смъртта на цар Симеон Велики (27 май 927 г.) е невъзможно. Вероятно става въпрос за „таен“ или явен държавен преврат, осъществен от Георги Сурсувул и неговата сестра, неизвестната по име тогавашна българска царица. Още при възцаряването на Петър някои държавни решения създават предпоставки за нестабилност в близка перспектива. Тъй като Петър е бил твърде млад и е нямал

деца, за негов престолонаследник е обявен Иван, което може да се тълкува и като отстъпка към оформящата се опозиция срещу Георги Сурсувул.

Със смъртта на цар Симеон въпросът за уреждането на продължителния българо-византийски двубой излиза на преден план. Умората от дългата война, растящите финансови и материални разходи, както и борбата за власт във Велики Преслав, си казват думата. Както личи от преговорите с Роман Лакапин през 923 г., самият цар Симеон съвсем не е бил толкова далеч от идеята за мир, а максималистичните му претенции вероятно са имали за цел постигането на възможно най-изгодни условия за българската страна.

Проблемите в царското семейство извеждат начело на държавата царския регент, близък роднина (шурей) и вероятно тогавашен кавхан Георги Сурсувул – личност, чиято роля в българския държавен живот през онези години несъмнено е изключително важна. Новата власт във Велики Преслав на първо време не променя курса към Византия. Напротив, през лятото на 927 г. в Източна Тракия започва поредната българска офанзива. Опустошени са редица византийски крепости и селища, включително гр. Виза. Не след дълго обаче в Константинопол пристига монахът Калокир, който носи хрисовул („златопечатно писмо“) от цар Петър до Роман Лакапин с предложения за мир и династичен брак. Според византийските хронисти Петър и Георги Сурсувул се решават на радикалната стъпка, тъй като се боят от отведен византийски поход, както и поради върлуващият в България глад, природните неблагоприятия (суша и скакалци, които унищожават реколтата), страхът от агресивни действия на съседите маджари и хървати.

Липсата на преки свидетелства от самото време на мирните преговори, както и наличието на определени тенденциозност в позицията на хронистите (хора от кръга на Константин VII Багредородни, един от ярките идеолози на византийската „изключителност“!), изискват по-голяма критичност към тези извори. Негативното отношение към Петровото царуване, формирано на базата на общите впечатления от развитието на Бъл-

гарското царство през X-XI в., също трябва да бъде преодоляно. Ако се вгледаме в изворите, тезата за остриите вътрешни раздори по въпроса за мира още през 927 г. не намира сигурна почва. Подетият курс е подкрепен от най-приближените хора на покойния цар – Георги Сурсувул, ичиргу-боила Мостич, калу-таркана Симеон, самписа (началникът на дворцовата канцелария) Симеон, и др. Някои са от тях са близки царски роднини, а знатният българин Стефан, който играе особено важна роля в българо-византийските преговори през есента на 927 г., навярно е бил племенник на покойния цар и първи братовчед на Петър.

Редно е да се запитаме дали инициативата е наистина българска, както твърдят хронистите? По-скоро инициативата е на Византия, а Калокир е неин пратеник, натоварен с мисия в България по-рано (след Симеоновата смърт?), който този път носи дългоочаквания отговор на византийските предложения за мир. Така или иначе, за пръв път след 913 г. от Велики Преслав идват не откази и предизвикателства (вкл. българският владетел да бъде признат за ромейски василевс!), а приемлив отговор. Новата българска позиция е приета с обяснима радост от Роман Лакапин. В България са изпратени нови високопоставени дипломати, а скоро в Константинопол пристига самият Георги Сурсувул, придружаван от най-видните български първенци. Тази незапомнена по мащабите си дипломатическа „офанзива“ води до сключването на мирен договор, който е без точен аналог в двустранните отношения. Постигнат е т.нар. „дълбок“ или „дълъг мир“ (сключван по принцип за 30 години, в случая продължил четири десетилетия), скрепен с династичен брак. Империята нарушава своите вековни принципи за „блестяща изолация“, като на чужд владетел е дадена за съпруга византийска принцеса.

Георги Сурсувул и придружаващите го високопоставени българи избират за съпруга на своя владетел византийската принцеса Мария, дъщеря на Христофор, най-голям син, съимператор и потенциален наследник на Роман I Лакапин. За окончателното сключване на мира във Влахернския дворец пристига самият цар Петър, а брачната церемония е извършена лично от константинополския патриарх Стефан II в прочутата църква

„Св. Богородица при Живоносния извор“ (Пиги, дн. Балакълъ) на 8 октомври 927 г. Както пишат византийските хронисти, Мария се сдобива не само „... с мъж цар“, но и с името „Ирина“ („Мир“). На един пир след сватбата българските гости изискват царският тъст Христофор (трети във византийската йерархия след Роман Лакапин и легитимния наследник Константин VII Багренородни) да бъде смятан вече за втори по ранг след своя баща. Макар външно да се противял на искането, Роман отстъпва под предлог на взаимното роднинство и приятелство. Впрочем, уж спонтанното българско настояване отговаря на интересите на Роман, който отдавна се стреми да измести Константин в полза на своята фамилия. Но и българската страна не прави това от дворцов наивитет – така българите, макар и в „роднински“ план, реално се намесват във вътрешните работи на империята (прецеденти, каквито Византия винаги се е стремяла да не допуска!); още нещо, така се повишава политическа тежест на брака, който вече визира и един бъдещ владетел. След сватбата, придружена от многобройна свита, Мария-Ирина заминава за новата си родина.

Печат на цар Петър и царица Мария – Ирина

Византия прави една трудна, не особено желана отстъпка – Петър е признат за „василевс“, а българският духовен глава от архиепископ е прогласен за патриарх. Ако може да се говори за отказ от Симеоновата политика от страна на българския цар и неговите приближени, „омекотяването“ на политическия курс е най-вече в идейно-политически план. Да се твърди обаче, че българската страна е направила някакъв извънредно голям идеоло-

гически компромис, отказвайки се от претенциите на Симеон Велики, не е оправдано. Естествено, Византия не може да признае българския владетел за „василевс на ромеите“ или „...на българите и ромеите“ (т.е. за свой император!) и надали Симеон Велики сам е вярвал в това. С други думи, Петър и сътрудниците му добиват максималното, което Византия е в състояние да стори.

С договора от 927 г. византийският „ойкуменизъм“ външно остава непокътнат, но в реален план постигнатото от българската дипломатия е пробив в теорията за световно господство на „Новия Рим“. Империята признава българския цар за стоящ най-близо по ранг до „василевса на ромеите“, за заемащ по-високо място дори от западния франкски (германски) император. Византия се задължава да плаща на българския цар годишен трибут („форос“/данък), което тя прави без прекъсване до 966 г.

Признаването на българския духовен глава (според авторите на т.нар. Борилов Синодик това е Леонтий) за патриарх, макар и отстъпващ в каноничен план на своите събратя в древните патриаршии от т.нар. „пентархия“ (Рим, Константинопол, Александрия, Антиохия и Йерусалим), няма точна аналогия в тогавашния християнски свят. Този статут още веднъж гарантира независимостта на българската църква, правото ѝ създава свой клир, да води проповед на своя език, да изгражда собствен пантеон от светци, да бъде в пълна „симфония“ („съзвучие“) с българската царска власт. Този „български модел“ на църковна уредба се утвърждава до такава степен, че Василий II, макар да отнема патриаршеския сан на духовния глава, все пак запазва самостоятелността на българската църква в лицето на архиепископа в Охрид. Подобно на царската, и патриаршеската титла става неразделна част от българската политическа идеология. Най-яркото свидетелство са усилията на царете Калоян и Иван Асен II да възобновят именно патриаршеското достойнство на църквата – настойчивост, която дълго време не е разбираема за Римската курия предвид обичайния за средновековните европейски държави църковен порядък. Според него архиепископският сан и подчинеността на Рим или Константинопол са в реда на нещата. Признатата през 927 г. българска патриаршия по всяка веро-

ятност има за официално средище Дръстър, а не „новия“ град Велики Преслав. Така е отговорено на каноничното изискване патриархът да резидира в „древнопросияла“ катедра. За разлика от столицата, дунавският Дръстър (римският Дуросторум, византийският Доростол) е старо християнско огнище.

Често се твърди, че по силата на договора от 927 г. българите напускат земите от Симеон земи след 913 г. Нещата надали стоят толкова просто. На практика цар Петър се отказва в полза на империята единствено от земи, които при неговия баща са били във военновременната зона (например Виза) и чието задържане е било проблематично. В пределите на България остават земите от Странджа през Беломорието и Южна Албания до Рас (дн. Нови Пазар, Сърбия), вкл. част от Солунското поле, Северен Епир, днешна Албания и Косово. С други думи, в договора от 927 г. българските интереси са били съхранени в максимална степен.

Промяната в отношенията с Византия, както се оказва, не е била приемана еднозначно от българската аристокрация. Хронистите съобщават, че скоро след сключването на мирния договор от есента на 927 г. в България се проявява т.нар. „партия“ на „Симеоновите велможи“, несъгласни с политическия курс на „дълбок мир“ с Византия. Вероятно, както често става в „реалната политика“, вътрешни, групови, междуличностни вражди се обличат в радикална форма предвид конкретни политически амбиции. Външнополитическата и особено патриотичната „материя“ служи най-добре при търсенето на дивиденди за сметка на управляващите в даден исторически момент. Знаем с по-късна дата, че Петровите братя Иван и Вениамин (наричан в литературата „Боян Магьосника“) дълго време носят „българско облекло“ – своеобразна декларация на изконни български традиции.

През 928 г. Иван оглавява заговор, който едва ли е обезвреден така лесно. В един надпис от скалния манастирски комплекс при Мурфатлар (дн. Басараб, Северна Добруджа) се чете името на „цар Иван“! Кой е този „цар Иван“, ако не Петровият брат? Едва ли става дума за император Йоан I Цимиски (969–976) или за „българския самодържец Йоан“ (Иван Владислав) – надписът

определено е по-ранен. Един оловен печат на Иван дава изписаната на гръцки титла „василевс“, равна на българската „цар“. Според византийските хронисти властите се разправят жестоко със заговорниците, а Иван е хвърлен в затвора и насила замонашен – моменти, които К. Попконстантинов свързва с конкретни надписи графити в манастира при с. Равна и от самия Велики Преслав. Така или иначе, обстановката е оставала достатъчно сложна, което личи от обстоятелството, че цар Петър е принуден да търси помощ от своя „дядо“ Роман Лакапин.

Византийските хронисти представят нещата по волно или неволно изопачен начин. Дошлите в помощ на цар Петър ромейски пратеници тайно (!?) извеждат царския брат Иван от затвора, от Велики Преслав и въобще извън страната. В Константинопол той става обект на особени грижи – лично Роман Лакапин се застъпва пред църквата за освобождаването му от монашеския обет, жени го за знатна арменка, дава му богато имение. На сватбата кумува не кой да е, а е самият сѝмператор Христофор – тъстът на Петър! Да вярваме, че българските власти са могли по такъв елементарен начин „да изпуснат“ най-опасния държавен престъпник е нелогично. Ще припомним сведенията за ефикасната българска гранична стража през онази епоха, чиято жертва през 978 г., както ще видим по-нататък, става жертва дори избягалият от византийски плен цар Борис II. По-скоро, отвеждането на Иван в Константинопол е извършено по идея на самия цар Петър – изпращането на бунтовника във византийската столица, сродяването му с византийския двор и т.н. компрометира Иван в очите на най-разпалилите му привърженици. Роман Лакапин участва в тази игра, разбира се, не без умисъл, но в крайна сметка името на Иван изчезва от хрониките – свидетелство за отпадането му от „голямата политика“.

Само след две години своите претенции предявява и монахът Михаил. Сега нещата са още по-сериозни, защото някакви „българи-скити“ застават на страната на някогашния престолонаследник. Заточен в манастир нейде в днешна Македония, Михаил се опира на потомците на Куберовите българи! В хода на метежа претендентът неочаквано умира, а поддръжниците му

бягат на византийска територия. Те създават грижи на местните власти, главно в Епир. Вероятно разбунтувалата се област е включвала земи от поречието на Струма на запад, вкл. стария комитат с център Девол в днешна Албания. Върху заговорите от 928 и 930 г. би могло да се разсъждава още, но е неоспорим факт, че цар Петър запазва своя трон и управлява най-дълго от всички български царе.

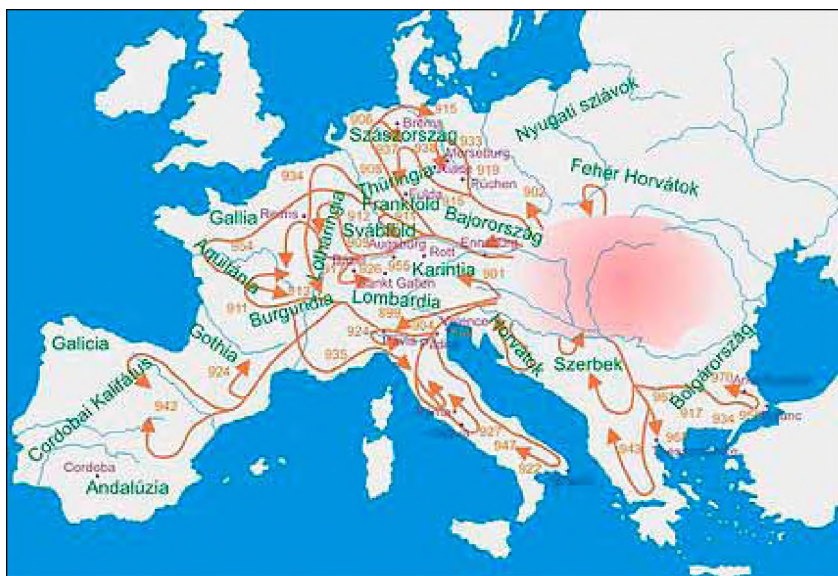
Надписи, свързани с „цар Иван“, брат на цар Петър
(по К. Попконстантинов)

По време на тези събития сръбският княз Чеслав Клонимирович успява да избяга от Велики Преслав и с византийска помощ възстановява своята държава, превърната през 924 г. в българска провинция. В науката отдавна има спор кога е станало това, тъй като Константин Багренородни поставя въстанието на Чеслав през „седмата година“. Дали обаче „броенето“ започва от идването на власт на княз Захарий (921–924) или от унизителната роля на самия Чеслав като българска марионетка или, по-скоро, „примамка“ през 924 г.? Въпреки неяснотите в датировката, най-правдоподобно е въстанието на Чеслав да е било през 931 г. Двойствеността на византийската политика към България в случая е твърде показателна – запазвайки приятелството с Петър, в същото време Роман Лакапин „тайно“ подпомага сръбското въстание. Дали вината за тази загуба обаче е само на Петър? Тя все пак трябва да бъде „поделена“ с опозиционните сили,

които с действията си улесняват сърбите, принуждавайки царя и правителството му да отклоняват вниманието и силите си от външната към вътрешната политика.

Унгарските набези и балканската политика на България

ЕДИН ОТ ФАКТОРИТЕ ЗА ДЕСТАБИЛИЗАЦИЯ на българската политическа и стопанска мощ през X в. е засилената военна активност на маджарите (унгарците). Нашествията на новите „хуни“, от които страда почти цяла тогавашна Европа, вкл. Франкската империя и Италия, са най-тежкия проблем за цар Петър. Обичайните твърдения, че царят и държавата проявяват пасивност, пораженческо поведение и незаинтересуваност нямат реални основания.

Унгарските набези в Европа през X в.

Унгарците са извънредно опасен и силен за времето си противник, намиращ се в най-динамичната фаза от развитието на едно младо, „военно“ по тип общество. В процеса на „придобиването на родината“ този все още полуномадски народ нанася унищожителен удар на силна държава като Великоморавия, тероризира своите западни съседи, и т.н. България изпитва силата на унгарските удари още при цар Симеон Велики – както във войната през 894–896 г., така и при завземането на част от отвъддунавските земи в дн. Трансилвания около 903 г. Унгарските победи над Симеон и неговите отвъддунавски управители (Салан, Глад и др.) поне отчасти обезсилват твърде тежките упреци към цар Петър. Ако се обърнем към събитията в началото на XI в., трябва да се признае, че при цар Петър България в някаква степен съхранява и може би дори възстановява част от територията си на север от Видин, Белград и Срем.

През 934 г. унгарците правят дълбок рейд на Балканите, достигайки до византийската столица. Те минават през българската територия, следвайки т.нар. „военен“ или „диагонален“ път от римската епоха („Via Militaris“): Белград – Ниш – Средец – Пловдив в продължение на около шестстотин километра! Предположенията за отношението на цар Петър към тази акция са разнообразни – от допускането, че българите са безсилни да ѝ се противопоставят (П. Мутафчиев), до идеята, че на унгарските вождове и войски е даван свободен „коридор“ към Византия (В. Гюзелев, П. Коледаров, Хр. Димитров). Последната възможност приемливо се обяснява като българска реакция на византийската подкрепа за сърбите през 931 г. Вероятно по сходен начин стоят нещата и с нахлуването през 943 г., когато нашествениците достигат до Атина и Коринт. Ново унгарско проникване на византийска земя има през 948 г. След броени години новите „хуни“ претърпяват първото си голямо поражение при Лехфелд (10 август 955 г.), нанесено им от немския крал Отон I Велики (936–973), след което активността им на запад спада. Напротив, нахлуванията на Балканите се засилват, което отново е създавало грижи на цар Петър.

Промяната е отразена в масираните унгарски набези в Източна Тракия през 959–961 г., когато се стига до големи сраже-

ния с византийските войски. Не е изключено при някои от тези походи унгарците да са „прегазвали“ българските земи, да са плячкосвали, и т.н., достигайки в устрема си до територията на империята. Това да е продължило близо три десетилетия обаче надали е възможно. От едно писмо на цар Петър до император Никифор II Фока разбираме, че към 963–966 г. България е била нападена от унгарците и е воювала с тях, без обаче през същите години те да са достигали византийските предели. Да се мисли, че българските власти са били абсолютно безсилни да повлияят на унгарската военна активност (неизменно през българска територия!), със сигурност е неправдоподобно. Пресилено е обаче да се приеме и обратното – че между България и маджарите е съществувал неизменен съюз в продължение на тридесет години (!), който сякаш е можел да остане в тайна за империята... Явно двустранните отношения са били динамични, на „приливи“ и „отливи“, с конкретни решения при всеки възникнал повод. Подобен подход е обясним при невъзможността или нежеланието на Византия да оказва военна помощ на България, както и поради автономното поведение на отделните унгарски вождове. От друга страна, преди 966/967 г., диалогът между Велики Преслав и Константинопол продължава в духа на мирния договор от 927 г.

Управляващите среди във Велики Преслав свързват политиката към унгарците не само с Византия, но и с други традиционни за страната партньори – печенезите, Сърбия, Хърватия, дори Германия. Навярно мисията, изпратена от цар Петър при Отон I в Магдебург през 965 г. не е първият български опит за координиране на действията с немското кралство, прераснало през 962 г. в „Свещена Римска империя“. Наред с победата си над унгарците през 955 г., Отон е имал достатъчно сложни отношения с Византия в Италия. Преки резултати от българо-германските контакти обаче не са известни. Всичко това принуждава цар Петър да търси начин за нова регламентация на отношенията със самите унгарски вождове. Това става със съюзен договор през 965/966 г., по силата на който българите пропускат унгарски отряди за набези на византийска територия. Това неминуемо влошава отношенията между двете страни.

Развитието на българо-унгарските отношения има отражение и върху тогавашна Сърбия. Българското влияние в тази съседна страна към средата на X в. е възстановено. Прави впечатление настойчивостта, с която в своя трактат „За управлението на империята“, писан около 948–952 г., ученият император Константин VII Багренородни отстоява византийските „права“ върху Сърбия. „Архонтът на Сърбия изначално (...), робски е подчинен на василевса на ромеите и никога не е бил подвластен на архонта на България...“; сърбите дават на българския владетел „дарове“, а не данъци... С тези аргументи Константин изразява тревогата си от сближението на Чеслав с цар Петър, предизвикано от засилената унгарска активност след 934 г. Пак в контекста на казаното (или на премълчаното!) от Константин VII изглежда, че влиянието на Петър е проникнало и сред хърватите.

Император Константин VII Багренородни – барелеф от слонова кост

Не е изключено, както по времето на Симеон, Чеслав, който при това е българин по майка, да се е опитвал да маневрира между Византия и България. Сръбският княз разширява държавата

си, за което благосклонният неутралитет на Петър е бил много важен. В началото на петдесетте години Чеслав успява да разбие унгарския вожд Киш, но малко по-късно е победен. Князът е хвърлен с камък на шията в р. Сава, а Сърбия тръгва по пътя на упадъка. В крайна сметка, не можем да не признаем, че цар Петър не се различава принципно от своя баща Симеон Велики, въобще от традиционната българска политика в западната част на Балканите.

Анализът на изворите и археологическите данни показва, че България и през Х в. запазва известни позиции в Северното Черноморие, макар и силно изместени на юг към Дунавската делта за сметка на съседните печенези. Демографската и етническа ситуация се изменя още към началото на Х в., когато печенезите заемат старите поселения на унгарците. Приема се, че „отдръпването“ на българската власт на юг – югозапад е станало, волно или не, без война на Симеон и Петър с печенезите. Напротив, с малки изключения, те стават лоялни съюзници на България, което проличава в ред събития. И все пак, границата на царството не е била на самия Дунав, а северно от него – от долното течение на Днестър в посока на Дунавската делта. В земите на днешна Бесарабия (южната част на Украйна и Молдова) през Х в. се наблюдава струпване на селища, открити по археологически път, които принадлежат на Първото българско царство. България запазва контрол над някои крепости, други са изоставени. Военната мощ на номадите печенези, която към средата на Х в. е своя апогей, вероятно е използвана от цар Петър и за натиск срещу унгарците и Византия.

Промяната в отношенията с Византия и агресията на киевския княз Светослав

ПРЕЗ 963 Г. УМИРА БЪЛГАРСКАТА царица Мария – Ирина, което налага препотвърждаването на договореностите между България

и Византия. Въпросът е решен в неблагоприятен план – мирът е гарантиран с присъствието на царските синове Борис и Роман в Константинопол. Надали официалната формула на станалото е „заложничество“, вероятно отиването на Борис и Роман в Константинопол е представяно като обучение, както е било някога с дядо им Симеон. По същото време във Византия настъпва сериозна вътрешнополитическа промяна – на власт идва прославеният пълководец Никифор Фока (963–969), който се жени за императрица Теофано и става регент на малолетните Василий II и Константин VIII. Никифор изразява интересите и възгледите на войнствената малоазийска аристокрация – влиятелна социална сила, която през X в. се превръща в гръбнак на армията, жънеща победи над арабските съседи на империята. Отношението към България става още по-хладно. Вероятно това е една от причините цар Петър да потърси контакти с Отон I и да сключи нов договор с унгарците.

Император Никифор II Фока

Конфликтът между България и Византия на пръв поглед избухва изненадващо, във време, когато и двете страни не се чувстват подготвени за прекъсване на „дълбокия мир“. През зимата на 966–967 г. в Константинопол се явяват български пратеници, които изискват от Никифор Фока „обичайния данък“. Императорът празнува голямата си победа над арабите от Тарс, настроението в двореца е приповдигнато, а българските искания изглеждат ненавременни и неуместни. Императорът воин схваща плащаният четири десетилетия трибут като унижение, а и като неприкрит шантаж. Българските дипломати са изгонени със скандал, в който Никифор си позволява груби и непристойни изрази към българския народ („мръсен“, „робски“, „жалък“ и пр.) и неговия цар („облечен в кожи кожогризец“, „трижди роб“ на всесилните ромейски василевси). Руският византолог Сергей Иванов се съмнява, че опитен политик като Никифор Фока би си позволил такъв драстичен тон. Според В. Златарски с това действие цар Петър се е опитал „... да се отърси от унижителното положение, в което се намирал спрямо Византия от 963 г.“, опирайки се на договора си с маджарите. Ако развием идеята на британския византолог Ст. Рънсиман, с този предизвикателен ход българският цар напомня на обзетия от източната си политика император (вкл. „кръстоносната“ му идея да освободи Йерусалим от „игото на сарацините“), че без неутралитета на България византийските успехи биха били скромни, дори невъзможни. Така или иначе, българо-византийските отношения навлизат във фазата на неприкрита вражда. След скъсването на „дълбокия мир“ се стига до пълно отваряне на „маджарския“ коридор за набези към империята – когато арабският хронист Яхйя Антиохийски споменава неизвестни по други извори български акции против Византия през 966–967 г., може би визира такива предизвикани от цар Петър унгарски нахлувания. През 968 г. германският пратеник във Византия епископ Лиутпранд Кремонски свидетелства за удари към Солун – старият път „Виа Игнация“ на практика е неизползваем заради непрекъснатите унгарски набези.

Създаде повод за война и верен на своя агресивен стил, Никифор решава да изпревари българския цар. През лятото на 967

г. византийската армия нахлува в България, завладявайки някои погранични крепости в Тракия. Обект на нахлуването е в района на граничния български вал „Еркесията“. Една голяма и продължителна война с българите е нежелана от императора, ангажиран както с арабите на изток, така и с германо-византийските противоречия в Италия. Целта е цар Петър да бъде сплашен и принуден да иска нов мир, по-благоприятен за империята. Не се споменава нищо за Борис (II) и Роман, но присъствието им във византийската столица няма как да не е използвано за натиск спрямо правителството във Велики Преслав. Войната има характер на военна демонстрация – дотам, че някои учени (например С. Иванов) се съмняват дали тя не е литературна измислица на Лъв Дякон...

Поход срещу България е имало и това се потвърждава от една грамота на Никифор Фока, макар и в късен препис. При своето нахлуване Никифор Фока достига до т.нар. Голям окоп (Еркесията), откъдето изпраща писмо до цар Петър с искане българите да не допускат повече унгарски нападения в ромейските предели. Българският отговор не съдържа очакваните молби за мир, а гневни упреци – според Лъв Дякон цар Петър заявява: „Когато те [унгарците] воюваха против нас, ти, извикан да ни помогнеш, не пожела. А сега, когато ние, принудени, сключихме с тях договор, ти намираш за справедливо да нарушим договора, да вдигнем оръжие против тях и да започнем война без всякакъв повод...“

Византийски тежки конници – катафрактари (възстановка)

Решителният тон ясно показва, че България съвсем не е слаба във военно отношение, а и цар Петър не е за подценяване... Никифор Фока, който в дългата си военна кариера се е справял с достатъчно тежки ситуации, оценява реалистично обстановката и се оттегля. Лъв Дякон оправдава решението му с трудния български терен, изпъланен с планини, гори и непроходими места – императорът „... не смятал за благоразумно да поведе ромейската армия в безредие през тези опасни места, за да я предаде на българите да я изколят като добитък...“ Жив е споменът за тежките поражения, търпени от българите – наред със съдбата на злополучния си съименник, загинал век и половина по-рано, Никифор положително е имал предвид и катастрофата, претърпяна от неговия чичо Лъв Фока при Ахелой през 917 г.

След неуспеха на военната диверсия Никифор Фока търси друго решение. Неочаквано на пръв поглед то е свързано с Киевска Русия. Защо Византия не се е обърнала към печенезите, оценявани от самите ромеи като най-сериозната военна сила на север от Дунава? Отговорът е само един – българската дипломация не допуска подобно развитие, следвайки линията на приятелски отношения с печенежката знат. Впрочем, виждането на Ив. Божилов, че правителството на цар Петър е подценило възможностите на Киевска Рус за действия против България има сериозни основания и това се оказва една от тежките грешки на цар Петър и неговите съветници.

Причините, довели до византийско-руския съюз против България, са анализирани нееднократно. Насочвайки вниманието си към Киевска Рус, Никифор II Фока е ръководен от желанието да противопостави на България силен и недостатъчно познат противник. Със сигурност връзки между Велики Преслав и Киев са съществували, но Византия е имала по-солидни позиции и възможности за влияние. От времето на византийско-руския договор от 911 г. в имперската армия присъства наемната „варяго-руската дружина“. Контактите между Киевска Рус и Византия се засилват след покръстването на княгиня Олга (944–964) в Константинопол (955 г.).

Варяжката гвардия на византийските императори – миниатюра от Мадридския прелист на хрониката на Йоан Скилица

Византия насочва вниманието си към младия и войнствен княз Светослав Игоревич (964–972 г.). Току-що поел властта от майка си Олга, Светослав е изразител на най-агресивните среди от нормано-руската върхушка. Той се отнася насмешливо към верските възгледи на Олга, приемайки Христовото учение за религия на слабите. През 964–967 г. князът и „дружината“ му нанасят тежки удари на Хазарския каганат, воюват срещу народите в Северен Кавказ, присъединяват нови славяни към киевската държава. Стремешът е да се наложи контрол върху търговските речно-морски и сухоземни пътища в региона.

Никифор Фока изпраща при Светослав младият и енергичен Калокир, син на протевона (управителя) на Херсонес. Светослав получава 15 кентенария злато – сумата, достатъчна за наемна войска, не по-голяма от три – четири хиляди души. В същност златото е личен дар за княза, докато за „дружината му“ е предназначена плячката, която ще бъде придобита в България. Империята се опитва да внуши на княз Светослав ползата от взаимния съюз. Една целите, преследвани от Никифор, е да

отклони киевско-руската енергия от богатия византийски Херсонес (дн. Севастопол, Крим – Украйна), в изгодно за самата империя направление.

Докато тече тази подготвителната фаза, в Константинопол пристига българско пратеничество. Още на 28–29 юни 968 г., преди първия поход на Светослав, в двореца присъства българска делегация, чийто неизвестен по име водач е приет на по-високо равнище от епископ Лиутпранд Кремонски, посланикът на император Отон I. На протестите на Лиутпранд е отговорено, че за Византия най-високопоставен от чуждите владетели е българският цар, а не немският „крал“. Империята дава вид, че е диалогът с цар Петър може да бъде продължен. Въпросът е дали оказаният на почетен прием не е имал за цел да заблуди цар Петър? Ако пък това е български демарш за предотвратяването на руската агресия, той не постига успех.

Светослав дебаркира със своите ладии в Дунавската делта през август 968 г. Льв Дякон твърди, че войските му наброяват 60 хиляди души („без да се броят наемниците“!), а тяхно ядро е княжеската дружина от 10 хиляди воители. Две години по-късно Светослав сам определя войниците си на 20 хиляди, при все че вече е претърпял тежки загуби. Числото, дадено от Льв Дякон, е преувеличено, но все пак Светослав води значителни за времето си сили, използвайки демографския потенциал на източните славяни и на идващите от Северна Европа нормани („варяги“). Князът е придружаван от патриция Калокир, приет от него като „... роден брат чрез връзките на приятелството...“

Когато Светослав навлиза в Дунав, срещу него Петър изпраща 30-хилядна войска. При цялата спорност на числеността на армиите, ясно е, че българските сили са по-малобройни от руските. Възможно е царят да не изпраща цялата си армия на север, опасвайки се от византийски удар от юг. Българите са разгромени в първото голямо сражение, а спасилите се от бойното поле се затварят зад яките стени на Дръстър. При вестта за поражението цар Петър получава апоплектичен удар. Неспособен да изпълнява функциите си на държавен глава, тоъ приема монашески сан и се оттегля в манастир. Царят-черноризец умира на 30 януари 969 г.

България губи опитен и обигран политик, който независимо от своите грешки и слабости води държавните дела повече от четири десетилетия. Една от запазените църковни служби за светеца цар Петър отразява „...голямата беда...“ и униението, обхванало българите, след смъртта му. Авторитетът на Петър е още по-висок във времето на византийското владичество. Неговото име се превръща в символ на българската независимост и е приемано от най-видните въстанически водачи (Петър Делян, Константин-Петър Бодин и Теодор-Петър, братът на Асен).

Смъртта на цар Петър – миниатюра към българския превод Манасиевата хроника от средата на XIV в. от библиотеката на цар Иван Александър

Победата на Светослав според руската летопис е при Преславец (или Малък Преслав, при дн. Нуфър, Румъния) в делтата на Дунава. Последвалите действия водят до завладяването на част от североизточните български земи. Руският хронист твърди, че Светослав завзема „80 града по Дунава“. Правени са различни догадки относно тези градове, но един поглед към скандинавските саги ни убеждава, че числото е напълно условно и че „80“ означава просто „много“! Във всеки случай завоеванието

не включва столицата Велики Преслав. Независимо от болестта на цар Петър, българското правителство се съвзема от тежкия удар. Според летописците по внушение на българите печенезите нападат и блокират Киев. Светослав е принуден да прекъсне победоносната си кампания и да се върне бързо назад.

Неочакваното поражение на българските сили във войната със Светослав прави силно впечатление в Константинопол. Никифор Фока е неприятно изненадан от развитието на войната, за която се е предвиждало да бъде дълга и изтощителна за българи и руси. Според Льв Дякон още при първия поход патрицият Калокир замисля да узурпира ромейския трон, което безпокои Никифор Фока. Ако Византия е смятала, че Светослав ще се задоволи само с разграбването на българските земи без да има териториални претенции, това се оказва погрешно. При „княза викинг“ авантюристичното начало надделява над политическия прагматизъм. Никифор започва да готви дори столицата Константинопол за нападение по море и суша, което, проведено от България, би било по-застрашително от предходните руски морски походи.

Рязката промяна в ситуацията принуждава императора да търси сближение с българите. Византия няма достатъчно сили за война на север, доколкото през 968 г. действията срещу арабите са в апогея си, а в Южна Италия продължава конфликтът с немците. Сведенията за поредните българо-византийските контакти са лаконични, но в някакъв вид старото „приятелство“ поне в декларативен вид е възстановено. По същото време цар Петър умира, а византийското правителство позволява на неговите синове Борис и Роман да се завърнат във Велики Преслав. Според едно спорно сведение на Йоан Скилица, за което ще стане дума и по-нататък, империята е провокирана и от политическият „дебют“ на Комитопулите! Синовете на „много могъщия комит Никола“ се свързвани и от поета Йоан Геометър със „залеза на Никифор“ през 969 г. Наистина, въпросът за политическата тежест на братята Давид, Мойсей, Арон и Самуил по онова време е обгърнат в неяснота, която разкрива възможности както за различни хипотези, както и за груби спекулации с българското минало.

Причината е мъглявото съобщение на Йоан Скилица, според когото Борис и Роман са пратени да поемат бащината власт и да спрат „...напредването на Комитопулите (...), които замисляли въстание и бунтували България...“ Впрочем, както ще видим във втората глава на тази книга, в случая Скилица на две места пише почти едно и също за „въстанието“ на българите, имайки предвид 976 г. Впрочем, за да са толкова влиятелни през 976 г., Комитопулите вече са имали авторитет и позиции в българската държава, но няма основание в тяхното „напредване“, ако е имало изобщо такова, да се вижда движение против династията, проява на сепаратизъм от какъвто и да било вид, още по-малко опит за създаване на „западно българско царство“. Напротив, виждаме византийски опасения, че на власт в България би дошла една откровено враждебна, войнствена политическа групировка. Ако империята е виждала в Борис и Роман гаранция за запазването на мира, това се е дължало и на желанието във Велики Преслав да доминират познати и предвидим политически сили и личности. Неопитността на Борис II е приемана като условие, че от българска страна няма да последват изненади.

Когато се разглежда въпросът за „появата“ на Комитопулите, трябва да се има предвид нагласата на византийски автори. Йоан Скилица е повлиян от онова, което знае за византийската вътрешнополитическа действителност по същото време. С други думи, волно или неволно съпоставя движението на Комитопулите с узурпаторските кроежи на Варда Склар и Варда Фока към трона на Василий II, за които ще разкажем по-нататък. Приликата е формална, доколкото българската знат, водена от Комитопулите, остава лоялна към династията и доказва това в хода на последвалите драматични събития.

Цар Борис II в сянката на руската и византийската хегемония

ВЪЗЦАРЯВАНЕТО НА БОРИС II НЕ носи нужната на страната стабилизация. Някои детайли показват, че Борис е бил роден не по-рано от 950 г. В такъв случай той идва на престола твърде млад и неопитен. Прекарал цели шест години (и то годините, в които се оформя като личност!) във византийската столица, той не познава добре ситуацията в България и лесно става зависим от българските групировки. Какво е било мястото на „партията“, оглавявана от Комитопулите, ако е имало такава през 969 г., е трудно да се каже. Не е изключено, ако съдим по бягството на Борис и Роман именно при Комитопулите през 978 г., синовете на комит Никола да са били сред приближените на новия владетел.

През лятото на 969 г. Светослав все още е в Киев, вкл. по време на смъртта на неговата майка, бъдещата светица Олга (11 юли с.г.). Властната княгиня и нейните приближени не одобряват авантюристичните походи, вкл. този в България. Светослав обаче е непоколебим, той стига дотам да заяви, че не желае повече да управлява от Киев, а от „Преславец“ – там била „средата“ на „неговата земя“! Князът представя завзетия български Преславец като истински „рай“, където „... се стичат всякакви блага: от Гръцката земя злато, коприна, вина и различни плодове, от Чехите и Угрите – сребро и коне, от Русите пък – кожи и восък, мед и роби“. Лъв Дякон свидетелства, че след нападението над България Светослав и приближените му „... не искали да се завръщат в страната си, но възхитени от благоденствието на тези земи, съвсем пренебрегнали сключения договор с император Никифор и сметнали, че за тях е изгодно да останат и завладеят тази страна...“ Воден от подобни намерения, Светослав се готви усилено за втория си поход.

Средновековен меч, открит от украински рибар на дъното на Днепър при о-в Хортица. Изказано е предположение, че това е личното оръжие на княз Светослав.

Завръщането в България е осъществено с привличането на допълнителни сили, вкл. наемници от Скандинавия. В завързалата се битка „... българите започнали да надделяват...“, което показва, че преславското правителство не е било бездейно. И този път численото надмощие и опитът на варяго-руските „мъже на кървите“ си казват думата... Българската войска отново е разгромена, а Североизточната част на страната, вкл. Дръстър и столицата Велики Преслав, е окупирана. Това става в резултат на тежки боеве, макар при състоянието на изворите да е невъзможно картината на оказаната съпротивата да бъде точно реконструирана. Както показват резултатите от археологическите проучвания, дело на Г. Атанасов, В. Йотов и др., руско-българската война е ожесточена. Важните крепости при с. Цар Асен и Руйно, Силистренско; Окорш и Скала, Добричко, са опожарени и разрушени. Населението се разбягва, но скоро след това се завръща и започва да възстановява крепостните стени и жилищата си в почти същия вид. Отделни находки маркират руското

завоевание – ритуални брадвички и амулети с киевски произход, „варяжки“ меч и т.н., открити на различни места (Дръстър/Силистра, о-в Пъкюул луй Соаре, Преслав). В определен момент двете страни стигат до споразумение, наложено от Светослав с груба сила. Все пак цар Борис II запазва известна власт, а не само нейните символи. Споменава се за крепости, оставащи под контрола на български градоначалници. Езичниците руси не посягат на българските църкви – те остават непокътнати до идването на ромеите, които въпреки християнската си вяра, не се свенят да ги ограбват... Вероятно, за да не създава допълнително напрежение, Светослав е заставен да се съобразява и с други български изисквания. Трябва да се подчертае обаче, че опитите Светославовата агресия да бъде представяна като начало на „вековната българо-руска (съветска) бойна дружба“ са неприкрито тенденциозни и несъстоятелни.

Действията на Светослав са насочени срещу суверенна държава, която с нищо не му е дала повод за война. Отначало те са свързани с грабеж и директна услуга за трета страна – Византия. Най-меко казано, това е „плен руски“, както векове по-късно четем в българския превод на Манасиевата хроника. Когато повторно нахлува в България, киевският княз има още по-опасни намерения. Мнимият „съюз“ е неравноправен. Борис II продължава да резидира в столицата Велики Преслав, но в нея е разположен силен руски гарнизон. Фактът, че през 971 г. Светослав в Дръстър екзекутира голям брой (според изворите триста!) български боляри навежда на мисълта, че „съюзът“ е основан на фактическото заложничество на българския цар и видни личности от неговото обкръжение. Светослав смята „партньорството“ си с Борис II за временно. То му е необходимо до постигането на решителна победа над империята, която би открила перспектива за нови споразумения и решаване на вече открития „български въпрос“. Твърдението, че Преславец е „средата на моята земя“ показва княза не като български съюзник и радетел на „славянско братство“, а като откровен завоевател. Тези намерения на Светослав стават още по-неприкрити след смъртта на Никифор II Фока, когато Калокир е още по-настойчив в намеренията си да

завземе византийския трон с руска помощ. Явно Светослав разполага с облечен в „легитимна“ форма мотив да завладее България, обещана му от Калокир като бъдещ византийски василевс. Така от агресор, окупатор и тираничен „съюзник“ на Борис II киевският княз се превръща, ако използваме по-емоционален език, в чужд поробител.

В полза на тезата за съюзните отношения се изтъква участието на български контингенти в действията на Светослав през 970–971 г. Примери на откровен колаборационизъм с различни завоеватели обаче могат да бъде констатиран във всички части на света във всички времена. Ако към Светослав са се присъединявали и българи със сходни нагласи и интереси, надали това са били недоволни от „провизантийската политика“ на царете Петър и Борис II личности. Правени са опити сред сътрудническите със Светослав българи да бъдат причислени и Комитопулите (М. Сюзюмов), за което отсъстват каквито и да било данни. Напротив, като познаваме по-нататъшните дела на Самуил и братята му, тази версия (трудно е да я наречем даже хипотеза!) изглежда още по-неправдоподобна.

В хода на боевете между руси и българи (лятото-есента на 969 г.) в Константинопол е постигнато ново българо-византийско съглашение, скрепено с „двоен“ династичен брак – две малолетни български принцеси са сгодени за също така малолетните Василий II и Константин VIII. Византийските обещания за съюзна помощ се оказват несъстоятелни. В изворите няма и намек за подкрепа дори и в символична форма. Едва през пролетта на 971 г. император Йоан Цимиски тенденциозно представя похода си в България като изпълнение на поетите през 969 г. съюзни ангажменти. В края на 969 г. Никифор II Фока става жертва на кървав заговор, осъществен от Йоан Цимиски с помощта на императрицата Теофано.

Ангажиран с утвърждаването на византийската власт в Антиохия и Сирия, Цимиски прави нов опит за мир със Светослав. Императорът пише на княза, че според договора с Никифор руската страна е получила дължимото заплащане и плячка, поради което войските ѝ нямат право да пребивават в България. В пос-

ланието има едно твърдение, което е симптоматично с оглед на близкото бъдеще – русите следва да се изтеглят „... от България, понеже тя принадлежи на ромеите и в минало време е представлявала част от Македония...“, т.е. от някогашния ранновизантийски диоцез Тракия. Отговорът на Светослав е дързък и предизвикателен – той изисква да му бъдат заплатени невъобразими суми и откуп за всички градове и пленници. В противен случай ромеите трябва да напуснат европейските си владения и да се задоволят със земите си оттатък Босфора. Според Лъв Дякон пръв съветник на Светослав в тази полемика е Калокир. На свой ред Йоан Цимиски припомня на княза тежкото поражение на баща му Игор от византийския флот през 941 г., като заплашва с пълното унищожение на всички руски сили в България.

Златна монета (солид) на император Йоан Цимиски

След сериозна подготовка през пролетта на 970 г. Йоан Цимиски потегля към границата с България. Светослав схваща сериозността на положението. Според Скилица „... русите и вождът им Светослав, когато научили за преминаването на ромейската армия, се споразумели с поробените вече българи и след това привлекли като съюзници печенезите и живеещите на запад в Панония турки (маджари)...“ Киевският княз вероятно със заплахи и обещания заставя цар Борис и приближените му да се включат в очертаващата се война. Включването на унгарци и печенези също минава през връзките на българите с двата народа. Във всеки случай, когато т.нар. българо-руски „сюз“ рухва, ун-

гарците не подпомагат Светослав, а печенезите (според руския летописец по внушение на „перяяславците“, т.е. българите!) го нападат и убиват при праговете на Днепър.

Водейки голяма и разноплеменна армия, Светослав нахлува в Източна Тракия. Българските отряди са под прякото командване на княза. Русите и техните съюзници имат числено надмощие, но дисциплината и сплотеността на силите е слаба. Край Аркадиопол (Люлебургас) Варда Склир увлича нападателите в засада и им нанася тежко поражение. Византийският успех остава неоползотворен поради бунта на военачалника Варда Фока в Мала Азия. Руските набези са подновени, а оставеният начело на византийските войски в Тракия магистър Йоан Куркуа не се оказва на висота. Съпротива оказват и българските власти в онези земи, които не са под режим на руска окупация. Известен е случаят с Филипопол/Пловдив – градът отказва да се подчини на Светослав, след което е атакуван и превзет. Следват жестоки репресии, дори набиване на българи на кол, и разрушаване на града. През отдалечената 1114 г., когато Анна Комнина посещава Пловдив, този „някога голям и хубав град“ все още не се съвзел от разрушенията на „таврите и скитите (русите) в старо време“.

Император Йоан Цимиски и киевският княз Светослав – миниатюра от Мадридския илюстриран ръкопис на хрониката на Йоан Скилица

През зимата и пролетта на 971 г. в Одрин се съсредоточават основните византийски сили, а флотът от около 300 бойни кораба получава задача да достигне делтата на Дунав и навлезе в реката по посока на Дръстър. Участието на „огненоносните кораби“ има не само военно значение, но е и мощно средство от арсенала на „психологическата война“ – хиляди „варяги“ в недалечното минало са ставали жертва на страховития „гръцки огън“. В края на март византийската армия потегля към Велики Преслав. Ромеите, които винаги са се бояли от влизането в дебрите на Балкана (вкл. няколко години по-рано при Никифор II Фока), необезпокоявано преминават старопланинските проходи. Едва ли може да става дума за военна изненада, по-скоро те са допуснати от българите, доверили се на декларациите на императора, че идва като съюзник християнин срещу езичници... Войските на Цимиски според Льв Дякон наброяват 13 хиляди конници, 15 хиляди пехотинци и гвардията на „безсмъртните“, докато Скилица сочи около петхилядна пехота и 4 хиляди конници. Авангардът е предвождан от Цимиски, а движещите се по-бавно пехотни, спомагателни и обозни части от евнуха Василий, незаконороден син на Роман Лакапин и българин по майка – видна личност, за която ще стане дума и при нашия разказ за Самуил по-нататък.

Армията на Цимиски достига Велики Преслав на 12 април 971 г. Ако вярваме на Льв Дякон, русите са изненадани. Пред стените на българската столица се завързва ожесточена битка. Руската пехота търпи големи загуби и е принудена да побегне зад стените на града. Калокир, който по това време е в Преслав, панически бяга към Дръстър, за да извика Светослав с главните сили. На 13 април с помощта на стенобойни машини и стълби калените войници на Йоан Цимиски проникват във Велики Преслав. Те овладяват външния град, а руският воевода Свенкел (Свенед) се затваря във вътрешната крепост. Русите се съпротивляват ожесточено, докато в крепостта е хвърлен „гръцки огън“. Големият пожар се потвърждава и от археологическите разкопки. Свенкел с оцелелите си войници успява да си пробие път и да побегне към Дръстър.

Византийската армия превзема Велики Преслав – миниатюра от Мадридския прерис на хрониката на Йоан Скилица

В отбраната на Велики Преслав вземат участие и мнозина българи – Льв Дякон ни е оставил ценното известие, че „...те се биели заедно със скитите [киевските руси], изпълнени с гняв към ромеите, които били станали причина за нашествието на скитите в земята им...“ С други думи, ръководен мотив за българските войници не е „съюзът“ със Светослав, а омразата им към коварната византийска политика.

Във външния град на българската столица Йоан Цимиски открива Борис II, с когото разговаря като с „господар на българите“ („κοίρανος τῶν Βουλγάρων“). Византологът Сергей Иванов обръща внимание на странния начин, по който е представен българският цар – като „κοίρανος“, синоним не само на владетел и господар, но и на военен предводител („στρατάρχης“). Можем да гадаем дали Цимиски се е обърнал към царя по този начин (похват, който не би заблудил византийския възпитаник и „ромей“ по майка Борис в искрените намерения на императора...) или понятието е използвано от самия Льв Дякон при преразказ на събитията. При срещата с Йоан Цимиски българският цар, описан като много млад човек „с едва набола червеникава брада“, е заедно със съпругата си и двете си невръстни деца.

Нека обърнем на този момент, който е своеобразен „ключ“ към по-пълното осмисляне на ставащото във Велики Преслав

през онези съдбоносни месеци и дни. При описанието на Борис е съмнително, че той може да е роден скоро след мира от 927 г. Младата възраст на Борис поне отчасти обяснява ситуацията с неопитността и слабите му позиции в обществото. Царят получава приятелски уверения, че ромеите идват като съюзници и че за тях врагове са единствено русите. Реалната власт на Борис обаче не е възстановена – изрично се знае, че българската царска съкровищница е поставена под прекия контрол на императора! Фактически Борис се превръща от руски в ромейски почетен пленник и заложник за поведението на българската знат.

На 16 април ромеите празнуват Великден в Преслав, който по думите на Лъв Дякон тогава е преименуван на Йоанопол. Съвременните византийски автори не казват нито дума за отношението на българите към смяната на името на собствената им столица! Цимиски се разпорежда да бъдат частично поправени крепостните стени на българската столица, в която е оставен не български, а византийски гарнизон.

Цимиски предлага на Светослав в ултимативна форма да сложи оръжие и веднага да напусне българските земи. Без да дочака отговор ромейската армия настъпва на север, превземайки старата столица Плиска, Диния (при дн. с. Войвода, Шуменско) и други крепости по пътя към Дръстър. Йоан Скилица специално отбелязва как при императора „... дошли пратеници от Констанция (дн. Констанца в Северна Добруджа/Румъния) и от други крепости, разположени отвъд Дунава, молейки за прошка за злините, предавайки се заедно с укрепленията си. Като ги приел благосклонно, той изпратил лица да приемат и крепостите и достатъчно войска за охраната им...“

Йоан Цимиски победоносно напредва в Североизточна България – ако на 16–17 април той още е в Преслав, то на 23-и вече е пред Дръстър. Както виждаме, императорът не прави нищо за възстановяването на властта и авторитета на българския цар. Той не пропуска случай, за да постави под свой контрол важните пътища и градове, а в по-големите крепости са поставени византийски гарнизони. Други са оплячкосани от ромеите, като не са пощадени и храмовете.

„Плен руски“ в България и обсадата на Дръстър от армията на император Йоан Цимиски (миниатюра от българския превод на Манасиевата хроника, средата на XIV в.)

На 23 април (Гергьовден) Цимиски е край Дръстър, пред чиито стени според Льв Дякон го очаква руска войска. Кървавата битка завършва с тежко поражение за русите. Оцелелите се укриват в здравата дунавска крепост, а Цимиски изгражда укрепения си лагер на една височина. Скоро пристига и „огненосния“ византийски флот, което въодушевява ромеите и носи униение в руския лагер. Светослав попада в пълна блокада, за която не е подготвен. Византийско-руските схватки пред Дръстър продължават близо три месеца, при което силите на Светослав се топят от ден на ден. На свой ред Цимиски засилва армията си, призовавайки пред Дръстър гарнизоните, оставени преди това в други крепости в района. Светослав прави дързък нощен излаз, за да се снабди с припаси, но постепенно над армията му надвисва сянката на глада. Не помагат нито опитите за създаване на собствена конница (слабото място в руската военна тактика),

нито езическите жертвоприношения и екзекутирането на подозираните в измяна български боляри. Лъв Дякон споменава и за човешки жертвоприношения с български „младенци“ (бебета) – мотив, който впрочем се оспорва от Л. Симеонова, която вижда в него обикновен топос, заимстван от античните автори. Така или иначе, репресиите спрямо българите са факт, а това руши и последните следи от влияние на Светослав сред българите. В боевете загиват най-близки военни помощници на Светослав, вкл. първият по ранг след княза, „варягът“ Икмор.

Съпротивата на русите продължава, но с все по-слаби изгледи за успех. Според Скилица император Йоан Цимиски предлага на Светослав единоробство, но киевският княз отказва с презрителна насмешка. Битката, решила изхода на цялата война, е на 21 юли 971 г. Русите дават много жертви, а храбрецът Анемас (покръстен арабски принц) успява да рани тежко в рамото самия княз. След раняването на Светослав „тавроскитите“ постепенно губят присъствие на духа, а ромеите са обхванати от войствен устрем, като вярват, че в битката им помага св. Теодор Стратилат. В негова чест, както твърди Лъв Дякон, по-късно Дръстър е преименуван на Теодоропол. Впрочем или византийският историк греша (името е дадено на друг дунавски град, може би на Преславец?) или пък просто названието не се задържа предвид широката известност на традиционното Доростол/Дръстър.

Византийски кораб атакува противника с „гръцки огън“

След тежкото поражение русите се съгласяват на преговори. Условието на договора отразяват пълната византийската победа – киевският княз се заклева да бъде съюзник на империята, декларира отказ от военни действия към византийската тема Херсонес и от претенции към България. На русите великодушно е позволено да се оттеглят в родината си, като са снабдени с хранителни припаси. По-особено стои въпросът с печенезите, най-сериозната опасност за остатъците на руската армия по обратния ѝ път. По молба на Светослав императорът изпраща мисия при техните вождове. Печенезите обещават „... да станат приятели и съюзници (на Византия), да не преминават Истрия (Дунав) и да не опустошават България...“. Искането да бъде пропуснат Светослав при завръщането му към Киев обаче среща категоричен отказ. Печенезите са настроени против Светослав както заради поражението си през 968 г., така и предвид старата вражда с Киевска Рус. Друг важен детайл – византийският дипломат Теофил преговаря с печенезите, визирайки и България. Тя обаче е спомената в контекста на едно ново статукво, което на практика изключва бъдещата ѝ независимост.

Войната завършва с официална среща между императора и княза воин, описана живо от Льв Дякон. Йоан Цимиски се явява на уреченото място на брега на Дунава във великолепно позлатено снаряжение, докато Светослав е в обикновени дрехи и седи в лодката заедно с останалите гребци. От войниците го отличава само „номадската“ по тип прическа, златната обеца на едното ухо и чистата риза. Бръснатата глава със своеобразен „перчем“ (или кичур) и обещата със скъпоценни камъни вероятно отразяват влиянието на българите или хазарите върху киевските владетелски инсигнии. Князът провежда кратък разговор с императора без да слиза от лодката.

Скоро русите потеглят по обратния път към Киев, но се налага да презимуват при устието на Днепър. През пролетта на 972 г. Светослав се опитва да продължи пътя си, но при Днепърските прагове (северно от днешния гр. Запорожие, Украйна) попада в печенежка засада. Тук князът намира своята гибел, а от черепа му по заповед на печенежкия каган Куря е изработена обкова-

на със сребро чаша – свидетелство за близостта на печенежките вярвания до онези на старите българи. Според руския летописец печенезите са известени за окаяното състояние на Светославовата „неголяма дружина“ и подтикнати да я унищожат от т.нар. „перяславци“, т.е. от българите. Дали това е „топос“ в разказа за дунавските подвизи на княза или пък отразява дипломатическа инициатива (българската държава все още съществува!) е трудно да се отговори.

Срещата на император Йоан Цимиски и княз Светослав според описанието на Льв Дякон (худ. Клавдий Лебедев)

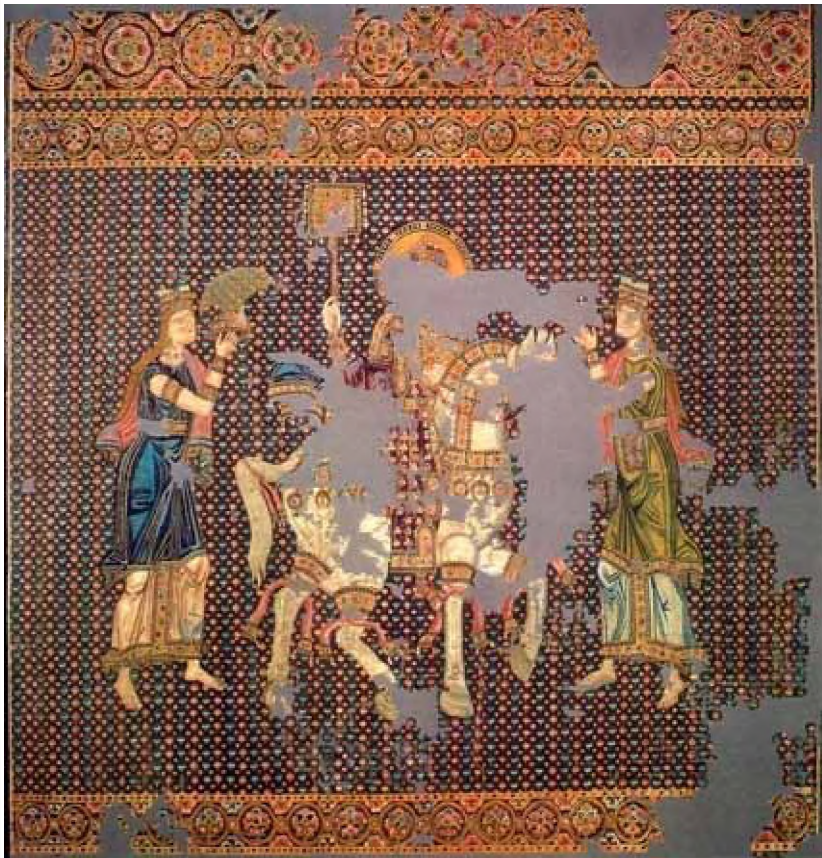

Печенезите побеждават и убиват Светослав

Краят на войната не носи на българите нищо добро. Йоан Цимиски хвърля маската на „приятел“ и съюзник. Яхйя Антиохийски свързва съдбата на „двамата царски синове“ с византийската победа при град „Тайсара“ (Дръстър). Можем да допуснем, че през цялата кампания Борис и Роман са в лагера на Цимиски, с което българите са поставени под директен византийски контрол. След победата над русите царят и брат му Роман са отведени с армията в Константинопол. От Велики Преслав са взети българските царски съкровища, книгите от богатата дворцова библиотека (след двадесетина години те са подарени на покръстения се руски княз Владимир), много друга плячка.

Пред стените на византийската столица Йоан Цимиски е посрещнат от многохилядна тълпа, която го слави, че е „...върнал Мизия (България) на ромеите...“ Императорът отказва да се качи на позлатената колесница, предназначена за неговия триумф, като поставя върху нея една пленена българска икона на св. Богородица. Той символично посвещава победата си на Божията майка, закрилницата на Константинопол – парадигма, преминала и у българите по отношение на Велики Преслав, а по-късно и на Охрид и Търново. Отнасяйки като трофей Богородичната

икона императорът лишава Велики Преслав не просто от една реликва, от конкретен паметник на християнския култ, колкото от статута му на столица на суверенна държава.

Т.нар. Бамбергска тъкан, византийска плащеница от X в., известна и като „Gunthertuch“, тъй като е открита в гроба на епископ Гюнтер. Сцената представя император Йоан I Цимиски като триумфиращ владетел, комуто две антични богини връчват боен шлем и короната на българските царе.

Триумфът на император Йоан Цимисхи с пленените Борис и Роман и иконата на св. Богородица, отнета от българската столица Велики Преслав – миниатюра от Мадридския илюстриран ръкопис на хрониката на Йоан Скилица

Тържественото шествие достига „Св. София“, където след благодарствената служба „великолепната корона на мизите“ е дарена на храма. Цар Борис II е официално развенчан, като му е заповядано да снесе „царските знаци“ (тиара, багреница, червени ботуши и пр.), което става на специална церемония в императорския дворец. Борис получава високата титла „магистър“, докато за Роман не се споменава нищо. Двамата братя остават под особен надзор, продължил до бягството им през 978 г. Така от византийска гледна точка България престава да съществува като суверенна държава, а административното ѝ преустройство трябва да я превърне (първите стъпки в тази посока са вече направени) в неразделна част от византийската имперска територия.

Стопански, обществен и културен живот

ОБИЧАЙНИЯТ ПОДХОД КЪМ БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА през X в. открито или не противопоставя „Златният век на Симеон“ на „упадъка“ при Петър. Разбира се, при цялата условност на понятието подобен подход е погрешен и нерядко е провокиран от пристрастията на писалите по темата. Не по-малко опростенческо и принципиално невярно е дългото царуване на Петър да се разглежда предимно като епоха на „дълбок мистицизъм“, на „отшелници и еретици“ и т.н. Анализът на познатите извори и резултатите от археологическите изследвания, особено при един непредубеден подход, показват, че българската култура следва начертания след покръстването път с устойчиви темпове. Част от дейците на „Симеоновия век“, най-вече неговото „второ поколение“ (Йоан Екзарх, Константин Преславски и редица други) продължават активното си творчество. Във времето на цар Петър твори една от най-ярките фигури на старобългарската литература – страстният полемист и ерудиран богослов Презвитер Козма, най-вероятно близък до самия владетел духовник. Прочутата „Беседа против богомилите“ векове наред остава сред най-сполучливите антиеретически съчинения в православния свят.

Черноризец Петър е преславски писател, чието творчество е изследвано пълноценно едва през последните десетилетия на XX в. Идентифицирането на черноризеца със самия цар Петър като че ли не буди съмнение, въпреки че не липсват и основателни критики към тази идентификация. В определен смисъл свидетелство за творческите заложи на българския цар е известието, че той е изпращал послания до знаменития през X в. малоазийски отшелник Павел Латрийски. Същото може да се предполага и за споменатите писма, поне две на брой, до цариградския патриарх Теофилакт, както и до св. Иван Рилски.

Културният диалог с Византия, както и достигнатото равнище на „домашното“ интелектуално развитие във Велики Преслав и Охрид, а навярно и в Дръстър (официалната патриарше-

ска престолнина), водят до бързо възприемане на класически и нови образци на константинополския духовен живот. Със сигурност се знае, че старобългарският превод на хрониката на Георги Амартол е изготвен именно през втората половина на X в. Същото може да се предполага и за голямата хроника на Йоан Малала. Поне още някои известни паметници (например „Повестта за Варлаам и Йоасаф“, преводите на някои съчинения на християнски авторитети като Максим Исповедник, Йоан Дамаскин, Теодор Студит, Ефрем Сирий) могат да бъдат отнесени към времето на цар Петър. Българските книжовници имат вече традиционни контакти с византийските центрове, което в някои случаи води до почти незабавния им отклик на важни за тяхното съвремие духовни събития.

През десетилетията на дългото Петрово царуване се ражда образователната система. Дори и появата на богомилството, свързана с познаването на богослужебните текстове на собствения книжовен език, косвено свидетелства за разпространението на грамотността и книжнината дори и сред обикновеното население. Разбира се, главните средища за манастирите, а в определена степен – и градските и селските храмове. Това личи и от появата и разпространението на апокрифната книжнина, сред чиито автори най-знаково е името на поп Йеремия. Наред с официалните писатели и богослови, все пак именно Петровото време „ражда“ авторитети като него и поп Богомил. Епохата на цар Петър е вододелът, когато окончателно се налага кирилицата наместо губещата терен глаголица. Най-ранните кирилски надписи са от времето на Симеон, но утвърждаването на тази графична система намира потвърждение в епиграфски паметници като онзи в памет на ичиргу-боила Мостич (втората половина на X в.), на хартофилакс Павел от „Кръглата църква“, на „жупан Димитър“ от Северна Добруджа (943 г.), Прилепският надпис, Темничкият от Поморавието (днес в Сърбия), т.нар. Самуилов надпис от с. Герман на Малкото Преспанско езеро (992/993 г.), противоеретическия надпис от с. Гиген, надписите от големия манастир при с. Черноглавци, Шуменско, голяма част от епиграфския материал от Мурфатлар и др. Първият познат владе-

телски печат с кирилски надпис (запазена е неговата матрица) принадлежи отново на цар Петър.

Археологическите разкопки във Велики Преслав и на други места, най-вече в Източна България, свидетелстват за продължаващия подем на архитектурата и изкуствата. Съществена част от преславските обществени сгради, манастири и т.н. са изградени във времето на цар Петър, когато относително мирната обстановка разкрива по-големи финансови възможности, използване на византийския опит и специалисти и пр. Манастирският комплекс при с. Равна, Провадийско, през средата на X в. претърпява сериозно архитектурно преустройство. Това важи и за катедралната църква в Дръстър, която след 927 г. е официалното средище на българския патриарх. Манастирът при с. Черноглавци, Шуменско, е свидетелство за равнището на културния живот при „упадъчния“ Петър. Археологическите проучвания дават все по-обилен материал за разгърнатото строителство на крепости през целия X в. В тях неизменно се разкриват храмове, жилища, паметници на малката пластика и т.н. Наред с царя и централните светски и духовни власти все по-често като ктитори се изявяват и представителите на аристокрацията.

Проучванията показват, че ателиетата за прочутата преславска художествена керамика работят усилено и при цар Петър. За нещастие Велики Преслав е пострадал тежко още в хода на византийско-руските сражения през 971 г., а царската съкровищница, храмовете и т.н. са жестоко разграбени. През XI в. североизточните български земи, вкл. градове като Дръстър, Плиска и Велики Преслав, стават жертва на продължилите десетилетия наред печенежките опустошения. Още по-жестоки са пораженията във времето на османското владичество. Безценни паметници на българската култура, вкл. от времето на цар Петър, са безвъзвратно загубени за българската история.

* * *

МНОГО Е ПИСАНОТО ЗА ЦАР ПЕТЪР и пристрастията му към църквата, при това най-често по презумпция и без задължителният

анализ на малкото достигнали до нас извори. Без преувеличение може да се каже, че в съществуващите изследвания, да не говорим за публицистиката, популярните четива и т.н., името на цар Петър обикновено извиква асоциацията за един безволев, набожен, отдаден (и манипулиран!) от църквата владетел. Оттук се стига до твърдението, че именно заради привързаността си към църквата и щедростта си към нея цар Петър е канонизиран след своята смърт. Налице е и прекият или косвен упрек, че заетият с църквата и вярата владетел не отделя необходимото внимание на държавните дела, че в името на „царството небесно“ занемарява своето земно, българско царство.

Надали има смисъл да коментираме дълбоката религиозност на цар Петър и едва ли тя е белег на слабост за един държавник през Средновековието. Могат да се дадат десетки примери от всички европейски средновековни държави, при това без „набедените“ в подчертана склонност към верските и църковните въпроси владетели да са слаби, безволеви и пр. В годините на цар Петър, когато се явяват социални трудности, засилена еретическа пропаганда и т.н. такава грижа е повече от задължителна. Но дали цар Петър е бил прекомерно щедър към църквата, както се мисли обикновено? Колкото и да е странно, на практика картината е твърде различна. Съществуват сериозни основания да се смята, че царят не подкрепя „сляпо“ и безусловно църквата, а има своите виждания и изисквания към нея. Както личи от предимно косвени данни, Петър е загрижен за нравственото състояние в тогавашната българска църква. Той не само, че не толерира безогледния растеж на църковното земевладение, но, подобно на съвременните му византийски императори (Роман I Лакапин, Константин VII, Никифор II Фока, както и Василий II по-късно), отдава предпочитание на средните и малките манастири. Презвитер Козма отправя сурови и жлъчни критики срещу стремежа на епископи и игумени на големи манастири към трупане на имения „от ниви и села“. Козма бичува онези недобросъвестни монаси, „... които не живеят от своя хляб (...), гоят се като свине в кочина...“ и т.н., позволява си остри думи даже към висшия клир. Идеал за преславският презвитер е средният

собственик, който разумно стопанисва имотите си, полага грижи за бедните и въобще е лоялен към държавата и обществото. Сходни са социално-нравствените послания и в творчеството на черноризец Петър. Изглежда парадоксално, но в своите известни грамоти за Охридската архиепископия Василий II (сам привърженик на идеята за скромна църква!) приема имененията и данъчните привилегии на българските епископии от времето на Петър и Самуил за напълно нормални. Нещо повече, Василий II даже увеличава квотата („аритмос“) от селяни-парици за някои епископии (например Охрид, Видин и Дръстър), което показва, че вижданията на безкомпромисния Българоубиец и уж отстъпчивия пред църквата цар Петър са сходни. Добре известният жест на цар Петър към св. Иван Рилски, при който знаменитият пустинник отклонил предлаганото му злато, е твърде близък до благосклонното отношение на Константин VII, Никифор II Фока и Василий II именно към „победните манастири“ и отшелниците – позиция, застъпвана нерядко в противовес на едрите църковни собственици.

Св. Иван Рилски (+18 август 946 г.), един от най-ярките съвременници на цар Петър, закономерно привлича вниманието на изследователите. В тон с „минорните“ нагласи за онази епоха нерядко личността и високата мисия на рилския отшелник също се представят едностранчиво.

Св. Иван Рилски – един от най-ранните му стенописни портрети (Църква „Св. Апостоли Петър и Павел“ – Велико Търново, XIV в.)

Стига се до твърдения, че отшелничеството е своеобразна форма на протест „против феодалния строй“, че св. Иван е едва ли не олицетворение на народното недоверие към цар Петър, и пр. Подобни конструкции са лишени от основание. Отшелници в България е имало и преди цар Петър, както и при владетели, получаващи диаметрално противоположни оценки – например Иван Асен II. Не е оправдано в отшелничеството да се търси съпротива против „византинизма“ и официалната църква, нито поспециален социален подтекст.

Появата на богомилството е друг „сюжет“, свързан твърде категорично с проблемите на българското общество и държава през дългото царуване на Петър. Връзка на ересите с вътрешните проблеми, вкл. с т.нар. „класова борба“, военнополитическата ситуация и т.н. наистина има, но тя съвсем не е задължителна, а по правило е непряка и опосредствена. Естествено, „в дни на ратни бедни“ и засилени стопански трудности ересите се радват на повече популярност. Самопожертвувателното и скромно съществуване на т.нар. „съвършени“ (духовните водачи на богомилите), още повече ако контрастира с охолния живот на представители на висшия клир, буди симпатии у обикновените хора. Ереси в българските земи обаче са разпространявани още преди покръстването. С други думи, появата на ереси не е механично следствие от едни или други проблеми в държавата, а се дължи на най-разнообразни фактори.

Богомилството е своеобразно и оригинално продължение на по-старите ереси във Византия и християнския Изток. В България то се ражда на основата на стари български (езически) религиозни представи, при силно влияние на павликянството, както и на самата християнска практика на низово равнище. Ако се вярва на т.нар. Сръбски Синодик (1221 г.) „новопоявилата се зла ерес на Богомил“ се появява в „... българска Македония [Тракия], във Филиповград [Пловдив] и неговата околност...“

Не е известно как започва борбата с ереста, но надали властта и църквата са пасивни дълго време. Цар Петър, а сигурно и българската патриаршия, търсят помощ от Константинопол. Такава е обичайната практика в междуцърковното общуване, още

повече при състоянието на траен мир между две християнски държави. Запазеното писмо на патриарх Теофилакт Лакапин (933–956), брат на българската царица Мария-Ирина, до цар Петър е в духа на християнското единство и грижа за чистотата на вярата. От беседата на Презвитер Козма обаче е ясно, че българската църква и държавната власт прилагат свои мерки и не следват сяпко византийските виждания при решаването на конкретни верски проблеми.

Българската църква, независимо от едни или други слабости, от пороците на критикуваните от Козма нейни представители, следва своята висока мисия. Заслугите ѝ за културния възход и укрепването на вътрешната сплотеност на българския народ са несъмнени. Красноречиво доказателство за „съзвучието“ между държавата, нейната църква и народ е бягството на патриарх Дамян от окупираните от Византия през 971 г. източни български земи, в Средец – временната столица на държавата под ръководството на Комитопулите.

Извори и изследвания

Ангелов, Д. Богомилството в България. С., 1969 (1992).

Ангелов, Д., П. Тивчев. Подбрани извори за историята на Византия. С., 1970.

Ангелов, П. Българската средновековна дипломатия. С., 1988.

Андреев, Й. Българските ханове и царе (VII – XIV в.). С., 1988.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България? (Енциклопедичен справочник) С., 2012 (Трето допълнено издание).

Атанасов, Г. Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското черноморие през Средновековието. – Исторически преглед, 1996, кн. 2.

Атанасов, Г. Г. О численности русской армии князя Святослава во время его походов в Болгарию и о битве под Дристрой (Доростолом) в 971 г. – Византийский временник, т. 72 (97), 2013, 86–102.

- Бакалов, Г.** Средновековният български владетел. С., 1985, 1995.
- Бакалов, Г.** Царската промулгация на Петър и неговите приемници в светлината на българо-византийските дипломатически отношения след договора от 927 г. – Исторически преглед, 1983, кн. 6, 35–44.
- Бакалов, Г.** Цар Петър и неговото време. – История, 1992, кн. 2, 11–15.
- Балаасчев, Г.** Българите през последните десетгодишнини на X в., ч. I-II. С., 1929–1930.
- Бележити българи** (съст. и отг. ред. Пл. Павлов), т. II. С., 2012.
- Бибииков, М. В.** Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2005, кн. 1, 5–15.
- Билярски, Ив.** Покровители на Царството (Св. цар Петър и св. Параскева-Петка). С., 2004.
- Благоев, Н.** Българският цар Роман. – Македонски преглед, 1930–1931, кн. 3, 15–34; кн. 4, 23–45.
- Благоева, Б.** За произхода на цар Самуил. – Исторически преглед, 1966, кн. 2.
- Божилков, Ив.** Анонимът на Хазе. С., 1979.
- Божилков, Ив.** Бележки върху византийската администрация в Североизточна България (971–1000 г.). – Сборник в чест на акад. Хр. Христов. С., 1988, 18–27.
- Божилков, Ив.** Българите във Византийската империя. С., 1995.
- Божилков, Ив.** Византийският свят. С., 2008.
- Божилков, Ив.** България и печенезите (896–1018). – Исторически преглед, 1973, кн. 2, 37–62.
- Божилков, Ив., Хр. Димитров, И. Илиев, Ив. Билярски.** Византийските василевси. С., 1998.
- Божилков, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България. София, 1999.
- Божилков, Ив., В. Гюзелев.** История на Добруджа, т. 2 (Средновековие). В. Търново, 2004.
- Божков, А.** Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972.
- Венедиков, Ив.** Военното и административното устройство на България през IX и X в. С., 1979.
- Византийски извори за историју народа Југославије**, т. III, Београд, 1966.

- Викингите.** Мореплаватели, откриватели, създатели (под ред. на Е. Рускова). С., 2001.
- Георгиев, П.** Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон.– Исторически преглед, 1992, кн. 8–9.
- Гръцки извори за българската история**, т. V. С., 1963; VI. С., 1965; VIII. С., 1972; X. С., 1980.
- Гюзелев, В.** Самият Търновград ще разтръби победите (Средновековни поети за България). С., 1982.
- Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994.
- Гюзелев, В.** Отново за столиците на средновековна България (Някои нови гледища и хипотези).– *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia* (В чест на 90-год. на чл.-кор. В. Бешевлиев). В. Търново, 1992, 3–12.
- Гюзелев, В.** Български пратеничества при германския император Отон I в Магдебург (965 г.) и Кведлинбург (973 г.).– *Civitas divino-humana* (В чест на проф. Г. Бакалов). С., 2004, 385–396.
- Гюзелев, В.** Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство / царство. Пловдив, 2007.
- Гюзелев, В.** България е огромна област и многоброен народ. Земя на блажени (Средновековни географски съчинения за българските земи и българите, IV – XIV в.). С., 2012.
- Димитров, П.** Петър Черноризец. Шумен, 1995.
- Димитров, Хр.** Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., БАН, 1998. .
- Добрев, Ив.** Св. Иван Рилски, т. I. С., 2007.
- Дончева-Петкова, Л.** Одърци. Селище от Първото българско царство. С., 1999.
- Дринов, М.** Южные славяне и Византия в X веке. Москва, 1876 (Избрани съчинения, т. I, С. 1910).
- Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина, т. I. С., 1943.
- Дуйчев, Ив.** Рилският светец и неговата обител. С., 1947.
- Дуйчев, Ив.** Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981.

- Дюканж, Ш.** Византийска история [Du Cange, S. *Historia Byzantina. Lutetiae Parisiorum*, 1680]. Откъси (Ред. Р. Заимова, коментари – В. Тъпкова-Заимова). С., 1992.
- Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, т. I, част 2. С., 1918; т. II. С., 1934 (фототипни издания: 1972, 1995)
- Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1930 (фототипно изд. – 1970).
- Иванов, С. А.** Византийско-българские отношения в 966–969 гг. – Византийский временник, 1981, т. 42.
- Иванов, С.А.** Κοίρανος τῶν Βουλγάρων (Йоан Цимисхий и Борис II в 971 г.). – Обществено сознание на Балканите в Средните векове. Калинин, 1982.
- Иванова, О.В.** Восстание 930 г. в Болгарии и болгаро-византийские отношения. – Славяне и их соседи. Москва, 1989, 34–44.
- Иречек, К.** История на българите (С поправки и добавки от самия автор). Под ред. на П. Петров. С., 1978.
- История на България**, т. II. Първа българска държава. С., БАН, 1981.
- История на българите**, т. I (под ред. на Г. Бакалов). С., 2002.
- Йорданов, Ив.** Печатите на преславските владетели (893–971). С., 1993.
- Йорданов, Ив.** Печатите от стратегията в Преслав (971–1088 г.). С., 1993.
- Йорданов, Ив.** Още веднъж за моливдовулите на Йоан Багатур. – Проблеми на прабългарската история и култура, [т. 1.], С., 1989, 390–399.
- Йорданов, Ив.** Сфрагистични паметници на ранната българска държава. – Проблеми на прабългарската история и култура, т. 2. Шумен, 1991, 40–42.
- Йорданов, Ив.** Средновековни български печати с титлата „багатур“. – Проблеми на прабългарската история и култура, т. 3. Шумен, 1997, 354–362.
- Йорданов, Ив.** Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001.
- Йорданов, Ив.** Печати на Василий Лакапин от България. – Средновековният българин и „другите“ (Сб. в чест на 60-год. на проф. д.и.н. П. Ангелов). С., 2013, 159–166.
- Йотов, В.** Въоръжението и снаряжението от българското Средновековие (VII–XI в.). Варна – В. Търново, 2004.

- Йотов, В., Г. Атанасов, Г. Скала.** Крепост от X – XI в. до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998.
- Каймакамова, М.** Българската средновековна историопис (от края на VII до първата четвърт на XI в.). С., 1990.
- Карышковский, П. О** Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава. – Вопросы истории, 1951, кн.8.
- Карышковский, П. О.** О хронологии русско-византийской войны при Святославе – Византийский временник, 1952, т. V;
- Карышковский, П. О.** Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе // Византийский временник, 1953, т. 6.
- Козлов, В.И.** Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство. – Българите в Северното Причерноморие, т. V. В. Търново, 1996, 109–125.
- Коледаров, П.** Цар Петър – Военноисторически сборник, 1982, кн. 4, 192–207.
- Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава, ч. I. С., 1979.
- Колиас, Т.** Византийски оръжия (бълг. превод, под ред. на В. Йотов). В. Търново, 2012.
- Константин Багрянородный.** Об управлении империей (Под. ред. Г.Г. Литаврина). Москва, 1989.
- Кънев, Н.** Византийският йерархичен модел от IX – XI в. – Античная древность и Средние века, вып. 39. Екатеринбург, 2009, 142–163.
- Латински извори за българската история**, т. II, IV, V. С., 1963, 1981, 2001.
- Лев Диакон.** История (Пер. М.М.Копыленко, под ред. М.Я.Сюзюмова и С.А.Иванова). Москва, 1988: <http://oldru.narod.ru/biblio/ldiakon1.htm>
- Левченко, М. В.** Очерки по истории русско-византийских отношений. Москва, 1956.
- Лешка, М.** Образът на българския цар Борис II във византийските извори. – Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова – Заимова (Studia Balcanica, t. 25). С., 2006.
- Литаврин, Г. Г.** Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников. – Византийский временник, т. 42, 1981.

- Литаврин, Г. Г.** Константин Багрянородный о Болгарии и болгарях.– Сб. в чест на акад. Д. Ангелов. С., 1994, 30–37.
- Матанов, Хр.** Средновековните Балкани. Исторически очерци. С., 2002.
- Михайлов, Е.** Руси и българи през ранното Средновековие (до 964 г.). С., 1989.
- Моця, А. П.** Кочевници Причерноморья на рубеже тысячелетий (венгры, печенеги, торки). Николаев, 1997.
- Мутафчиев, П.** История на българския народ [I-II. С., 1943]. Под ред. на В. Гюзелев. С., 1986.
- Мутафчиев, П.** Избрани произведения, т. II. С., 1973.
- Николов, Г.** Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (краят на VII – началото на XI в.). С., 2005.
- Николова, Б.** Неравният път на признанието (Каноничното положение на Българската църква през Средновековието). С., 2001.
- Острогорски, Г.** Историја Византије. Београд, Скопје, 1959 (Бълг.изд. – С., 1998).
- Павлов, Пл.** Две бележки към „Беседа на недостойния презвитер Козма срещу новопоявилата се зла ерес на Богомил“.– Преслав, т. 4 (В чест на Т. Тотев). С., 1993, 225–239.
- Павлов, Пл.** Борис II.– Сб. Преслав, т. 5. С., 1993, 46–51.
- Павлов, Пл.** Братята на цар Петър и техните заговори.– История, 1999, кн. 4–5, 1–6.
- Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000; Варна, 2005: http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/bratiata.htm
- Павлов, Пл.** Българското Средновековие – познато и непознато. В. Търново, 2008: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Pl_Pavlov_BG_Srednovekowie.pdf
- Павлов, Пл.** Средец (София) в историята на Първото българско царство.– 1200 години Сердика – Средец – София в България. С., 2009, 4–38. Също: http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/serdika.htm
- Павлов, Пл.** Забравени и неразбрани (Събития и личности от българското Средновековие). София, 2010.
- Павлова, Р.** Петър Черноризец.– Кирило-Методиевски студии, т. 9, 1994.
- Пашуто, В. Т.** Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968.

- Петров, П. В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, т. I. С., 1978.
- Петровский, Н.** Письмо патриарха Константинопольскаго Феофилакта царю Болгарии Петру.– Известия Отделения русского языка и словесности. Санкт Петербург, 1913., т. XVIII, кн. 3, 356—372.
- Пириватрић, С.** Самуилова држава. Београд, 1997 (Бълг. Превод – С., изд. „Агата“, 2000).
- Повесть временных лет**, ч. I. Москва-Ленинград, 1950.
- Полное собрание** русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. Москва – Ленинград, 1960.
- Польвянный, Д.И.** Царь Петр в исторической памяти болгарского Средневековья.– Средновековният българин и „другите“ (Сб. в чест на 60-год. на проф.д.и.н. П. Ангелов). С., 2013, 138–145.
- Попконстантинов, К.** Бележки за Иван, цар-Симеоновия син.– Българите в Северното Причерноморие, т. III. В. Търново, 1994, 71–80.
- Попконстантинов, К.** Печати на багатури или печати на престолонаследници?– Юбилеен сб. 100 години от рождението на д-р В. Хараланов. Шумен, 2008, 76–87.
- Продолжатель Феофана.** Жизнеописания византийских царей (под ред. Я.Н. Любарского). Санкт-Петербург, 1992.
- Раев, М.** Към въпроса за отношенията между България, Византия и Киевска Рус в началото на 970 г.– Годишник на катедрите по история и богословие / Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, 2001, т. 4, 62–65.
- Раев, М.** Переяславец на Дунав – мит и действителност в речта на княз Светослав в „Повесть временных лет“.– Византия и славяните (Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ – Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 95 / 14/, 2006). С., 2010, 193–204.
- Розен, В.** Император Василий Болгаробойца – извлечения из летописи Яхья Антиохийскаго. Санкт Петербург, 1883; <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/JA.phtml?id=2069>
- Русев, Н.** Българи, византийци и руси по долното течение на Дунав през 968–971 г.– Българите в Северното Причерноморие, т. V. В. Търново, 1996, 175–188.
- Рънсиман, Ст.** История на Първото българско царство. С., 1993.

- Сахаров, А.Н.** Дипломатия Святослава. Москва, 1982. Също: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000050/index.shtml>
- Славова, Т.** Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. С., 2010.
- Спасова, М., Пл. Павлов.** За старобългарския превод на „История на Юдейската война“ от Йосиф Флавий.– http://www.liternet.bg/publish13/p_pavlov/prevod.htm
- Стара българска литература**, т. 2. Ораторска проза (Съст. и ред. Л. Грашева); 3. Исторически съчинения (Съст. и ред. Ив. Божилов). С., 1983.
- Старобългарска литература** (Енциклопедичен речник). Второ преработено и допълнено изд. под ред. на Д. Петканова. В. Търново, 2003.
- Стоименов, Д.** Временна византийска военна администрация в българските земи (971–987/989).– Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ / Научен ц-р за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 2 (82), 1988, 39–66.
- Стоянов, Ю.** Другият бог. С., 2007.
- Съботинов, А.** Българският произход на цар Самуиловия род. С., 2005.
- Съботинов, А.** България при цар Самуил и неговите наследници (976–1018 г.), т. I. С., 2008.
- Тивчев, П.** За войната между Византия и България през 967 г.– Исторически преглед, 1969, кн. 4, 81–88.
- Тодоров, Т.** България през втората и третата четвърт на Х в.: политическа история. Автореферат на д-рска дис. С., 2006.
- Тодоров, Т.** Константин Багрянородни и династичният брак между владетелските домове на Преслав и Константинопол.– Преславска книжовна школа, т. 7, 2004.
- Тодоров, Т.** За едно отражение на съвладетелската практика в Първото българско царство през втората половина на IX – първите десетилетия на Х в.– България, Балканите, Европа (Мит, история, съвремие), т. IV. В. Търново, 2011, 173–181.
- Толочко, П. П.** Летописные известия о походах Святослава на Дунай и их источники.– Византийский временник, т. 66 (91), 2007, 146–155.
- Тъпкова-Займова, В.** Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад (Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в. С., 1976.

- Тъпкова-Заимова, В.** Българи родом. В. Търново, 2009.
- Тъпкова-Заимова, В.** Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква.– 1100 години Велики Преслав, т. I. Шумен, 1995, 172–181.
- Тъпкова-Заимова, Д. Димитров, Пл. Павлов.** Византия и византийският свят. С., 2011.
- Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната книжина във Византия и в средновековна България. С., 1996.
- Успенский, Ф.** История Византийской империи. Период Македонской династии (867–1057 гг.). Москва, 2005: <http://rikonti-khalsivar.narod.ru/Usp3.0.htm>
- Чешмеджиев, Д.** Култът към цар Петър I (927–969): манастирски или държавен?– Лубав према образование и вера у Бога у православним манастирима. Сборник избр. радова, I. Београд, 2006, 245–257.
- Чешмеджиев, Д.** Българската държавна традиция в апокрифите: цар Петър в Българския апокрифен летопис от XI–XII в.– Българско Средновековие: общество, власт, история (Сб. в чест на проф. д-р М. Каймакова). С., 2013, 262–271.
- Чилингиров, А.** Монетите на киевските князе и монетите на българския цар Петър I.– <http://www.ivanstamenov.com/files/monetistatia.pdf>; <http://www.otizvora.com/2009/10/571/>. (Юбилеен вестник „Велико Търново“, 1984 г.)
- Шепард, Дж.** Неспойни съседи. София, 2007.
- Ahrweiler, H.** L'Idéologie politique de l'Empire byzantine. Paris, 1975.
- Cheyne, J. – Cl.** Pouvoir et contestations a Byzance (963–1210). Paris, 1990.
- Constantini Porphyrogeneti imperatoris** de ceremoniis aulae byzantinae libri duo. Bonnae, 1829–1830.
- Curta, Fl.** Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250. Cambridge, 2006.
- Diaconu, P.** Les Petchenegues au Bas-Danube. Bucarest, 1970.
- Dujčev I.** On the Treaty of 927 with the Bulgarians.– *Dumbarton Oaks Papers*, t. 32, 1978, 217–295.
- Fine, J. V. A.** Fresh Look at Bulgaria under tsar Peter.– *Byzantine Studies*, 1978, t. 5, 88–95.

- Fine, J. V. A.** The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor – Michigan, 1987.
- The History of Leo the Deacon:** Byzantine military expansion in the tenth century. Introd., transl. and annot. by A.-M. Talbot and D.F. Sullivan, Washington DC, 2005.
- Iohannis Scylitzae** Synopsis Historiarum (Rec. I. Thurn). Berolini-Novii Eboraci, 1973.
- Ioannis Zonarae** Epitome historiarum. Bonnae, 1828.
- Iordanov, I.** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, I – II. Sofia, 2003.
- Jean Skylitzès** Empereurs de Constantinople „Synopsis Historiôn “ (traduit par B. Flusin et annoté par J.-Cl. Cheynet). Paris, 2003.
- Kolias, T.** Nicephorus II Focas 963–969. The Military Leader Emperor and his reforms. Athens, 1993.
- Kravari, V.** Villes et villages de Macedoine occidentale. Paris, 1989.
- Lemerle, P.** Philippes et la Macedoine Orientale., Paris, 1945.
- Leonis Diaconi Caloensis** Historiae (Rec. C.B. Hasi). Bonnae, 1829.
- Leszka, M.** Symeon I Wielki a Bizancjum. Łódz, 2013.
- Liutprand von Cremona.** Werke (J. Becker, hrsg.) Hannover – Leipzig, 1915.
- Logan, D. F.** The Vikings in History 2nd ed. Routledge, 1992.
- Μπαρτικιάν, Χ.** Ἑλληνισμός καί Ἀρμενία. Αθήνα, 1991.
- Norwich, J. J.** Byzantium: The Apogee. New York, 1991.
- Oikonomidès, N.** Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècle, Paris, 1972.
- Pavlov, Pl.** Les lois agraires de la dynastie Macédonienne et la politique sociale du tsar bulgare Pierre (927–969).– Στεφάνος (Byzantino-Slavica, 1995, t. 56), 103–105.
- Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** Старобългарски надписи (Altbulgarische Inschriften), vol. 1. Salzburg-Wien, 1994 (Die Slawischen Sprachen, 36).
- Poppe, A.** Rise of Christian Russia. London, 1982.
- Runciman, St.** The History of First Bulgarian Empire. London, 1930.
- Runciman, St.** The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium. Cambridge, 1969.

- Shepard, J.** A marriage too Maria Lekapena and Peter of Bulgaria.– The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium. Cambridge, 1995, 121—149.
- Schlumberger, G.** L'épopée byzantine a la fin du X-me siècle, t. 1. Paris, 1900.
- Schlumberger, G.** Un empereur byzantin au dixième siècle : Nicéphore Phocas. Paris, 1923.
- Spinei, V.** Moldavia in the 11-th – 14-th Centuries. Bucarest, 1986.
- Stephanos von Taron.** Armenische Geschichte (Ed. H. Gelzer und A. Burckhardt). Leipzig, 1907.
- Stephenson, P.** Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans (900–1204). Cambridge, 2004.
- Ταξιάρχης, Κ.** Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963–969). Ο στρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο. Αθήνα, 1993.
- Todorov, B.** The Value of Empire: Tenth-Century Bulgaria between Magyars, Pechenegs and Byzantium.– Journal of Medieval History, 36, 2010, nr. 4.
- Treadgold, W.** A History of the Byzantine State and Society. Stanford, 1997.

Глава II

„Оня прочут Самуил...“

Комитопулите начело на българската държава

Непримиримата борба за отстояване на независимостта на Първото българско царство намира своето олицетворение в ярката на фигура на Самуил, най-ярката фигура от т.нар. Комитопули. Произходът на фамилията е предмет на дискусии още от втората половина на XIX в. Противоречивите и недостатъчни данни на изворите, както и доверието към някои късни фалшификати, създават у историците от XIX в. не съвсем точна представа за нейния родоначалник. Приема се приема, че създателят на „новата българска династия“ се е казвал „Шишман“. Тази представа е преодоляна едва в края на столетието, когато е открит и публикуван т.нар. Виенски препис на хрониката на Йоан Скилица с добавките на деволския епископ Михаил от началото на XII в., където са дадени истинските имена на родителите на Самуил и неговите братя.

Ще проследим накратко тази историографската заблуда, представена в обобщен вид от Сърджан Пириватрич: „Въз основа на два извора със съмнителна стойност дълго се смяташе, че бащата на Комитопула [цар Самуил] се казва Шишман и че е бил управител на една област в Западна България. В грамота, датирана от 9 февруари 994 г., с която някой си Пинчий – както се твърди родственик на българския цар, току-що преминал към хърватския крал Държислав, построява в Солин църква, посветена на св. Михаил, се споменават цар Стефан и неговият баща –

цар Шишман. В Зографския поменик от 1502 г. се намира списък на българските царе, сред които след Борис, Симеон, Петър, Борис и Роман са също Шишман, Давид, Самуил, Гаврил и Радомир. Смята се, че споменатият в грамотата Стефан всъщност е Самуил, чието име първоначално може би е било изписано с инициали, които по-късният преписвач тълкува произволно. Въз основа на Зографския поменик се смята, че Шишман поема властва в Западна България като цар и че по-късно го наследяват синовете му – първо Давид, а след това и Самуил. Когато в село Герман се открива надписът с името на Никола, Шишман е забравен. След това и публикуваните допълнения на Михаил Деволски потвърждават името на Самуиловия баща. Наистина съвпадението между двата извора, които са достоверни и поотделно, не оставя място за съмнение, че бащата на комитопула се е казвал Никола. Труднообяснимо е обаче как в два напълно отдалечени във времето и пространството извора се оказва и името на Шишман, което в двата случая е свързано с името на Самуил. Всеки възможен отговор на този интересен въпрос предварително е под съмнение заради достоверността на двата извора. Автентичността на списъка на Пинчий от 994 г., както и на още два подобни документа, отдавна е оспорена. По-нови изследвания показаха, че става дума за фалшификати, съставени в средата на XIII в. от един свещеник от споменатата църква „Св. Михаил“ в Солин. При това той не е проявил кой знае какво дипломатическо умение, а също така не е притежавал исторически знания за периода, с който се занимава. Съдържанието на документите е напълно непригодно за реконструирането на политическите условия в X в. От друга страна, Зографският поменик в никакъв случай не е първостепенен извор за ситуацията в България през X в. но заслужава внимание фактът, че в историческата памет се е запазило името на Шишман. Но обстоятелството, че съдържанието на Поменика не може да се провери, ни принуждава да оставим целия проблем около личността с името Шишман открит. Трябва да се има предвид, че други поменици на българските царе не познават цар със същото име през X в. Поради това с основание можем да се съмняваме в съществуването на някакъв цар Шишман през X в.“

Опитите споменатите „грамоти“ (в същност късни хърватски фалшификати) на т.нар. „Пинций и неговия син Плезо“ да бъдат представени като достоверни документи са несъстоятелни и противоречат на основни исторически факти. Към казаното от С. Пириватрич ще направим едно уточнение – въпросът присъствието на името „Шишман“, появило се в България векове по-късно заедно с куманите, не би могъл да смята за „открит“. Включването на това „царско“ име дори и там, където определено не му е мястото като хронология, има съвсем просто и логично обяснение – изключителната популярност на последния търновски цар Иван Шишман (1371–1395). Надали може да има съмнение, че случаят със Зографския поменник е именно такъв.

Когато се разсъждава за произхода на Комитопулите, задължително трябва да се има предвид един характерен пасаж в „Алексиада“ на византийската принцеса и писателка Анна Комнина (XII в.). Тя пише за „... българския василевс Мокрос и потомците му, особено Самуил, последният от българската династия ...“ При това тя свързва владетеля „Мокрос“, прародителят на цар Самуил, не с Охрид, планината Мокра (южно от гр. Поградец, на отсрещния спрямо Охрид, днес албански бряг на Охридското езеро) или с нещо друго, а със старата българска столица Велики Преслав! За образованата византийска принцеса, която е потомка на българската царска династия по майчина линия, Велики Преслав е историческата столица на българите, тъй като във времето, в която живее, споменът за Плиска отдавна е заглъхнал. Ив. Дуйчев, който анализира това сведение, стига до единствено възможното обяснение – Анна Комнина има предвид прочутия български кан Крум (802–814), но името е претърпяло метатеза и от първоначалното „Кромос“ е се е получило „Мокрос“. Тази грешка по всяка вероятност не е на самата Анна, а на по-късен преписвач, който не е притежавал нейните широки културни хоризонти и знания. Действително, оригиналът на „Алексиадата“ не е запазен, а текстът, който познаваме, е според препис от XIV в. За ромейската принцеса, праправнучка на цар Иван Владислав, най-важното е да се покаже колко древни са корените на българската царска династия. Очевидно в семейната и интелек-

туалната среда на Анна Комнина се е знаело и помнело, че Комитопулите не са „нов“ царски род, а кръвни роднини и легитимни наследници на Крумовата династия. Само ще маркираме, че за в историческата памет на Византийската империя кан Крум заема важно място – този български владетел не само е побеждавал нееднократно ромеите, именно при него загива император Никифор (такъв случай в историята няма от гибелта на Валент през 378 г.!), оприличаван е на библейския Сенахерим, споменът за него е бил жив и въздействащ дори във времето на цар Калоян в началото на XIII в.

Нека се върнем отново към старите заблуди и спекулации за произхода на Комитопулите. Сведението на Анна Комнина е отдавна известно в науката, поради което при учените от XIX в. се стига до „обединяването“ на имената на „Шишман“ и „Мокрос“ и до идеята за „Шишман Мокри“ – своего рода водач на българското болярство в западните земи. Именно той бил обявен за „западен български цар“ след „въстание“ против „провизантийския“ Петър през 969 г. Нещата се променят с откриването на Самуиловия надпис от с. Герман, Преспанско (от 992/993 г.), и на Виенския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица с добавките на епископ Михаил Деволски – става ясно, че „велемощният комит“ никога не е бил „западен цар“, че се е казвал Никола, а съпругата му – Рипсимия.

Най-широко застъпено е мнението, че Комитопулите произлизат от славянски княжески род, най-вероятно онзи на племето берзити (верзити, бърсяци) от района на Охридското езеро (К. Иречек, М. Дринов и др.). Това се дължи както на недостатъчното извори за епохата, така и до типичните за онова време прояви на романтична славянофилия... В сходен маниер големият български историк В. Златарски, повлиян в известна степен и от руската линия на „народничество“, тълкува титлата „комит“ като „кмет“, с което от отново „изпраща“ Никола и синовете му към провинциалните среди и управленчески структури. В изворите обаче няма указания комит Никола да има нещо общо с местните славянски князе, още по-малко пък с търсените от някои чужди учени романоезични, персийски и други елементи в земите

на историко-географската област Македония през Средните векове.

Друга теза, популярна най-вече в европейската и арменската византология, застъпва арменския произход на Комитопулите. Тя се базира главно върху твърденията на арменския хронист Степан Таронски (Асохиг/Асолик), че братята „Комсадцаги“ (=Комитопули) са арменци, които Василий II „...довел в Македония (Източна Тракия) с наемните войски, за да се бият срещу българите. Те обаче в един сгоден момент се откъснаха от императора на гърците и минаха на страната на царя на българите [Роман], който беше евнух. Поради своята храброст те се издигнаха в неговите очи...“

Тезата за арменския произход неведнъж е коментирана и подлагана на критика, но пълното ѝ отхвърляне изглежда пресилено. Хронистът Асохиг очевидно е заинтригуван от някакви слухове за потеклото на великия „цар Самаел“, ширещи се в Армения още в края на X и началото на XI в. Наистина, Рипсимия би могла да е арменка – името Рипсимия („Хрипсиме“ – национална светица на Армения) не е типично за българската именна система. Изследванията на антрополозите над запазените тленни останки на цар Самуил, приведени от Н. Муцопулос, на свой ред съдържат заключения в „арменска“ посока. Не бива да се игнорира и арменското присъствие в Преславския двор при цар Петър. То се е дължало на царицата Мария-Ирина, която води в Преслав свита от свои родственици и приближени. Те поне отчасти са били арменци, както е произходът на фамилията Лакапини. Като се има предвид, че комит Никола най-вероятно е един от най-близките роднини и видни боляри на Петър, напълно възможно е той да получава ръката на „дворцова дама“ от свитата на царицата. Самият комит Никола обаче не би могъл да бъде с друг произход, освен български, който като родови корени може да бъде определен като прабългарски.

Титлата „комит“ е носена от притежаващи огромна власт висши държавни функционери и, както изглежда (показателни са случаите със Салан, Глад, Охтум, Таридин, Дристър, Домета и др.), е давана единствено на българи и близки роднини на

канската / царската династия. Ако съдим по споменаването на „комитски род“ в житието на св. Климент Охридски, то навярно, подобно на кавхана и ичиргу-боила, и комитите принадлежат към определени фамилии. В Първото българско царство ръководните постове в столицата и провинцията са били в ръцете на династията и най-близките ѝ роднини, които по правило и в преобладаващата си част са имали древен [пра]български произход. Като един от най-знатните и натоварени с власт хора в България, комит Никола също е бил кръвно свързан с Плисковско-Преславската (Крумовата) династия. Още по времето на Борис-Михаил в ареала на дн. Македония срещаме комитите Таридин, Курт и Домета, при Симеон в същия регион срещаме олг-таркана („великия таркан“) Теодор и комита Дристър. Техните имена стоят редом с онова на владетеля в известния Наръшки надпис от 904 г. Нищо не пречи Никола да е бил потомък на някоя от тези видни личности, в чийто прабългарски корени надали можем да се съмняваме. Не бива да изключваме обаче и другата възможност – Никола да е получил високия пост на комит като пряк представител на царското семейство. Неговият внук Иван Владислав се самоопределя като „българин родом“. Няма особена логика българският владетел „да съобщава“ на своите поданици какъв е като народностна принадлежност. Напротив, по този начин „българският самодържец“ очевидно иска да постави акцент върху принадлежността си към „българския [царски] род“. Византийските хронисти по един и същ начин пишат за „Симеон Българина“, „Петър Българина“, „Самуил Българина“, „Пресиан Българина“, „Арон Българина“ и т.н., имайки предвид лицата от българската династия.

Хипотезата за изконната родствена връзка на комит Никола с царската династия е предложена отдавна (Н. Благоев, Б. Благоева, Ив. Дуйчев и др.). Предвид силното родово-аристократично начало в политическата система на Първото царство действително съществува напълно реалната възможност Никола да е неин близък роднина, може би по линия на Симеоновия брат Гаврил. Косвен, но несъмнено важен аргумент са многото съвпадения в имената в царския род от Плиска, Велики Преслав и Охрид. При-

съствието на лични имена като „Пресиан“, „Гаврил“, „Иван“, популярността на старозаветните царски и пророчески имена („Симеон“, „Вениамин“, „Давид“, „Мойсей“, „Арон“, „Самуил“ и др.) е факт както в Плиска и Велики Преслав, така и в Охрид. Ако се върнем на допускането, че комит Никола е бил син на Гаврил, син на княз Борис – Михаил, нещата стават още по-интригуващи! От българската приписка към Чивидалското Евангелие знаем, че Гаврил е втори по ред от синовете на Борис, роден след Владимир Расате и преди Симеон Велики. Дали в очите на българското болярство неговите потомци, вкл. Никола, не са били възприемани като потенциални наследници на престола? Съответно, когато през 971 г. Борис II и Роман са били в плен, дали синовете на комит Никола не са били смятани като онези представители на „царския род“, които имат най-големи права да олицетворяват държавата? От познатите днес извори не могат да се открият твърди аргументи в подкрепа на такава хипотеза, но най-малкото си струва да се помисли върху тази възможност.

Кой български град в западните земи е бил център на управляваната от Никола област е трудно да се отговори категорично. Най-често в съществуващите изследвания се предлагат Девола (при дн. Корча) или Средец/София. Според Сърджан Пириватрич „... комитът в България, изглежда, е бил управител на провинция, но не се знае колко такива области е имало, нито къде са се разпростирали. Не е сигурно и коя от тях са управлявали бащата на Самуил и братята му. Все пак една археологическа находка дава достатъчно основания, да се определи, макар и приблизително, нейният център. В село Герман, близо до Преспанското езеро, в края на миналия [XIX] век е открита надгробна плоча с имената на Никола, неговата съпруга и сина му Давид. Както се казва в надписа, Самуил наредил плочата да се направи в чест на родителите и брат му през 6501 г. от Сътворението на света, индикт 6 (което съвпада с времето от 1 септември 992 г. до 31 август 993 г.). Тази находка показва, че бащата на комитопулите се казва Никола, и някои предишни теории за неговото име са отхвърлени. Гробът, върху който е стояла плочата, не е открит, но вероятно се е намирал в църквата „Св. Герман“ в едноименното

село или някъде наблизо. Не е известно кога са починали Никола и ена му. Единствено за Давид се знае, че е убит в самото начало на въстанието от 976 г. Може би смъртта на някой от родителите е накарал Самуил да построи през 992/3 г. семейна гробница. Обстоятелството, че надписът е надгробен, недвусмислено подсказва, че Никола е умрял или в самото село Герман, което със сигурност се намира в областта, която е управлявал, или някъде в непосредствена близост...“

Самуиловият надпис от с. Герман (992/993)

Средновековната българска църква в с. Герман, недалече от Преспа

Както стана дума, тезата за Средец като административен и военен център, свързан изначално с комит Никола и синовете му, се гради върху обстоятелството, че именно този град се превръща във временна столица на царството и седалище на патриаршията след „въстанието“ през 976 г. Най-вероятно през 986 г. в Средец резидира Арон, по-големият от оцелелите по същото време двама братя Комитопули. В подкрепа на подобно виждане се привежда както участието на Арон в битката при Траянови врата, така и неговата екзекуция с почти цялото му семейство, извършена по заповед на Самуил година по-късно в летния дворец Разметаница, Дупнишко, отново в пределите на Средецкия комитат.

Базилката „Света София“ в София

Като „средищен град“ и своего рода столица на царството изпъква Средец и в някои апокрифни текстове от XI – XII в., което надали е случайно. Обстоятелство, че Самуил прави гробница на своите най-близки в с. Герман не може да бъде стопроцентов аргумент за локализацията на центъра, от който е управля-

вал Никола. Фактът, че текстът е посветен на тримата по-скоро говори, че тук са пренесени костите им, докато първоначалните им гробове са били на друго място. Давид загива в местността „Хубавите дъбрави“ между на десетина километра североизточно от Костур по пътя за Лерин и Преспа, като първоначално е бил погребан именно там. Никола и Рипсимия, за чиито години на смъртта нямаме никаква информация (във всеки случай „могъщият комит“ е починал преди 971 или 976 г.), е възможно да са били погребани първоначално също на друго място – в самия Средец или пък при двореца в местността Разметаница, Дупнишко. Че надписът от с. Герман свидетелства за пренасянето на тленните останки на Никола, Рипсимия и Давид в една създадена от Самуил семейна гробница смята и археологът К. Попконстантинов, правейки уместни паралели с надгробните надписи на чъргубиля Мостич и Георги Синкел от Велики Преслав.

Разбира се, не може да бъде игнорирана възможността Никола да е управлявал в югозападните земи, където са Девол, Охрид и Преспа, а през 976 г. синовете му да са поели управлението на царството от Средец/София. И все пак, с оглед на средновековната практика е много по-логично комит Никола и неговите синове да са свързани със Средец. Още един аргумент, който е изтъкван с основание от редица изследователи – бягството на патриарх Дамян от Дръстър (Силистра) в Средец несъмнено трябва да се свърже с присъствието именно в този град на виден представител на съхранената извън столицата Велики Преслав държавна власт, в случая с „един от велемошните комити в България“, а като такъв Йоан Скилица сочи единствено Никола. Нека резюмираме накратко и писаното от А. Съботинов в неговия обстоен преглед за цар Самуил и неговите наследници. Събитията във връзката с „българския бунт“ (грц. „апостасиа“) през 976 г., най-вече нападенията на българите в „Македония и Тракия“ (т.е. по направленията към Пловдив – Одрин, както и към Сяр и Солун), са още едно доказателство за наличието на общ център на действията. При тази насоченост на предприетите военна офанзива такъв ръководен център може да бъде преди всичко Средец. Определянето на четиримата Комитопули за колективно

регентство или „временно правителство“ на държавата – събитие, което най-вероятно е станало още през пролетта – лятото на 971 г., също би трябвало да е станало в Средец. Нямаме ясно указание дали по същото време Никола е бил между живите, по-скоро не, но високата позиция на синовете му несъмнено е в пряка връзка с авторитета на неговата личност. В този смисъл често срещаното се разбираше, че става дума за местен първенец „от периферията“ (такова е виждането на К. Иречек, М. Дринов, В. Златарски, Й. Караянопулос, Н. Муцопулос, С. Пириватрич и др.) предизвиква резерви. Колкото и да е хипотетично, следва да се допусне, че „твърде силният“, „велемощният“ комит Никола е бил не само близък кръвен родственик на царската фамилия, но и държавен функционер със сериозни позиции в цялостния живот на Българското царство, не само в „собствения си“ комитат, но и в много по-широки мащаби във времето на цар Петър.

НАЛАГА СЕ ДА СЕ СПРЕМ, макар и накратко, на теорията за т.нар. „Западно българско царство“. Тя е приемана от учените през XIX в. за нещо едва ли не естествено с оглед формулираната от тях „провизантийска“ политика на цар Петър и наследния му Борис II и, съответно, опозицията на „антивизантийските сили“ в провинцията. Въпреки че общо-взето тази постановка е изоставена в българската наука, а и в европейската византология, на практика и до днес има нейни адепти. В „модифициран“ вид тя присъства по-подчертано в сръбската историография, вкл. в иначе обективната и написана от строго научни позиции книга „Самуиловата държава“ на С. Пириватрич. Според възприетата концептуална линия Първото българско царство рухва през 971 г. с превземането на Велики Преслав, докато т.нар. Самуилова държава, макар да е българска и да съхранява в максимална степен държавната традиция, институции на властта и т.н., все пак е ново явление.

Нека маркираме проблема за т.нар. „Западна“ или „Самуилова“ държава накратко. Базирайки се на първото от двете почти еднотипни съобщения на Йоан Скилица за Комитопулите (969

г.), „старите“ учени приемат, че опозиционното на цар Петър болярство предизвиква разделение в държавата. Западните области остават незасегнати от „византийската поквара“ и се отделят начело с Комитопулите. Тази „западна“ българска държава устоява на византийско-руския удар от 968–971 г., временно успява да обнови целокупното Българско царство, освобождавайки източните земи, но в крайна сметка е унищожена от Василий Българоубиеца.

Теорията за „Западното българско царство“ като цяло е неправдоподобна и терминологично неprecизна. Тя е провокирана както от неяснотите в изворите, така и от неприязънта на старите ни историци към „вечния виновник“ цар Петър. Още през XIX и особено в началото на XX в. сръбската историография приспособява тази „теория“ за антибългарската пропаганда на своята страна. „Западното българско царство“ се превръща в държава на „южни славяни“, завладени от „турано-бугарите“ (прабългарите), близки, почти идентични със сърбите – конструкция, неприета още тогава от нито един сериозен европейски учен. Генезисът и развитието на тази „теория“ са показани изчерпателно от А. Съботинов. Тя остава за „вътрешносръбска“ употреба при оправдането на агресивните претенции на Белград към българските земи в Македония. Нарездането на Сърбия в лагера на победителите от Първата световна война, а впоследствие и във Втората, както и антибългарските постановки на Коминтерна (светована комунистическа организация, базирана в Москва след победата на болшевишката Октомврийска революция през 1917 г.) за т.нар. „македонска нация“, превръщат тази откровено ненаучна антибългарска теория в „държавотворна“ политическа доктрина. „Южните славяни“ стават „македонци“, което изисква „пренаписването“ историята на т.нар. „македонски народ“. Както бе отбелязано, тези опити за тотална фалшификация на историческата истина, вкл. на историческите извори, е критикувана нееднократно в историческата наука, тя не се приема от нито един сериозен учен в европейската и световната медиевистика и византология.

Никъде в средновековните исторически извори българската държава след 971/976 г. не е наричана „западна“, „Самуилова“,

„славянска“, още по-малко пък „македонска“... Напротив, всички съвременници я схващат като абсолютно същата българска държава, управлявана по същият начин, независимо от загубата на Велики Преслав и източната част от територията ѝ. Духовната власт е олицетворявана от същата българска православна църква, чийто патриарх Дамян след 971 г. бяга в свободните земи. Ако понякога български или други учени използват израза „Самуилова България“, това се прави за да се даде по-образна характеристика на епохата, но не и за да се разграничава българската държавна идея, традиция и реалност преди и след 971 г.

За близки до епохата автори България е управлявана и от „същото царско коляно“ (Български апрокрифен летопис от края на XI или XII в.), т.е. от Крумовата династия, онази на „Мокрос“ / „Кромос“. Както ще видим на много места в нашето изложение, след 971, респективно 976 г., се запазва обичайната система от държавни институции, титли и служби: кавхан, ичиргу-боил, комити и т.н., включително т.нар. Народен събор. Тази система няма аналог в никоя друга средновековна европейска държава, още по-малко в онези, създадени от славянски народи. Нещо повече, традиционната политическа и данъчна система продължава да бъде образец за българската политическа мисъл и след 1018 г. Именно тя е възобновена и приведена в действие при големите освободителни въстания на Петър Делян (1040–1041) и Георги Войтех (1072 г.), което ясно личи от съвременните исторически извори.

Затишие пред бурята. българските земи през 971–976 г.

КОГАТО ИМПЕРАТОР ЙОАН I ЦИМИСХИ завладява източните български земи, разказва Йоан Скилица, той „... се погрижил за крепостите и градовете край бреговете на реката (Дунав) и като им оставил достатъчно охрана, се завърнал...“ в Константинопол.

Какво става с останалите български земи е въпрос, на който историческите извори не отговарят. Както вече стана дума, изключително ценният сфрагистичен материал, натрупан през последните десетилетия, на свой ред показва настъпилата промяна – десетките византийски печати, изследвани подробно от Ив. Йорданов и други специалисти, е в огромната си част от североизточна България и нейните центрове Велики Преслав, Дръстър (виз. Доростол) и други крепости. Ясно е, че земи в Тракия, вкл. Филипопол (Пловдив) и Вероя (Ст. Загора), Цимиски подчинява още при похода си към Велики Преслав, а отчасти (или окончателно) при победоносното си завръщане с пленения Борис II към византийската столица. Новото военно-административно устройство, приложено в завладените източни български земи, е познато от т.нар. „Ескориалска тактика“, съставена във времето на същия император, както и от оловните печати, за които стана дума по-горе, принадлежали на ръководните функционери в създадените след 971 г. структури на византийската власт. Отначало завзетите земи са обединени в голяма област („катепанат“), чието име не е известно, но центърът му е в Теодоропол (Малък Преслав/Преславица, при дн. Нуфърю

в Северна Добруджа, Румъния). Негови подразделения са стратегиите Доростол/Дръстър (Силистра) и Йоанопол (Велики Преслав). Известни са имената на йоанополските стратеги Петър и Катакалон, както и на стратега на Доростол – Льв Саракинопул. Наскоро след това стратегиите Дръстър и Йоанопол са обединени под общата власт на Льв Саракинопул. Земите на юг от Балкана са присъединени към големите теми Тракия и Македония, като вероятно са образувани и стратегии във Вероя (Стара Загора), Филипопол (Пловдив) и други по-важни градове. Един важен византийски извор, т.нар. „Ескориалската тактика“, отразява реорганизацията, извършена към 973–976 г. Според нея земите по двата бряга на Долни Дунав и на север от делтата формират катепаната Западна Месопотамия, чийто център може би все още е Преславец. Стратегията на Дръстър е отново самостоятелна (известни са управителите ѝ Петър и Аркадий), като е създадена и стратегия Западна Месопотамия, простираща се отвъд Дунав към реките Прут, Серет и Днестър. Къде е нейният център е трудно да се каже, но не е изключено това да е някоя от крепостите отвъд Дунав – например „аулът“ при днешния град Слобозия или пък Белград на р. Днестър (дн. Белгород Днестровски, Украйна, известен и с по-старото си име Акерман). Сега стратегията на Йоанопол (Велики Преслав) е присъединена към Тракия. За пръв управител на новосъздадената стратегия Тракия и Йоанопол е назначен опитният Льв Саракинопул. Целта е районът на старата българска столица да бъде по-тясно интегриран с военните сили на империята южно от Стара планина, като се осигури и охраната на проходите – принцип, наследен още от римската епоха. Вероятно тази динамична система, около чиито точни параметри се спори, е търпяла и други промени.

Обикновено се мисли, че византийската власт се е простирала не по-далече от Искър и Ихтиманските възвишения, а цялата западна част на царството е останала независима. По-специално, що се отнася за р. Искър като западна граница на окупираните от Византия земи на север от Стара планина, традиционно се сочи един пасаж от българския текст на житието на св. Иван

Рилски, дело на Георги Скилица, византийски управител на Триадица / Средец (София) в годините на император Мануил I Комнин (1143–1180). Наистина, в известния ни старобългарски текст на този паметник се казва, че византийската власт е достигнала до „Искър“, но съществува основателно предположение, изказано напоследък от А. Калоянов, че в оригиналния текст е стояло името „Истър“, т.е. Дунав. За късния преписвач на житието византийското име на Дунав е било непонятно, поради което го е заменил с името на реката Искър. Възможно е да става дума и за най-обикновена грешка, но наистина е възможно пове за известно време византийската власт да се е простирала далече на запад по посока на Видин и Белград.

Два византийски печата потвърждават мнението, че през 971 г. византийската власт е призната, ако не в цяла България, то поне в голяма част от нея. Тези печати принадлежат на протоспатария Йоан, катепан на Рас (дн. Нови Пазар в областта Санджак, Сърбия), и на протоспатария Адралест Диоген, стратег на Морава, чийто център би следвало да е Ниш. Не са ясни взаимоотношенията между двамата, но следва да се съгласим с А. Съботинов, че катепанът Йоан вероятно е бил подчинен на стратега на Морава Ардалест Диоген. Не може да се каже дали съществуват други стратегии или по-малки териториални единици на запад, което предвид тогавашната византийска военна уредба не може да бъде изключено. Дори да е имало подобни случаи, византийските провинциални структури са били твърде ефимерни, за да оставят някакъв спомен в историческите извори. Така или иначе, византийската власт е правила опити да се утвърди и разшири в различни райони на България, но на практика една обширна територия с градове като Средец, Перник, Струмица, Скопие, Охрид, Девоп и т.н. остава извън контрола на Константинопол. Възможно е тамошните български управители („комити“ или с по-нискък ранг) да са поемали някакви форми на зависимост към империята – подобни импровизирани решения не са рядкост в тогавашната византийска практика, за което има примери в Италия, арменските и грузинските земи. Дори и да е било така обаче, очевидно въпросните градове и об-

ласти остават извън обхвата на византийската администрация и военни гарнизони.

Българите в незавладените земи полагат усилия да възстановят тежко поразения държавен организъм. Вероятно под формата на общо съглашение, опирайки се на старите традиции в българското военно-административно устройство и църковната организация, аристокрацията определя централно ръководство над свободната част от царството. Както съобщава Скилица, след като от роднините на цар Петър „... едни били измрели, а синовете му Борис и Роман били отведени в столицата (Константинопол)...“ българите предоставили управлението на синовете на комит Никола. Съобщението се отнася към 976 г., но водещите позиции на Комитопулите вероятно са били факт още времето на детронацията на цар Борис II, най-малкото немного време след това. Може да се направи и друг косвен извод, а именно че към 971 г. от кръга на живите роднини на цар Петър, респективно на Борис II и Роман, най-близки са се явявали именно Комитопулите.

По решение на българското болярство, санкционирано и от църквата в лицето на патриарха, Комитопулите най-вероятно съставляват колективно наместничество. Това „временно правителство“ е упражнявало властта при легитимен цар, който обаче е чужд пленник. Няма преки данни братята да са носели царски титли и инсигнии. Понятия като „тетрахия“, „четиривластие“ и т.н., употребявани от някои учени (П. Петров, Ст. Антоляк, Г. Острогорски и др.), имат смисъл само като указание, че наместничеството вероятно няма точно определен водач, най-малкото не знаем кой от четиримата евентуално е бил такъв. От гледна точка на данните на Йоан Скилица може да се помисли, че такъв е бил не някой друг, а именно Самуил – отдавна е констатирано обаче, че византийският хронист представя нещата от ретроспектива гледна точка, повлияна в значителна степен от позициите на най-младият от братята Комитопули в борбата с Византия като цяло, от по-късната му позиция на „самодържавен цар“ на България.

Около Комитопулите има и други неясноти, които си струва да бъдат коментирани накратко. Данните от Германския (т.нар.

Самуилов) надпис от 992/993 г. поставят питането защо там отсъстват Мойсей и Арон, които по онова време също не са били между живите? Ако все пак Арон е третиран като държавен изменник, което може да бъде прието като обяснение за отсъствието му, за Мойсей не би следвало да има пречка да е погребан в семейната гробница и отбелязан в надписа. Предвид това обстоятелство Л. Йончев се пита дали към същата година вторият брат не е бил жив – допускане, което не се приема от останалите изследователи, а и е лишено от сериозна изворова основа. В такъв случай „се промъква“ въпросът дали редът на изброяването на братята от Скилица съответства на тяхната възраст? И още нещо, дали те не са синове на комит Никола от два негови брака – Давид и Самуил като деца от Рипсимия, а Мойсей и Арон от друга (втора, а защо не и първа?) съпруга на „мощния комит“? Добавката на епископ Михаил Девошки обаче противоречи на такова допускане.

ХИПОТЕТИЧНИ ОСТАВАТ ЦЕНТРОВЕТЕ, В КОИТО редица учени „изпращат“ всеки един от братята. Най-често се допуска, че Давид е резидирал в Преспа, Мойсей в Струмица, Арон в Средец, а Самуил във Видин (или Воден). Това се прави по презумпция и с оглед на известното за тях от по-късни събития, но няма пряка доказателствена стойност. Най-правдоподобно, поне от гледна точка на досегашните ни знания, е да се приеме, че ролята на столица за наместничеството играе някой от центровете в западните комитати на държавата – както стана дума и по-горе, най-вероятно това е бил Средец / София, независимо дали там в по-ранно време е управлявал комит Никола или не. Присъствието на патриарх Дамян в този важен град също е важно указание в тази посока. Ролята на патриарха според нас остава недооценена в изследванията по темата, поради което ще се спрем накратко на този въпрос.

Големият български църковен историк Ив. Снегаров характеризира накратко българският духовен глава по следния начин: „Дамян, пръв български патриарх, признат в 927 г. от цариградския патриарх при византийския император Роман Лакапин и

българския цар Петър. Той бил избран за патриарх още в царуването на Симеон, както трябва да се заключи от свидетелството на Дюканжевия каталог, че във времето на патриарха Дамяна Българската църква била удостоена с автокефалия и той бил признат за патриарх в Цариград. Първоначално неговата резиденция била във Велики Преслав, после в Дръстър (Доростол). В 971 г., след като завладял Дръстър, император Йоан Цимиски свалил Дамяна от престола. Дамян, навярно, без да дочака своето сваляне, избягал в Западното българско царство и продължавал да управлява подчинената част от своя диоцез от Средец (София). Не е известно, колко години той е бил патриарх и кога е умрял. Знае се само, че около 44 години (927—971) той бил признаван от Цариградската църква за български патриарх.“

Приведохме този цитат, тъй като и досега споровете около мястото на Дамян в листата на българските патриарси не са престанали. В Синодика на Търновската патриаршия (т.нар. Борилов синодик) под рубриката „Преславски патриарси“ са дадени следните имена: Леонтий, Димитрий, Сергей и Григорий. За съжаление, името на Дамян отсъства, няма ги и имената на останалите патриарси след 971 г. Как да си обясним този странен феномен? Едно от възможните обяснения е загубата на историческа памет, на исторически извори – обстоятелство, което може да бъде забелязано на някои места в Синодика. И все пак, търновските автори със сигурност са познавали достатъчно старобългарски и византийски творби, в които са споменати поне някои от патриарсите и архиепископите след 971 г. Следва да се има предвид, че Търновската патриаршия е имала претенцията именно тя да е легитимната наследница на Преславската и по тази причина през XII-XIV в. митрополитът на Велики Преслав е наричан „прототронен“. Тя, така или иначе, е признавала съществуването на Охридската архиепископия, но очевидно е смятала себе си, а не нея, за законната приемница на патриаршията от времето на Първото царство. Нещо повече, от гледна точка на записите в Бориловия Синодик търновските патриарси са възприемали охридските архиепископи за теоретично подчинени на своя църковен престол, най-малкото във времето на цар

Иван Асен II е било така. В този смисъл изтъкването на Дамян вероятно е смятано за нежелателно – последният дръстърско-преславски патриарх от векове е бил причислен към българските (охридските) архиепископи, което от гледна точка на случилото се след 971 г. е обяснимо.

В древната базилика „Св. София“ в София е съществувал надпис – графит с името „ДАМΙΑΝΟΣ“, унищожен при консервацията на църквата „... от немарливост или недостатъчни познания върху различните видове градеж...“ Според архитект Ст. Бояджиев е напълно възможно надписът да отбелязва присъствието на патриарх Дамян в Средец и по-конкретно в неговия най-знаков и монументален храм. За съжаление, поради съдбата на надписа и неговата пределна лаконичност не може да се каже нищо повече. Да хвърлим един поглед към т.нар. Дюканжов списък на българските архиепископи, съставен от охридския архиепископ Йоан Комнин в средата на XII в. Ето част от неговият текст с някои съкращения:

Протоген, архиепископ на Сардика (Сердика, дн. София).

Методий, рожден брат на св. Кирил Философ, ръкоположен за архиепископ на Морава Панонска.

Горазд, ръкоположен от Методий, а после изгонен от духоворците.

Климент, като станал епископ на Тивериупол и Велика, сетне бил натоварен от Борис, царят на българите, да надзирава и третия дял на българското царство, т.е. от Солун до Йерихо и Канина или (и) Тасипият.

Дамян в Доростол, сега Дриста. При него и България бе почетена за автокефална. Той, по заповед на император Роман Лакапин, се провъзгласи за патриарх от императорския съвет, а после бе низведен от Йоан Цимиски...

Мнозина изследователи, вкл. Ив. Снегаров, приемат „едно към едно“ информацията, че Дамян е пръв и последен преславски (дръстърски) патриарх. В Бориловия Синодик, са дадени четирима патриарси от времето преди Дамян, което надали е измислица или грешка на по-късни книжовници. Дори тези че-

тирима отци да са управлявали само по няколко години, не изглежда правдоподобно Дамян да е получил патриаршеския сан през 927 г. или няколко години по-късно, а според Ив. Снегаров дори по време на цар Симеон! Указанието за император Роман Лакапин (920–944) по-скоро е маркер за времето, в което българската църква е призната за патриаршия, отколкото „дата“ за интронизацията на въпросния български архиепiscop.

Дори и малкото, което знаем за патриарх Дамян, е показателно – той се проявява като достоен духовен отец на своя народ, не се примирява с коварната политика на Византия през 971 г., пленяването на цар Борис II и окупацията на източните земи на царството. Патриархът търси убежище в свободната територия, придружен навярно от други представители на църквата и столичната аристокрация. В световната история има достатъчно примери на правителства в изгнание, на изтегляне на официалната власт или нейни представители в незавет при агресия град или район, в чужбина и т.н. Може би най-близкият откъм съдържание паралел е с онова, което става във Византия след превземането на Константинопол от кръстоносците през 1204 г. – сериозна част от висшата ромейска знат намира убежище в Никея. Там се установява и Константинополската патриаршия, а всичко това дава основание на учените да наричат т.нар. Никейска империя с образното име „Империята в изгнание“. Така или иначе, присъствието на българския патриарх във временната столица на царството придава нужната легитимност на Давим, Мойсей, Арон и Самуил като колективно наместничество, управляващо от името на пленения цар I, показва на българите и в свободните, а и в окупираните земи, че държавата съществува, че борбата за нейното спасение е справедливо дело.

Средновековните германски анали, вкл. съвременникът епископ Титмар от Мерзебург, съобщават, че на Великден (23 март) 973 г. в Кведлинбург при император Отон I Велики наред с пратеничествата на различни страни и народи (Византия, датчаните, Русия, маджарите и др.) идват и „двама български легати“. С почти пълна сигурност тази мисия е изпратена в Германия от правителството на Комитопулите, макар да са предлагани и

други решения (Борис II, управителите на неокупирани от Византия отвъддунавски земи и тем подобни). По този начин наместничеството в пълен обем следва политиката на управниците от Велики Преслав, откъдето само осем години по рано (965 г.) е изпращана мисия при същия германски владетел. Българската дипломатическа акция е осъществена най-вероятно през земите и със съдействието на маджарите. Освен декларираното по този начин съществуване на България като суверенна държава, мисията търси германска подкрепа предвид сложните отношения на Отон I с Византия. Условиата за българо-германско сближение обаче се оказват неблагоприятни. Само след месец Отон I умира и е наследен от сина си Отон II, женен за византийската принцеса Теофана, с което започва период на затопляне на отношенията между двете империи. Възможно е българската мисия да е постигнала резултати с оглед на българо-маджарските връзки, които в края на управлението на цар Петър са твърде активни. Данни за унгарска помощ в последвалите действия обаче няма, което означава, че Комитопулите е трябвало да разчитат преди всичко на собствените си български сили.

Император Отон I – миниатюра от хрониката на Ото Фрайгинзийски (около 1200 г.)

*Страница от т.нар. Дюселдорфски препис
на хрониката на епископ Титмар*

Властта в свободната територия е осъществявала едни или други действия по отношение на съседните земи под византийски контрол – както спрямо държавната територия на царството от времето преди окупацията през 971 г., така и в много по-широк периметър. Известно е, че около 975 г. се стига до голямо въстание на славяните в Тесалия и Пелопонес, водено от някой си Балдо и синовете му, а сред водачите изпъква също така неизвестният от други извори Теодосий. Един от центровете на това движение е селището или крепостта Езеро в Тесалия. Въпреки че преки данни за връзка на Комитопулите с тези събития отсъстват, прав е А. Съботинов, че тук може да се търси приемственост с българската политика още от времето на цар Симеон Велики. Българската активност в Тесалия, Епир и дори Пелопонес е факт при цар Самуил, а дори и при въстанието на Петър Делян в средата на XI в. Бихме добавили, че тази политика има своите убедителни паралели още във времената на Крум, Маламир и Пресиан I, що се отнася до връзките на българските владетели с намиращи се във Византия „славинии“. С други думи, и в този случай Комитопулите следват традиционната линия на техните предшественици от Плиска и Велики Преслав.

Някои сведения показват, че византийската власт определено се е опасявала от съществуването на българска свободна те-

ритория и перспективата в най-близко бъдеще от нея да започне контраофанзива за възвръщане на останалите, окупирани само няколко години преди това земи на царството. По тази причина Йоан Цимиски заселва във Филипопол (Пловдив) и неговия район нови групи малоазийски павликяни, в основата си етнически арменци, известни с първокласните си качества на военизирано население. От цитираните по-горе думи на Степан Таронски се разбира, че в Тракия са прехвърляни и военни контингенти от арменци (принадлежащи конфесионално към арменската апостолическа църква, както и православни арменци халкедонити), доведени от областта Держан. В една от бележките на Михаил Деволски се съобщава, че известният пълководец Варда Склир преди 976 г. е действал по долното течение на Аксиос/Вардар. С други думи, Византия не остава пасивна в стремежа си завладее цяла България, макар в конкретния момент тази задача да не е неин непосредствен приоритет.

„Въстанието...“ Българските действия в периода 976–986 г.

ИЗНЕНАДВАЩАТА СМЪРТ НА ЕНЕРГИЧНИЯ И ВОЙНСТВЕН император Йоан I Цимиски (11 януари 976 г.), около която са се носели слухове и съмнения в отровителство, поставя началото на политическа нестабилност. Начело на държавата формално застават двамата „багренородни“ императори Василий II и Константин VIII, синове на Роман II и Теофана. Василий вече е на 18 години, а Константин на 16. Въпреки че още от 976 г. официално е съвладетел на Василий, неговият по-малък брат през целия си живот си остава лекомислен човек, жаден за развлечения, пиршества, надбягвания с колесници на Хиподрома и т.н., и никога не е възприеман „на сериозно“ от управляващия елит и общественото мнение. Тежестта на властта пада изключително върху Василий, който на млади години обаче също има склонност към безгри-

жен живот и развлечения, което заедно с младостта на владетеля е добре дошло за дворцовата олигархия. Неин „лидер“ по същото време е паракимоменът („началникът на царските спални“) Василий – евнух, но и близък родственик и дори член на династията! Василий е извънбрачен син на Роман Лакапин, роден, както твърди хрониста Йоил, от неизвестна по име „българска робиня“. От години паракимоменът е своего рода „сив кардинал“, майстор на интригите, изключително способен администратор и ловък политик. Дворцовите среди или „цивилната партия“ (израз на руския византолог Ф. Успенски) търсят реванш срещу военните, чиято политическа тежест се усилява изключително много при Никифор Фока и Йоан Цимиски.

Златен солид на Василий II заедно с неговия брат и съимператор Константин VIII

Осъщъствявайки реалната власт, паракимоменът Василий се стреми да отстрани най-влиятелните представители на военната олигархия от пряко участие в делата на държавата и политическия живот на столицата. Известният пълководец Варда Фока, племенник на покойния император Никифор II Фока, по това време е на о-в Хиос, заточен още от Йоан Цимиски през 970 г. Влиятелният и популярен в Мала Азия военачалник Варда Склир е назначен за

стратег на Месопотамия, максимално далече от Константинопол. Недоволството на военните скоро прераства в открит бунт, прераснал в тежка и продължителна гражданска война. Опирайки се на многобройните си привърженици, включително сред арменските и арабски наемници в армията, Варда Склар през пролетта на 976 г. открито предявява претенции към престола. Изпратените срещу него правителствени войски са разбити в Кападокия. През 977 г. към Склар се присъединява влиятелният Михаил Вурцис, също известен пълководец, заедно с подчинените си войски. През 978 г. претендентът успява да превземе Никея (дн. Изник), с което непосредствено застрашава азиатския хинтерланд на столицата Константинопол. Критичната обстановка принуждава паракимомена Василий да действа нестандартно – Варда Фока е освободен от заточението и в знак на извънредно голямо доверие е назначен за главнокомандващ (доместик) на византийските сили в „Изтока“ – азиатските провинции на империята. Благодарение на този ход и авторитета на Фока част от малоазийската военна аристокрация изразява лоялност към централната власт. Въпреки това на 19 юни 978 г. Варда Склар печели битката срещу Варда Фока при Панкалия, а няколко месеца след това извоюва нова победа крепостта при Василика Терма. Откъснат от столицата, Фока е принуден да премине на територията на Грузия, като получава масирана военна помощ от нейния владетел, куропалатът Давид. На 24 март 979 г. в решително сражение при р. Халис край крепостта Акве Саравене Варда Фока надделява над силите на претендента, като се стига до персонален двубой между двамата знаменити пълководци. Победеният и ранен Варда Склар търси убежище при Абу Таглиб, емирът на Мосул.

Тези драматични събития очевидно са следени внимателно от Комитопулите. Смъртта на император Йоан Цимисхи, победителят на Светослав, завоевателят на Велики Преслав и източните български земи, както и последвалата гражданска война в империята, създават благоприятни условия за категорично отхвърляне на чуждата власт, както и за мощно контранастъпление. Именно по този повод Йоан Скилица пише, че „... българите въстанаха и били определени да ги управляват четиримата бра-

тя“ Комитопули. Възможно е този израз да бъде тълкуван като информация, че българското „въстание“ е с по-широк периметър в сравнение със земите, в които Комитопулите са осъществявали властта си. Най-вероятно през 976 г., а защо не и още преди това, номинално положение на синовете на комит Никола начело на държавата е било признато по официален път и от други въстанали българи.

Какви са първоначалните български действия? Започналото движение най-вероятно не засяга източните български земи или пък, ако е имало акции в това направление, те не са дали резултат. Така или иначе, в районите на Велики Преслав, Плиска и североизточна България византийската окупация продължава докъм 989/990 г. Тезата за т.нар. „въстание на Петър и Боян“, създадена и застъпвана от П. Петров, е несъстоятелна. Тя се базира най-вече на едно сведение на полския хронист Йоан Длугош (XV в.), което обаче отразява не българско въстание във Велики Преслав през 976 г., а станалото два века по-късно освободителното движение на Петър и Асен (1185 г.).

Както свидетелстват историческите извори, българските действия са най-мощни по посока на „Македония и Тракия“, като на този военен театър обикновено се приема, че е действал Самуил. Предвид развитието на събитията през 976–977 г. трябва да се признае, че на този фронт и по-конкретно към Сяр и Солун, командването е било в ръцете на Мойсей. С оглед на започналите български акции византийската власт извършва реорганизация на военните и властови структури от двете страни на Балкана. На мястото на стратегията Тракия и Йоанопол е създадена нова, наречена „Йоанопол и Доростол“, отново начело с опитния Лъв Саракинопул. Български земи на юг от Балкана са присъединени към старата византийска тема Тракия, ръководена от дукса на Одрин. Споменават се и редица стратегии в югозападна посока – например Друговития, северозападно от Солун, Верия, Воден и др. в Солунската тема. На север от Балкана катепанатът Западна Месопотамия запазва територията си, към него може би тогава е формирана и отделна стратегия Преславица (Малък Преслав) начело с Лъв Пигонит.

Независимо от проблемите си, империята оказва сериозен отпор на българите, при който падат и първите жертви. Давид е убит от „скитници власи“ (първото тяхно споменаване на етнонима „власи“ в средновековните извори въобще!) „между Костур и Преспа“, в местността Красивите дъборе или Красивите дъбрави (грц. *Καλή δρυς*). Хронистът Йоан Скилица и опиращите се на неговата информация изследователи настояват, че лобното място на Давид е „между“ Костур и Преспа – посочване, което е определено неточно. Местността Красивите дъбрави е една на десетина километра от Костур (дн. Кастория), като от нея се открива чудесен панорамен изглед към града и Костурското езеро от североизток. Мястото е непосредствено до българското село Шестево/Шестеово (дн. Сидерохори), при което е разположена средновековна крепост. Според местни жители през 1979 г. при земеделски работи край селото е разкопан саркофаг, в който са открити тленните останки на знатен мъж. „... Главата му била положена върху издълбан камък, на гърдите имало четири сребърни накита, около кръста личали останки от кожен колан със сребърни токи. При краката пък имало частици от червени ботуши... Цар Давид е бил много висок, около 1, 90 м. Според легендите селото е кръстено на сестра му Шеста...“

Руини при с. Шестево, Костурско

Поглед към Костур и Костурското езеро от с. Шестево

Средновековната църква „Св. Безсребърници Козма и Дамян“ в Костур

Археологическите проучвания в района на селото датират материалите към IX – XI в. Откритите тленни останки на погребения там неизвестен благородник трябва да бъдат изследвани специално, но не изглежда правдоподобно те да са на Давид – паметната плоча от с. Герман от 992–993 г. свидетелства, че по същото време те са пренесени от Самуил заедно с онези на комит Никола и Рипсимия в изградената близо до Преспа семейна гробница.

От лаконичната бележка на Скилица, както и от добавката на епископ Михаил Деволски, е трудно да се каже дали Давид загива при бойни действия или при други обстоятелства. Местността Красивите дъбове при с. Шестево е при трасето на локален път, който свързва Костур с Лерин, съответно и с Преспа. Най-вероятно споменатите власи са били натоварени от византийската власт с охраната на този път и проход. Това означава, че най-вероятно Давид попада в засада при действия в посока на Костур, който по същото време би следвало да е бил под византийски контрол. Посочването на Преспа и Костур от страна на Йоан Скилица показва, че най-големият брат е командвал българите сили в този район. Така или иначе, краткото споменаване за съдбата на Давид го позиционира на фронт, който е насочен към Тесалия и Солун (от север – северозапад) и Дирахион / Драч и княжеството Дукия (от североизток). Колкото и да са хипотетични нашите разсъждения, Давид и Мойсей през 976 г. се проявяват там, където обикновено изследователите „търсят“ Самуил.

Мойсей намира гибелта си при обсадата на Сяр. Атаката срещу този византийски център съвсем не е случайна – градът е укрепен няколко години по-рано от император Никифор II Фока и осигурява както пътя към Солун, така и към българските предели на север и запад, съответно по посока на Средец/София и в направлението Струмица – Битоля – Преспа – Охрид. Според Скилица по време на обсадата Мойсей пада убит, ударен от камък, хвърлен от стената или изстрелян от метателна машина в крепостта. На свой ред Михаил Деволски твърди, че българският военачалник е съсечен от войник на дукса Мелисин, когато е паднал заедно с коня си на земята. Основателно С. Пи-

риватрич забелязва, че споменатият византийски командващ е тогавашният византийски управител на Солун, който именно е носил титлата „дукс“. Възможно е под фамиланото име да се крие не познатият от по-късни събития военачалник Лъв Мелисин, а неговият брат Теогност.

Т.нар. „кула на Орест“ в Сяр и план на средновековната крепост

Давид и Мойсей загиват през 976 г. или 977 г., макар за точната година на Мойсеевата смърт да съществуват известни колебания. Това събитие обикновено се датира по-късно от смъртта на Давид, най-често към зимата на 976–977 г. Така или иначе, гибелта на двамата по-големи братя (не само като възраст, а със сигурност и като военен опит, авторитет в обществото и т.н.) е тежък удар върху регенството и държавата, който обаче не е в състояние да прекърши устрема на българите. Начело на държавата през следващите години остават Арон и Самуил. Виждането на някои учени, на първо място П. Петров, че разправата с Арон е още през 976 г. е в противоречие с данните на основни извори (добавките на епископ Михаил Деволски и Битолският надпис на Иван Владислав), а и на самата логика на събитията.

Българското „въстание“ през 976 и следващите години има отражение и върху поведението на съседните сърби от Рашка. Въпреки легендарния хакартер на разказа на т.нар. Дуклянски презвитер, може да се приеме, че през 971 г. областта попада под византийската власт. Споменатите печати на византийски управители от тази част на Балканите, вкл. в Раса (дн. Нови пазар),

обясняват приемливо промяната. Когато обаче императорът умира (Йоан Цимиски) сърбите отхвърлят византийското господство. Дали тези техни действия имат връзка с политиката на Комитопулите е много вероятно, но е трудно да се докаже поради липсата на конкретни сведения. Силното българско влияние в сръбските земи по времето на цар Петър ни кара да предпологаме, че Комитопулите са запазили традиционната българска политика в региона. Това личи и от по-късната политика на Самуил и Иван Владислав. Един от приоритетите на тази политика е силното влияние и дори пряк контрол над слабите в онази епоха сръбски племенни държавици.

Средновековната крепост Видин

Гражданската война във Византия разкрива пред цар Борис II и брат му Роман неочаквана възможност за бягство. При един поход на Василий II в Мала Азия (византийската провинция Тракисион) Петровите синове успяват да се изплъзнат от византийската охрана и да побягнат към българската граница. Това

става най-вероятно през 978 г., „... в осмата година от тяхното пленничество...“, както сочи арабският хронист ал-Макин. С още аргументи тази датировка е потвърдена от хърватския византолог Я. Ферлуга. Бягството е импровизирано, налага се царските синове да изоставят изморените си коне, да поемат пеш през планината и т.н., което оборва тезата, че Борис и Роман са пуснати съзнателно (от Василий II или пък от неговите вътрешни врагове), за да създадат разногласия в България. На границата цар Борис е убит по погрешка от един глухоням български граничар, заблуден от византийските му одежди. Роман, който бил останал по-назад по пътя, остава невредим, приет е от българите и заведен във Видин.

Твърдението, че Роман намира убежище в дунавския Видин е оспорвано от мнозина изследователи, които допускат грешка в изписването на името на Воден (дн. Едеса, Гърция). С. Пириватрич, следвайки отчасти разсъжденията на В. Златарски, свързва евентуалното отиване на Роман във Воден с присъствието именно в този град на българския патриарх Герман Гаврил, наследникът на Дамян. Детайлно въпросът за „Видин“ или „Воден“ е проследен от А. Съботинов, който подкрепя и доразвива заключенията на авторите, приемащи, че става дума за важния дунавски град. Действително, няма основания да се приеме, че епископ Михаил Деволски може да сбърка Видин с Воден, за което има ред примери в собствените му добавки към хрониката на Скилица. Още нещо, не е сигурно, че към 978 г. Воден е в български ръце, още повече при гибелта на Давид и Мойсей при действията им в южното направление на българската контраофанзива. Не е ясно и точно къде Борис и Роман са пресекали българската граница, но надали това е било възможно да стане в района на Солун, където византийският контрол и военно присъствие са били сериозни. Напротив, по-правдоподобно е тяхното бягство да е било към някой от старопланински проходи – Скилица твърди, че това е станало, когато „техният сродник Василий“ е извършвал поход (или инспекция?) на „тракийските крепости“ – както стана дума, походът не е в българска и балканска Тракия, а в едноименната византийска провинция Тракисион в Мала Азия. Логично е

императорът да концентрира усилията си именно там предвид настъплението на узурпатора Варда Склар, а не на Балканите. Именно в тази обстановка Борис и Роман успяват да избягат от столицата Константинопол с коне, които предварително били подготвили за целта – на свой ред разказва Яхйя Антиохийски. На „предела“ с България конете били преуморени, двамата тръгнали пеша, дори вървели поотделно – с други думи, ако някой попадне в ромейски плен, другият да има шанс да се спаси в България. Както стана дума, Борис е убит по погрешка от стражата, докато Роман успява да се представи на пазачите и да премине невредим в българските предели.

Легендата за връзката на цар Роман с едноименното градче във Врачанско изглежда твърде късна, за да ни послужи при изясняването на този проблем. И все пак, активните действия на Комитопулите след 976 г. няма как да са изключвали северното направление, свързано с византийските позиции „до Истър“ (Дунав), включително в Поморавието. По тази причина е логично Видин да бъде център на българска военна активност, което обяснява отиването на Роман в този град. Дали във Видин по същото време е пребивавал точно Самуил е невъзможно да се отговори. Династичният брак на Гаврил Радомир с една унгарска принцеса двадесет години по-късно е косвен маркер за вниманието на Самуил към северната граница на царството.

Според Яхйя Антиохийски и Степан Таронски синът на цар Петър е провъзгласен за български цар, докато Самуил и Арон остават негови първи помощници. Редица учени защитават схващането, че Роман не е бил български цар (Ст. Рънсиман, Я. Ферлуга, Ив. Божилов и др.). Не липсват и опити за „примиряване“ на двете гледища. Дилемата „за“ или „против“ тезата „Роман – български цар“ е в предпочитанието или не на сведенията на Йоан Скилица пред онези на Яхйя Антиохийски и Степан Таронски. На везните винаги се поставят почти едни и същи съображения – от една страна, несравнимо по-добрата обща информираност на византийския автор, от друга – обстоятелството, че по-далечните (от гледна точка на географията, а и като познания за България) и понякога неточни в подробностите Яхйя и

Асохик все пак са близки до епохата автори, които определено са разполагали и с недостигнали до нас извори. Не бива да се игнорира и факторът „сензационност“, когато става въпрос за царуването на Роман. Арменският хронист Степан Таронски изрично набляга на факта, че българският цар е евнух, че в тогавашна България наистина е имало крайно необичаен пример на пренебрегване на познатите правила! Очевидно това положение на нещата е било широко известно и коментирано като „чудо невиждано“... Царската титла на Роман е обусловена както от спазваната от Комитопулите вековна държавна традиция за сакралната природа на „царския род“ и неговите права, така и, както вече бе показано, от възможността той още от дете да е бил официално обявен за съвладетел на брат си Борис II.

Цар Роман се установява в Скопие, където създава манастира „Св. Георги Бързи“. Така след падането на Велики Преслав във византийски ръце през 971 г. градът Скопие е приеман за (първа по статут) столица на българското царство. Положението на Скопие като легитимната българска столица в края на X в., допускано от някои изследователи (например Н. Благоев, Б. Димитров), трябва да се докаже с повече аргументи. То е достатъчно „замъглено“ от онова на Охрид и Преспа, любимите резиденции на Самуил и Иван Владислав. Скопие обаче е наричано „Caesaria“, т.е. „царски град“ в един сравнително близък до темата унгарски извор – Житието на св. Герхард. Вярно е, че българите през 1003 г. губят града, но по-късно, макар и неизвестно кога, успяват да го отвоюват. През 1018 г. Василий II намира именно в Скопие „първия отряд“ на българската царска армия. Още нещо, през 1018 г. център на темата-катепанат България става именно Скопие. Вижданията на българите за столичен град по време на Първото царство не бива механично да се приравнява с римовизантийската практика (В. Гюзелев). Достатъчно примери с такива „василии“ (царски дворци, резиденции) като Преспа, Битоля, Сетена, Копринища има и в хода на последвалите събития, вкл. през 1018 г.

Крепостта на средновековната българска столица Скопие

Средновековно Скопие – гравюра. В горния десен правоъгълник е показан Виргинският манастир

Едва ли цар Роман е бил фигурант на българския трон, както излиза от мъглявото му място в изворите и интерпретацията на повечето изследователи. Обстоятелството, че е синът на Петър е евнух не може да бъде решаващ аргумент за неговото отстраняване (или самоотстраняване) от пряката политика и военното дело. Във византийската история има редица примери с евнуси, които са изявени военачалници и държавници. Както споменахме, по времето на Роман години наред империята фактически е в ръцете на паракимомена Василий, който наред с това е участвал и във военни походи. Твърдението, че цар Роман оставя държавните дела в ръцете на Самуил, а „... сам се занимава по примера на баща си (цар Петър) с църковни въпроси...“ (П. Петров), не може да бъде доказано и прието с доверие. Напротив, виждаме Роман като активен участник в битката при Траянови врата (986 г.), а повторното му пленяване от ромеите през 991 г. става отново по време на война. Йоан Скилица, основен извор за епохата, обаче пише след много години след събитията и естествено в центъра на разказа му е Самуил, докато Роман (и Арон) остават на заден план.

Археологическите разкопки в Скопие, днес столица на република Македония, са ограничени главно на територията на крепостта Скопско кале на хълма Градище. Независимо от интересните резултати и многобройни находки, те поне засега не предоставят достатъчно информация за ролята на града като столица на Първото българско царство. И все пак, дори и македонските изследователи признават, че Скопие придобива облик на средновековен град и стратегически важна крепост именно във времето на Самиул, което е и онова на цар Роман.

Според проучвателите „... в своето непрекъснато и бурно историческо минало като истински градски център средновековно Скопие започва своето развитие някъде към края на X век или в Самуилово време (...) По времето на Самуил Скопското кале е било защитено с добре иззидани стени, които цялостно ограждат Горния град, формирайки в много отношения единна фортификационна система, изградена според най-високите тогавашни критерии и градежни техники (...) Крепостта е била стратегически поставена в центъра на Самуиловата държава, откъдето е поддържала комуникации с Прилеп, Битоля, Преспа, Охрид и другите градове на юг, с Призрен и адриатическите градове на запад, с Белград и Видин на север и със Средец (София), на изток (...) Всичко останки от тази условно наречена „Самуилова фаза“ са проследени с монетни находки на т.нар. анонимни фолиси, и на императорите Василий II, Никифор III и Михаил VII, всички от X и XI век (...). Всичко това добре документира важното място и голямото историческо, икономическо и политическо значение на Скопската твърдина във времето на цар Самуил и неговите наследници...“

Въпросната „Цар-Самуилова фаза“ е времето и на цар Роман, когато Скопие става български престолен град – факт, който македонските изследователи тенденциозно пропускат. Разбира се, решението за издигането на Скопие като столица едва ли е взето еднолично от Роман, още повече че до онзи момент той надали някога е стъпвал там. Идеята е била на Самуил и Арон, като е имала сериозни основания. В хода на българо-византийската „перманентна“ война управляващият елит е преценил, че

Средец / София, играещ ролята на столица след 971 г., е в опасна близост до линията на фронта, че е необходим по-сигурен държавен център. Стратегическото положение на Скопие е очевидно, особено с оглед на направлението към Солун (на юг по долината на Вардар) и Ниш – Белград (на север, следвайки долината на Българска / Южна и Велика Морава). Нека припомним, че една от опасностите пред царството е евентуалният съюз между Византия и унгарците – опасност, чиято актуалност личи и в политиката на Самуил, изразена с брака между неговия син Гаврил Радомир и една унгарска принцеса в самия края на Х в.

Скопие притежава и други достойнства, които са оценени от византийското правителство през 1018 г., когато бившата българска столица става център на голямата тема (провинция) „България“. Въпреки прекъсването на традицията, Скопие е определено за столица на царството, създадено от сръбския владетел Стефан Душан (1346 г.). Да не отиваме по-нататък към османската епоха, новата история и днешния статут на Скопие.

Една от „странностите „ на съвременната македонска археология е игнорирането на мястото, където е бил разположен прочутият манастир „Св. Георги Бързи“ на Виргино бърдо. Тази прочута скопска обител е обгрижвана и дарявана с привилегии от български царе, византийски императори и сръбски крале. Колкото и македонските автори да избягват „подробностите“ в историята на знаменития някога манастир, той е създаден именно от цар Роман. Светата обител се е намирала на мястото на изградената в османската епоха Султан-Муратова джамия (1428 г.). Силуетът на манастира може да бъде видян върху стари гравюри на Скопското кале, така че проучването му на терен е въпрос на научна инициативност. Впрочем, ето една синтезирана оценка за манастира и отсъствието на археологически проучвания: „Дялове от целия комплекс би трябвало да има в двора на сегашната джамия, после около съществуващата Саат-кула, Виргино бърдо, което по-късно е узурпирано за изграждането на къщи. Ридът днес е буквално покрит с различни здания, пристройки, огради и къщи, между които голямата част са отпреди стотина години. Само няколко метра от Виргино бърдо е комплексът на

Университета „Свети Кирил и Методий“ (...) Досега не са правени никакви археологически опити да се открие поне част от темелите на прочутия манастир, за който свои дарствени грамоти са издавали византийските царе, а по-късно и сръбските, както и българските владетели...“

Опити за археологически проучвания не са предприемани, при все че в Македония не се пестят средства за археология. Възниква основателният въпрос, че съществува опасност от ... евентуални открития?! Достатъчно е да припомним главоболията, създадени на казионната македонска наукоподобна пропаганда от Битолския надпис на цар Иван Владислав... Ако направим паралел с познатите ни, макар и засега само частично, манастири от епохата на Първото българско царство (например тези при Равна, Черноглавци, Мурфатлар, и др.), при разкопки на терена на скопската обител „Св. Георги“ е напълно вероятно да бъде открит старобългарски епиграфски материал.

Във времето на цар Роман неговият пръв помощник Самуил, според нас обявен вероятно за съвладетел (заедно с Арон до 987 г.), резидира най-често в Преспа. Няколко думи за този изумителен средновековен град, който днес не съществува. Старобългарската Преспа, по-скоро нейната вътрешна крепост, е на остров „Св. Ахил“ в Мала Преспа (южното от двете Преспански езера), днес в Гърция, в пограничния ѝ район с Албания, недалече от южната граница на Република Македония. Днешното малко селище на острова съжителства с руините на величествени някога църкви, непроучени сгради, крепостни стени и кули. Крепостта е част от по-голяма агломерация, в която са били включени островите Град (в голямото Преспанско езеро, сега в пределите на Република Македония), Мали град (днес в Албания), с. Герман (в Гърция). С общата селищна структура навярно е бил свързан и Царев двор на север от Голямото Преспанско езеро. Любимата резиденция на цар Самуил е на 853 м надморска височина, със здравословен климат и невероятно красива природна среда. Преспа се превръща във важно средище на Българското царство, когато тук се установява Самуил – вероятно след 976 г., когато след гибелта на Давид и Мойсей поема надзора над юж-

ните райони на държавата. През 985 г. той пренася тук мощите на св. Ахил, епископ на Лариса, участник в Първия Вселенски събор (325 г.). Базиликата „Св. Ахил“, изградена от Самуил, за определен период е катедрала на българския патриарх. Преспа играе важна роля в редица събития, вкл. във въстанието на Георги Войтех (1072 г.), когато е разорена от западните наемници във византийската армия. Цар Самуил е имал особена слабост към красивия езерен град, като умира именно в него на 6 октомври 1014 г.

Преспанските езера. Остров Големи град в Голямото и Св. Ахил в Малкото езеро

„Дунав грабна короната на Рим...“

БЪЛГАРСКИТЕ УСПЕХИ ВЪВ ВОЙНАТА С Византия през онези години се свързват, с право или не, най-вече с даровития и енергичен Самуил. Българският натиск на юг, независимо от гибелта на Давид и Мойсей, издига авторитета на най-младия от Комитопулите, свидетелство за което е и бракът му с Агата, дъщеря на протевона на Драч (Дирахион/дн. Дуръс, Албания) Йоан Христиний. Този брак поставя началото на усиливащото се българско политическо влияние във важния адриатически град.

Известното ни за българската активност през следващите няколко години е свързано отново със Самуил и опитите му да завземе Лариса. Настъпателните действия към Тесалия срещат отпора на византийския стратег Кекавмен, дядо на едноименния писател от XI в. На два пъти Кекавмен поема зависимост към България, а после се отмята. Към 985 г., когато Кекавмен „Стари“ е сменен от поста, новият стратег на Елада не издържа тежката българска обсада – Лариса е превзета и разграбена, а жителите ѝ са преселени във вътрешността на България. Високото си положение запазва единствено родът на местния българо-славянски (или влашки?) първенец Николица (Никулица), наричан така според дребния си ръст. Оттук нататък той е един от най-преданите Самуилови военачалници, фанатичен борец за българската независимост дори и през лятото – есента на 1018 г. От града Самуил отнася мощите на св. Ахил Лариски (IV в.), които са положени в катедралната църква в Преспа (на о-в „Св. Ахил“ в Преспанското езеро, дн. в Гърция). През следващите години българските нападения към Тесалия и Епир, дори към Пелопонес създават много проблеми на византийските власти.

Каква е обстановката в самата Византийска империя в онези години? Победата над Варда Склар в първата гражданска война стабилизира властта на Василий II, който все повече се стреми да отхвърли опекунството на властния паракимомен Василий. Както основателно отбелязва Д. Димитров, именно в тези години „... се оформя характерът на младия Василий – отхвърля

разкоша и удоволствията на дворцовия живот, императорът се изгражда като аскетична натура, суров, жесток, властен, мнителен, мълчалив, съчетаващ успешно в себе си качества на воин, монах и администратор. Михаил Псел го описва като нисък, но силен физически и изключително издръжлив, с красиво овално лице, светлосини очи, кестенява коса и брада. Императорът не бил оратор, а по-скоро човек на действието – речта му била накъсана от кратки паузи и, по думите на Псел, говорел като селянин, а не като образован човек. Отношението на Псел към него е по-скоро отрицателно, макар и да признава заслугите му за укрепването и разширяването на империята. Младият василевс проявява волевите си качества на абсолютен монарх още при първото голямо предизвикателство в живота си... Отношението с могъщия паракимомен след 982 г. постепенно се обтагат, а през 985-та Василий е арестуван и изпратен на заточение, имуществото му е конфискувано, влиянието му в двореца и държавата е елиминирано. Популярният военачалник Варда Фока е назначен за дук на пограничната тема Антиохия, а върховен повелител на имперските войски става самият император. По този начин Василий II накърнява интересите както на доскорошната дворцовата върхушка, така и на водещите среди на т.нар. военна аристокрация.

Дръзките действия на Комитопулите, както и посочените вътрешните проблеми на империята, особено сложните отношения между младия император и военната аристокрация, мотивират Василий II да организира голям поход срещу българите. Съвременникът Льв Дякон твърди, че той е предизвикан от непрекъснати български набези „... в Македония [=Тракия], „дишащи убийство“. Императорът е воден „...по-скоро от гняв, отколкото от благоразумие“ – продължава опозиционно настроеният към Василий II негов придворен дякон, в което личи както неверието на военните в способностите на императора, така нарасналата и респектираща именно тези кръгове българска военна мощ. Дали офанзивата е предхождана от преговори за династичен брак (между Арон или негов син и византийска „знатна дама“, представена лъжливо за императорската сестра Анна?),

както разказва Степан Таронски Асохик, е невъзможно да се отговори със сигурност. Според нас тази „история“ се е случила по-вероятно след войната през 986 г. Цел на похода е Средец/Сердика, управляван, както се предполага, от Арон.

През юли 986 г. Василий II настъпва през Пловдив и прохода Траянови врата, водейки значителна армия, снабдена с тежка стенобойна техника. Обсадата на Средец продължава двадесет дни, като е съпроводена с много грешки и тежки загуби от ромейска страна. Част от ездитните коне и обозните животни на ромеите са отвлечени от българите, обсадните машини са унищожени и т.н. Василий II се опасява от сведенията, че българите заемат позиции в тила му, както и от слуховете за нов метеж на византийските военни. Командващият „западните“ войски (онези на Балканите) Стефан Кондостефан, придружаващ императора в похода, убеждава Василий II, че магистър Льв Мелисин се стреми към узурпация. Наред с всичко останало това подозрение мотивира императора да вдигне обсадата на Средец и потегли назад.

Перипетиите на ромейското изтегляне са описани картинно от участника Льв Дякон, според когото българското нападение в прохода Траянови врата при Щипон (Ихтиман) е унищожително. Както разказва Степан Таронски, „... цар Василий, като събрал войска, сам лично тръгнал срещу българите. Той тръгнал с голяма военна сила и с обширен лагер завзел самата среда на тяхната държава. Българите побързали и заели тесните места и планинските проходи, по които можел да премине неприятелят... По този начин, като обкръжили царя с цялата му войска, те избили всички с меч. Само арменската пехота, отпред и отзад, като обкръжила царя Василий, го извела по друг планински път в Македония [Тракия]. Цялата [гръцка] конница с целия обоз и царската шатра се предали на неприятеля...“ Така на 17 август 986 г. (точната дата научаваме от Яхйя Антиохийски) Василий II търпи пълен разгром, твърде сходен като мащаби и последици с онзи на Никифор I Геник през 811 г. Изворите свидетелстват, че византийската армия изпада в пълна дезорганизация, бягайки панически с цената на хиляди жертви. Императорът е спасен

от арменската си гвардия, която успява да го изведе от засадата, но царската шатра с владетелските инсигнии пада в ръцете на българите. Владетелският авторитет на Василий II окончателно е поставен под съмнение от вътрешната опозиция в империята. Един от нейните привърженици, поетът Йоан Геометър оплаква ромейския позор: „Истърът (Дунав, т.е. българите) грабна венеца (короната) на Рим!“ Както научаваме от добавките на епископ Михаил Деволски, българите са командвани от Самуил, Арон и цар Роман. В Битолският надпис името на царя не е споменато, но е подчертано участието на Арон заедно със Самуил („... те двамата...“ в победата над войските на „цар Василий“.

*Руиите на античната и
средновековна крепост в прохода Траянови врата*

Разгромът в прохода Траянови врата, наричан и „Българската клисура“, наред с други събития води до втора продължителна гражданска война във Византия, започната от видния пълководец Варда Скляр през февруари 987 г. Обвиненията към младия император в некомпетентност и авантюризм създават почва за подновяване на конфликта с мощната военна опозиция. Варда

Склир, подкрепен и от арабите, отново се обявява за император, опирайки се на предани арменски, арабски и собствено „ромейски“ военни части. За втори път имперското правителство търси „противоотрова“ в лицето на Варда Фока, който в екстрен план е реабилитиран и издигнат до високата позиция на „велик домашник на Изтока“ – главнокомандващ армията в Мала Азия. Повторението на сценария от предходната гражданска война обаче се оказва бездарно и опасно решение – с подкрепата на видния „магнат“ Евстатий Малеин и други представители на знатните военни фамилии от Кападокия и съседните източни провинции на 14 септември 987 г. Варда Фока на свой ред е обявен за ромейски василевс. Конфронтацията между Фока и Склир изненадващо „evolюира“ в проект за разделяне на империята между двамата, като съответно Фока запазва за себе си Константинопол, „отстъпвайки“ на Склир Антиохия като столица на управляваната от него източна периферия на Византия. В крайна сметка обаче по време на преговорите Варда Склир е арестуван от привържениците на Фока и затворен в крепостта Тиропион. С подкрепата на почти цялата ромейска аристокрация в Мала Азия и грузински военни отряди бунтовникът се отправя срещу столицата. Силите му блокират азиатския бряг на Босфора и Дарданелите, готвейки се от Абидос да дебаркират на европейския бряг. Василий II мобилизира всички верни войски, като получава и елитна варяго-руска помощ от 6 хиляди войници, изпратени от му киевския княз Владимир. Този дипломатически демарш е свързан с династичен брак между Анна, сестрата на императора, и Владимир, и с покръстването на Киевска Рус от византийски (както ще видим, и от български) мисионери. „Варягите“ се включват във военните действия през пролетта на 989 г. Войските на Фока са контраатакувани и разбити при Хризопол, събраният от бунтовниците флот е унищожен, а решаващата битка при Абидос на 13 април 989 г. носи пълна победа на императорската армия. Самият Варда Фока изненадващо умира по време на битката, според някои от сърдечен удар, според други – отровен от „агенти“ на императора. Този неочакван обрат временно „реанимира“ амбициите на Варда Склир отново да оглави опозицията. Силите на

вече възрастния военачалник се оказват слаби и през октомври той сам слага оръжие, търсейки помирение с Василий II. В необичаен за характера на императора и политическите му разбирания маниер Варда Склир получава височайша прошка и дори му е даден високия сан „куропалат“ и богати имения. Реабилитацията получават и част от неговите приближени аристократи, което също е ловка маневра от страна на иначе „антидинатски“ настроения владетел. Така към началото на 990 г. гражданската война, разтърсила из основи империята, окончателно приключва. Малко по-късно, на 6 март 991 г., Варда Склир умира в Димотика.

В годините на втората гражданска война против Василий II, т.е. за около три години, българите получават възможност да развият успехите си в неподозирани доскоро мащаби. Неспособността си да се противопостави по военен път Василий II компенсира чрез интриги. Както стана дума по-горе, императорът влиза в преговори с Арон (най-малкото той изпъква на преден план!), предлагайки династичен брак – единствената императорска сестра Анна (същата, която две години по-късно става съпруга на киевския княз Владимир) е обещана на българите. Тъй като Арон е бил женен, бракът вероятно визира неговия син Иван Владислав. Гарант на преговорите е митрополитът на Севастия, но, както разказва Степан Таронски, българите откриват подла измама – изпратената „дама“ съвсем не е сестрата на императора, а съпруга на негов служител. Преговорите са прекъснати със скандал, а митрополитът е наказан от българите, като е изгорен жив...

Разказът на Асохиг очевидно се базира на слухове и наивни разкази, но не може да бъде отхвърлен напълно. Така или иначе, Византия се опитва да противопостави Арон на Самуил, използвайки противоречията в отношенията помежду им. Като жертва пада Арон, който по думите на Скилица и Йоан Зонара „...бил погубен с целия си род от брат си Самуил, било защото сам той (Арон) искал да обсеби властта, било защото държал страната на ромеите – разказва се и едното, и другото ...“ Това става в местността Разметаница, недалеч от дн. Дупница на 14 юни. Годината не е посочена от Йоан Скилица и неговият по-късен „редактор“ Михаил Девошки, но е ясно, че става въпрос за 987

г. Единственият пощаден е Иван Владислав, спасен от братовчед си Гаврил Радомир. Кървавата драма, отворила пътя на братоубийствените вражди в царския род, отново свидетелства за подчертано консервативния дух сред българите в западните земи на царството – тя напомня безпощадната разправа на княз Борис-Михаил с петдесет и двата боилски рода през 865 г. С други думи, в масовата екзекуция на „Ароновци“ виждаме действието на старите [пра]български норми, чието влияние продължава да бъде достатъчно силно въпреки дълбоката християнизация на българското общество.

Местността Царицина, свързвана с летния дворец на Арон, и р. Разметаница

Начело на държавата остават Роман и Самуил, представени от арабина Яхйя Антиохийски като „царят“ и неговият „гулям“ (доверен „раб“ и пръв военачалник, честа практика в арабските владетелски дворове), чието име било „Комитопул“. Българско настъпление постига сериозни успехи в посока на Солун, където са овладени Верия (Бер), Сервия, Колиндрон и други крепости. При овладяването на Сервия се проявява воеводата Димитър „Полемарх“, а за неин комендант е назначен преданият Николица. Начело на Верия и цялата област е поставен боляринът Добромир, женен за Самуилова племенница. Във връзка с тези събития и по-конкретно със завладяването на Бер/Верия (гр. Βέρροια)

Йоан Геометър отново оплаква тежката участ на ромеите, правейки алузия между „Комита“ (Самуил) и „кометата“ (Халеевата комета, наблюдавана именно през лятото на 989 г.). В заглавието на стихотворението обаче вместо „Комит“ е записано „Комитопул“.

Руините на средновековния Бер/Верия

Византийската Сервия

Решителният превес, постигнат с победата при Траянови врата, позволява на Самуил и Роман да отвоюват и завладените през 971 г. стари столици Велики Преслав и Плиска със североизточните български земи. Критичното осмисляне на изворите и многобройните византийски печати, открити най-вече в Преслав, показват, че това не става през 976, а най-вероятно в периода 987–989/990 г. Съмненията, че Дръстър остава византийски, изтъквани от някои автори, нямат сериозни основания. Нещо повече, възможно е дори българските действия да обхващат и отвъддунавските земи по посока на Днестър. Според т.нар. Аноним на Хазе „царуваният на север от Дунава“ (Самуил?) наказва сътрудничилите с ромеите, а може би преди това и със Светослав, местни българи. Този извор е със съмнителна автентичност, но и на базата на наличните данни възстановяването на българската власт в източните български земи е факт.

Както вече стана дума, в годините на византийската гражданска война и разгара на борбата с България става едно събитие със световноисторическо значение – покръстването на Киевска Рус. Върху тази тема има огромна литература, както и редица спорни и неизяснени въпроси. В случая ще резюмираме най-важната информация с думите на българския византолог Д. Димитров: „Първият опит за християнизация на русите се отнася към времето на патриарх Фотий. През 50-те години на Х в. е покръстена княгиня Олга, която посещава Константинопол и е приета тържествено от Константин VII Порфирогенет. В Киевска Русия източното християнство среща силни конкуренти в лицето на Римската курия и на други религии. Иудаизмът и ислямът проникват в Киевската държава от Хазарския каганат и Волжка България. През 959 г. княгиня Олга се опитва да издейства от Отон I назначаването на немски епископ. В случая съществена роля играе близостта на езика и кръвта, доколкото господстващият елит в Киевска Русия е съставен от нормани. Дипломатическите контакти между Василий II и Владимир, както и поразителното впечатление, което правят на руските посланици Константинопол и храмът „Св. София“, оформят окончателно решението на киевския княз да приеме християнството от Византия. Покръс-

тването на руския княз се отчита като дипломатически успех в Константинопол и представлява утешителен аргумент в полза на брака между Владимир и Анна – „порфирогенетата“ ще се ожени за християнин, а не за езичник. Единственото условие от византийска страна е киевският княз да изостави останалите си жени – 4 официални съпруги и 800 наложници! Княз Владимир приема християнската вяра в Херсонес [дн. Севастопол, Крим – Украйна] на 6 януари (Богоявление) 988 г. Монахът Нестор споменава в „Повесть временных лет“ за това как Владимир, недоволен от факта, че Василий II бави изпращането на своята сестра в киевския двор, завладява „Корсунската земя“ (Крим) и я отстъпва на императора едва когато царствената годеница пристига в Херсон. Друго обяснение дават византийските извори – според тях Владимир е вече покръстен и оженен за Анна, когато в знак на благодарност към василевса превзема бунтовния Херсонес, подкрепил узурпатора Варда Фока. Покръстването на Владимир е последвано от масово кръщение на древните руси – нормани и славяни, в ледените води на Днепър. Християнизацията на Киевската Рус представлява изключителен успех за империята, тъй като през следващите векове огромната северна държава влиза трайно в орбитата на византийското културно-политическо влияние, а руската църква се превръща в един от стълбовете на източното православие.“

Неведнъж в науката, но много повече в научно-популярната и художествената книжина е поставят въпросът за българското участие в покръстването на Киевска Рус. Един от изворите, който буди силен интерес и емоция, е т.нар. Йоакимов летопис, чийто оригинал не е запазен. Неговите данни за известни от цитатите в историческите трудове на руския историк от XVIII в. В. Татищев, който е имал възможността да го използва. В конкретния случай става дума за следния текст:

„Владимир потегли на поход срещу българите и като ги победи, сключи мир и се покръсти заедно със синовете си, а и цялата руска земя покръсти. А пък българският цар Симеон му изпрати много учени духовници и книги. И изпрати Владимир пратеничество в Цариград при императора и патриарха, молейки за мит-

рополит. Те много се зарадваха и му изпратиха за митрополит Михаил, много учен и богобоязлив мъж, който беше българин, а с него четирима епископи и много свещеници, дякони и псалтове от славяните. А пък митрополитът по съвета на Владимир постави епископи в градовете Ростов, Новгород, Владимир и Белгород. Те, като ходеха по тези земи, поучаваха велможите и воините на Владимир, просвещаваха народа и кръщаваха навсякъде със стотици и хиляди...”

Покръстването на русите – миниатюра от българския превод на Манасиевата хроника

Отхвърлянето на горния текст предвид съмненията в неговата автентичност не е мотивирано – наистина, в него има анахронизми, но редица детайли се потвърждават от други данни и с допълнителни аргументи. Обикновено руските учени смятат, че въпросната война е с волжките, а не с дунавските българи. Информацията за митрополит Михаил Българина и участието на българско духовенство в руското покръстване обаче най-вероятно отговаря на истината. Кой е споменатият „български цар Симеон“? Дали става дума действително за анахронизъм, свързан с наличието на български книги от Симеоновия „Златен век“ в

Киев, което е общоизвестно, или пък за цар Роман, който според Йоан Скилица е „... наричан и Симеон по името на дядо си...“? Други интригуващи „маркери“ за евентуални връзки на цар Роман, съответно на Самуил, с княз Владимир можем да открием в имената на неговите синове, руските и украинските национални светци Борис и Глеб. Първият от тях носи името на българския Покръстител (съответно, и на неговия внук цар Борис II, братът на Роман), но второто му име е „Давид“ – онова на най-големия от Комитопулите, загинал трагично през 976 г. Още по-любопитна е ситуацията с Глеб, чието второ име е ... Роман! Както е известно, Борис-Давид и Глеб-Роман са синове на Владимир и една „болгариня“ (българка). Името на българката обаче не е известно, още по-малко е обосновано отъждествяването ѝ с Анна, византийската съпруга на Владимир, сестрата на Василий II. Така или иначе, българското потекло на братята светци и мъченици се потвърждава от изворите. Възможно е този брак на Владимир да отразява по-ранни връзки с Комитопулите и цар Роман, за които обаче нямаме данни в историческите извори. Паметта на Борис и Глеб се чества на 2 май – денят на успението на „светия цар“ Борис-Михаил, което също е симптоматично за българското духовно влияние в Киевска Рус.

Възможно ли е Киевска Рус да е покръстена от България, а не от Византия, както смятат някои автори (М.Д. Присъолоков, В. Николаев, А. Чилингиров и др.), подновена с допълнителни аргументи от А. Калоянов? Или пък през 988 г. да е имало „паралелни“ действия от страна на Византия и България към Киевска Рус? Третата възможност, колкото и провокативно да звучи, е да се търси някакво единодействие на двете държави във връзка с покръстването на русите. България, независимо от трудностите след 971 г., със сигурност е продължавала да води своя активна външна политика – мисията при немския император Отон I е достатъчно показателна. Третият вариант също не може да бъде изключван. На пръв поглед, особено след катастрофата в Траянови врата (986 г.), каквото и да е било единомислие между двете страни изглежда неправдоподобно. Нека отбележим обаче, че все пак нямаме пълнокръвна информация за българо-ви-

зантийските отношения в онези години, за цялата им конкретика и пъланота. Както следва да се очаква, открояват се най-вече кървавите битки и противоречия, които са акцент на епохата. От друга страна, предвид тежката гражданска война между Василий II и неговите противници Варда Склир и Варда Фока през 986–989 г. империята се е нуждаела от мир, най-малкото от периоди на гласно или негласно примирие с българите. Периодичната екскалация на „перманентната“ война не може по презумпция да изключва воденето на преговори, дори постигането на временни компромиси и съглашения. Поради такива преговори Арон е уличен в държавна измяна и екзекутиран с почти цялото си семейство през лятото на 987 г. Без да можем да отговорим на тази „каскада“ от въпроси, не можем да не ги поставим. Във всеки случай, неоспорим факт е, че в Киевска Рус се налагат старобългарският език и българската азбука – кирилицата, създадена в кръга на цар Симеон Велики, че първият духовен глава на русите е българин. Разбира се, българско като език и книжнина духовенство би могло да бъде изпратено от Византия от покорените източни земи, от средите на монашеството в Константинопол и големите манастири в империята, но надали това е можело да гарантира успеха на една толкова сложна и мащабна мисия. Ако византийските хронисти премълчават българското участие в покръстването на Киевска Рус, дали това наистина не се дължи и на някакъв сблъсък в сферите на влияние на двете църкви – българската и константинополската, предшестваш (или последващ) акта на покръстването на Владимир и неговия народ?

Развитието на конфликта през деветдесетте години на X век

ОСВОБОДИЛ СЕ ПРЕЗ 991 Г. от тегобите на гражданската война, Василий II подновява ударите срещу България. Той укрепва пограничните крепости в Тракия и Беломорието, а за солунски

управител назначава магистър Григорий Таронит, бивш престолонаследник на арменското княжество Тарон (северозападно от езерото Ван), присъединено към Византия от Никифор II Фока. През 976 г. Григорий подкрепя Варда Склир, но през 987–989 г. е сред най-верните хора на Василий II, активен негов поддръжник срещу узурпатора Варда Фока. Самото назначаване на Григорий начело на администрацията и военните сили в Солун е свидетелство за стремежа на императора да премине в контранастъпление. Започналите военни действия продължават четири години, но за тях споменава единствено Яхйя Антиохийски. Те по всяка вероятност са на широк фронт, който предполага активност и откъм Одрин. За съжаление, Йоан Скилица или е нямал достатъчно информация, или просто е съкратил своите първоизвори, приемайки тази фаза на войната за маловажна в сравнение с известното му като цяло. Показателно за случващото се през този период е обстоятелството, че през 991 г. неизвестно къде и как във византийски плен пада цар Роман, докато „Комитопулът“ успява да се спаси. Царят е хвърлен в затвора, властта изцяло остава в ръцете на Самуил. Научаваме всичко това от краткия разказ на Яхйя Антиохийски.

Както бе показано от Ив. Божилов, България си връща окупираните източни земи със столицата Велики Преслав след победата в прохода Траянови врата. Българската „реконкиста“ е проведена около 989–991 г. Едно сведение в Българския апокрифен летопис неочаквано свързва съдбата на цар Роман с Велики Преслав: „И след това се въздигна друг цар на име Роман, пак от това коляно, и прие българското царство... И възвърна се от изток в град Преслав, и прекара в царството си Роман девет години и почина...“

Дали в това известие няма смътен спомен за участието на Роман в отвоюването на бащината му столица, което е повече от логично? С други думи, попадането му във византийски плен да не е свързано със земите на днешна Македония, а с военните действия в Мизия или Тракия? За съжаление, по този въпрос не може да се каже нищо определено. Както вече стана дума, и Анна Комнина в своето сведение за „българския василевс Мокрос“ (Крум) и Самуил като далечен негов наследник свързва българската династия с Велики Преслав.

Яхия Антиохийски съобщава, че през 997 г. Роман умира в затвора. Остава загадката кой е онзи „Роман – Симеон“, предал Скопие на ромеите през 1003 г.? И който според Скилица е назначен за стратег на Абидос, а Василий II го удостоява с титлите патриций и препозит, втората от които е давана на евнуси. Независимо от колебанията на учените по този въпрос, според нас скопският управител не е идентичен с цар Роман. Според Ст. Антоляк въпросният Роман Симеон е трети син на цар Петър, съответно по-малък брат на Борис и Роман – теза, която не заслужава доверие. „Симеон“ е второ име, което определено принадлежи на Роман като внук на цар Симеон Велики и е възприето от него неслучайно. Разбира се, не е невъзможно загадъчният управител на Скопие да е носел такова „двойно име“ или поне едно от тези две имена, с което обаче съвпаденията стават прекалено много... Нека се запитаме защо падането или предаването на Скопие през 1003 г. е свързано от Йоан Скилица именно със „... сина на Петър, братът на Борис...“?

Връзката на цар Роман с този български град, както изглежда, е била дълбоко вкоренена в съзнанието на тогавашните хора. От друга страна, през XI-XII в. Скопие, като център на темата „България“, е имало статут на главен град, на столица на обширната провинция, обемаща ядрото на българските земи от времето на царете Роман и Самуил. В Скопие са живеели най-знатните българи, включително представителите на „рода на кавханите“ – знаем го от случая с Георги Войтех през 1072 г. Сред българското население на Скопие се е пазел спомен за цар Роман, „подхранван“ и от традицията във Виргинския манастир „Св. Георги Бързи“. Обстоятелството, че цар Роман е пребивавал в този град не до 1003, а до 991 г. с течение на времето е избледняло, което е позволило с неговата личност да бъдат свързвани „по инерция“ и по-късни събития. Тази устойчива представа е оставила своето отражение и върху онова, което се е помнело десетилетия по-късно за станалото в Скопие в началото на XI в.

Следи от църковно-народна представа за цар Роман вероятно се съдържат и в малко известните и недостатъчно проучени рисунки и надписи от средновековния скален скит в местност-

та „Писано присое“ при с. Трекляно, Кюстендилско. Те обаче се нуждаят от повече проучвания, за да може категорично да се определи връзката им с конкретни събития.

Цар Роман, независимо коя от застъпваните в историческата наука версии за неговия живот ще приемем, е достатъчно значима личност от българската история. Няма спор, че съдбата на царския син е белязана от особен трагизъм. Този бележит за своето време българин е последният известен ни пряк потомък на цар Симеон Велики и основния „клон“ на Крумовата династия, дала на българската и общоевропейската история знаменити държавници като самия Крум, Омуртаг, Пресиан I, Борис-Михаил, Симеон и Петър. По един или друг начин, именно Роман е легитимирал връзката между царския род и „клонката“ на Комитопулите – родът, който за средновековните българи е от „същото царско коляно“. Тази династична традиция е отеквала достатъчно силно в големите въстания по време на византийското владичество и е давала упование на българите за бъдещето.

Да се върнем отново на военните действия през 991-а и последвалите четири години. Какви са резултатите от ескалацията на конфликта като реални мащаби е трудно да се каже, но със сигурност България губи някои погранични крепости. Една от тях е Верия (Бер), превзета от императора именно през 991/992 г., въпреки че по-късно е отвоювана от българите. В хода на тази война Самуил ръководи действията най-вероятно от Преспа, в чиято близост съгражда гробница на своите родители Никола и Рипсимия и брат си Давид. Знаем го от т.нар. Самуилов надпис от с. Герман (992/993 г.), за който вече стана дума. В неговия текст Комитопулът е само „раб Божи“, което освен като знак на смирение, е и потвърждение на сведението на Яхия за приемането на царската титла от Самуил едва след смъртта на цар Роман (997 г.).

През 995 г. Василий II напуска Балканите и се отправя към Антиохия, което позволява на Самуил да настъпи към Солун. Ашот Таронит, синът на солунския дукс магистър Григорий Таронит, попада в българска засада. Опитвайки се да спаси сина си, Григорий загива в битката с българите.

Магистър Григорий Таронит загива в битка с българите – миниатюра от Мадридския илюстриран ръкопис на хрониката на Йоан Скилица

Скоро след това в български плен пада и новият солунски дук Йоан от Халдия, което е нов сериозен неуспех за империята. Йоан остава в български затвор цели 22 години, чак до завладяването на страната през 1018 г. Пораженията на Солунския фронт мотивират Василий II да повери управлението на способния и прочут в онези години пълководец магистър Никифор Уран. Той е назначен не само за дук на Солун, но и за главнокомандващ (доместик) на византийските сили в „Запада“ (Балканите). Тази реорганизация издава сериозни планове, които Самуил, както излиза, не оценява в нужната степен. Така или иначе, поредната фаза от конфликта завършва при относително равновесие на силите.

Активността на Василий на изток е свързана със заплахата за сирийските владения на империята и зависимият от нея арабски емират Алепо от страна на египетските Фатимиди. На 15 септември 994 г. ромеите търпят тежко поражение не при р. Оронт от армията на Манджутакин. Пряката заплаха за Антиохия и Алепо принуждава Василий II да осъществи светкавичен марш от Балканите до Сирия за по-малко от месец. Интригуващо е, че в състава на ромейската армия е имало и български отряди. Обикновено се приема, че става дума за наемници (вж. и по-долу), а и общата картина на българо-византийските отношения през онези години не ни позволява в този случай да търсим следи от „мир“, още по-малко от съюзни отношения.

През пролетта на 995 г. императорът е при Антиохия (дн. Антакия, Турция), което е възприето от арабите като ново и опасно предизвикателство. Манджутакин не само че не се отправя срещу ромеите, но се оттегля обратно в Дамаск. Византийската армия превзема древния град Емеса (дн. Хомс, Сирия) и Триполи. Управлението на Антиохия е поверено на опитния пълководец Дамян Даласин, след което Василий потегля назад към своята столица. Походът е използван от императора и като своеобразна „инспекция“ на реалната картина в Мала Азия. Местните „динати“ (буквално „силните“, т.е. едрата поземлена аристокрация) са подложени на рестрикции и репресии, в което освен елемент на социална справедливост има и силен популистки заряд. Негов основен адресат са обеднелите селяни, вкл. онези с военни задължения – т.нар. стратиоти. Частичната и дори пълна в някои случаи конфискация на „динатски“ имоти е последвана от специален закон, следващ линията на император Роман Лакапин от времената на „големия глад“ през 927-а и следващите няколко години. Известната императорска новела (указ) от 1 януари 996 г. е връх на т.нар. антидинатската политика през X в. Императорската воля е всички имоти, придобити по спорен начин в период от 75 години преди издаването ѝ, да бъдат върнати на техните първоначални собственици. За тези „де юре“ частни владения на аристокрацията се изискват документи, потвърждаващи тяхната законосъобразност, естеството на тяхното придобиване, и т.н. Държавните земи, заграбени или закупени от частни лица, се връщат без компенсации и каквото и да било условия. Нещо повече, държавата има право да изиска връщане на свои земи „... от времето на император [Октавиан] Август...“ По този начин Василий II пречупва гръбнака на онези сили, които са опора на узурпаторите Варда Склир и Варда Фока. Големите „динатски“ фамилии от Мала Азия са практически елиминирани, земите им са или ограничени или конфискувани, а на тяхно място във военния елит са издигани верни на императора „нови хора“, често чужденци по потекло. С друга новела от 1004 г. императорът възстановява системата „епиволи“ или „алиленгион“ – т.е. носенето на колективна отговорност при събиране

на данъците на общината, при което обаче редовните данъчни постъпления от изоставени и пустеещи земи са прехвърлени не върху селяните, а върху „динатите“, притежаващи имения в пределите на съответната данъчна единица. Не е направено изключение дори за църквата и големите манастири в провинцията и столицата. Както отбелязват изследователите, политиката на Василий II срещу корупцията и забогатяването на частни лица е в контекста на наследената от античността концепция за централизирано и хомогенно общество.

Социалната политика на Василий II му носи популярност сред средните и по-бедните слоеве, като естествено провокира недоволството на висшата аристокрация. Тя обаче е безсилна да се бори с могъщата държавна машина и верните на императора сили. Българското надмощие в широк балкански периметър на свой ред има отражение във вътрешните дела на империята. Стига се до появата на известни пробългарски настроения сред някои византийски благородници. През 996 г. жертви на подобни подозрения стават магистър Павел Вов, един от най-влиятелните солунски граждани, и протоспатарият Малакин от Елада. Имуществата им са конфискувани, а двамата първенци са интернирани от родните си места. В Одрин такива подозрения принуждават местните аристократи Ватаци и Василий Глава да побегнат в България... По същото време обаче, както стана дума, срещаме и българи на византийска служба. През 996 г. една византийска част („турма“), разположена в западната част на Халикидическия полуостров в темата на Солун, е съставена от около хиляда души българи и е командвана от Василий Българина. Допуска се, че тези хора са принадлежали към местното славянско (българско) население, включено отдавна във византийска административна система. Възможно е, разбира се, политиката на Василий II на свой ред да е привличала недоволни елементи от България.

През есента на 996 г. Самуил нахлува дълбоко в Тесалия, Беотия и Атика, откъдето през Коринтския провак се насочва към Пелопонес, плячкосвайки страната. След него се придвижва магистър Никифор Уран, който през Лариса се спуска към р. Сперхей (Σπερχειός) и там разполага своя укрепен лагер. Саму-

ил забелязва византийските сили, но явно подценява качествата на византийския командващ, като се опира на придошлата пълноводна и непроходима река. За разлика от самонадеяното поведение на българския владетел, Никифор Уран следи зорко обстановката, разглежда възможностите на местността и намира удобен, скрит от погледа на българите брод. През нощта той прехвърля силите си на другия бряг на реката и при зори напада лагера на Самуил. Българската армия е почти напълно унищожена, а според Яхйя Антиохийски в ръцете на ромеите падат 12 хиляди пленници. Самуил и Гаврил Радомир получават тежки рани и са принудени да се крият между трупите, след което на следващата нощ през Етолийските планини и Пинд бягат към България. Вероятно при тези събития византийският солунски управител успява да върне Лариса и Тесалия на империята. Българите обаче все още удържат Сервия на юг от река Бистрица (грц. Алиакмон). След катастрофата при Сперхей са прекратени българските нападения дълбоко в територията на противника, вкл. до Атика и Пелопонес.

Река Сперхей близо до гр. Ламия

Поражението при Сперхей, ако се вярва на Яхйя Антиохийски, хвърля българите в своеобразен шок, а Самуил предлага да се покори (!) на императора. Тогава обаче идва вестта за смъртта на цар Роман (вероятно през есента на 997 г.). „Комитопулът“ се отказва от обещанията си и се провъзгласява за цар. Какво е цяло подобно предложение от страна на Самуил, ако се доверим на разказа на антиохийския летописец? Дори и през 1014 и 1015 г., когато в несранимо по-тежка обстановка Гаврил Радомир и Иван Владислав отправят подобни призиви и дори „писмени клетви“, Василий II не е склонен да ги приеме. Императорът подозира, че българите просто целят печеленето на време и в крайна сметка се оказва прав. Очевидно е, че българските владетели дори и в далеч по-трудни времена не са склонни да жертват суверенитета на страната. Сходно трябва да е било поведението и на Самуил. Иначе казано, неочакваната вест за смъртта на цар Роман не е била причината за отказ от изразеното намерение за „покорство“, а провъзгласяването на дотогавашния „предводител на българите“ за цар просто е официализирало решимостта за отстояването на държавната независимост и продължаването на двубоя с империята.

Да се изясни точната ситуацията след поражението при Сперхей е трудна задача. Липсата на достатъчно сведения е очевидна. Наистина, военната мощ на страната в конкретния момент е била отслабена, но както и в други случаи, тогавашната власт и общество успяват сравнително бързо да възстановят армията. Още нещо, показателно е, че Самуил остава лоялен към пленения цар Роман до самата му смърт, независимо от на практика пълната безперспективност цар-Петровият син да успее за втори път да избяга в България. Така или иначе, имаме категорично доказателство не само за личната позиция на всесилния по онова време Комитопул, но и за здравите принципи и устои на българската държавност.

Независимо от едни или други спорни въпроси, дискутирани от учените, официалното приемане на короната от Самуил трябва да се отнесе към 997 г. В същата посока могат да се тълкуват и думите на т.нар. Дуклянски презвитер за „... някой си

Самуил, който се провъзгласил за император...“, които по смисъл се отнасят за края на X в. Коронацията на новия „самодържавен цар“ става най-вероятно в построената от светия княз Борис-Михаил базилика „Св. София“ в Охрид при тогавашния български патриарх Филип. Естествено, като място на коронацията може да се приеме и великолепната църква „Св. Ахил“ в Преспа, построена според Н. Муцопулос от самия Самуил. Ако отдаваме предпочитание на „Св. София“ и Охрид, то е защото този храм много по-ярко отразява стародавната държавна идея и приемственост с владетелите от Плиска и Велики Преслав. В нея изследователите не без основание откриват приемственост с архитектурата в старата столица Плиска.

Както изглежда, след 991 г. като българска столица се утвърждава град Охрид – древната Лихнида, разположена на стария римски път „Виа Игнация“. Впрочем, и най-беглото споменаване на името на цар Самуил, на безпримерната съпротива срещу византийското завоевание, извиква в съзнанието на всеки българин образа на старопрестолния град на брега на красивото Охридско езеро. Древният град, известен от IX в. и до днес с българското си име Охрид, се превръща в крепост на държавността и културата още във времето на княз Борис-Михаил, на забележителните просветители и светци Климент и Наум, останали в националната ни памет с определението „Охридски“. Избрал града за културно-образователно средище с общодържавно значение, мъдрият Борис строи монументалната базилика „Св. София“, отново Борис и синът му цар Симеон Велики са ктиторите на прочутия манастир „Св. Наум“. Както разказва византийският хронист Йоан Скилица, „... Охрид бил главният град на цяла България, там се издигали дворците на българските царе и се пазели богатствата им...“ Когато през пролетта на 1018 г. император Василий II влиза в Охрид, той „... отворил съкровищницата и намерил много пари, корони, украсени с бисери, златотъкани одежди...“ В края на X в. в Охрид се премества и средището на Българската патриаршия, преобразувана след византийското завоевание в архиепископия, но „... на цяла България...“ – име, която тя носи неизменно до унищожението ѝ от фанариотската

Цариградска патриаршия през 1767 г. В Охрид се издига т.нар. Самуиловата крепост, пазеща спомена за великия български владетел. Паметта за светите Климент и Наум, за цар Самуил и неговите съратници са в основата на оня забележителен български дух, с който Охрид остава в историята на българското Средновековие и Възраждането, в стремежа на поколения българи за национално обединение и човешко достойнство.

* * *

ПОВЕЧЕ ОТ СПОРНО Е ДАЛИ Самуил е търсил признание и корона от Рим, както може да се съди от кореспонденцията на цар Калоян с папа Инокентий III и което се допуска като възможност от отделни изследователи. Наистина, пред тогавашния римски папа Григорий V (996–999 г.) е нямало особени пречки да изпрати корона (разбира се, кралска) на българския владетел, а на подобен акт надали би се противопоставил и германският император Отон III (983–1002 г.). За подобни контакти обаче няма доказателства, близки до епохата. От друга страна, позоваването от страна на Калоян на „предците“ и „прародителите Симеон, Петър и Самуил“ е по-скоро акт на дипломатическа куртоазия и подготвяне на почвата за признание на възобновеното през 1185 г. Българско царство, отколкото скриптно позоваване на документални свидетелства. Тази Калоянова позиция вероятно се основава на известното му за контактите при княз Борис-Михаил с Рим (умело „премълчани“, разбира се, поради крайния неуспех на папската мисия в България!), които обаче са продължени в една или друга степен и от неговите наследници. Знаем за такива връзки със сигурност при цар Симеон при българо-хърватския конфликт през 927 г., а според Презвитер Козма във времето на цар Петър български монаси често са посещавали светите места не само в Йерусалим, но и в Рим.

Всички действия на Самуил във вътрешната и външната политика, културата и духовния живот са категорично доказателство, че неговата политическа програма продължава да бъде пълното възстановяване на държавната територия и международни

Старата българска столица Охрид

*Патриаршеската/архиепископската
катедрална църква „Света София“ в Охрид*

позиции отпреди завоеванията на Йоан I Цимиски през 971 г. В случая, доколкото знаем, византийската страна подновява военните действия. Никифор Уран предприема голям военен поход, като достига до „средата на българските страни“, както отбелязва Яхйя Антиохийски, и ги опустошава в продължение на цели три месеца. Походът на Уран е труден за датиране и локализиране на атакуваните крепости и области, като най-общо се поставя в периода 997–1000 г.

Битката при Сперхей е първото голямо поражение на Самуил, който е принуден да промени стратегията си, особено в южна посока. Както стана дума, прекратена е активността в дълбочина на византийската територия. Според житието на св. Никон Метаноите не само в Тесалия, но и Елада, Пелопонес, Коринт постепенно спада продължилият години наред „страх от българите“. С по-късна дата се съобщава за стратега Рупен, издигнал укрепления при Термопилите, за да защити страната от честите български набези. Въпреки всичко, както стана дума, България скоро възстановява военната си сила, а Самуил полага специални грижи за заздравяване на българските позиции в Драч. Скоро след Сперхейската битка той назначава за свой наместник в Драчката област Ашот Таронит, когото вече е извадил от затвора и оженил за дъщеря си Мирослава.

Женитбата на Ашот и Мирослава (миниатюра от Мадридския илюстриран ръкопис на хрониката на Йоан Скилица)

Подобно на градовете – пристанища по Адриатика (Дубровник, Котор, Задар и т.н.), както и в други морски периферии на империята (например Херсонес, дн. Севастопол, на Кримския полуостров), през IX-X в. Драхион/Драч разполага с широка автономия. Този особен политически режим е приемлив за империята, която не разполага със средства да наложи пряката си власт, нито желае да загуби подкрепата на родственото ѝ население и социални сили в самия град. Конкретният пример с Драч е важен и за българската история, доколкото в този регион през Средновековието живее и население от български произход. Що се отнася до политическото влияние на държавата България, то Драч е изложен на засилващото му се въздействие вероятно още от времето на княз Борис-Михаил и особено на цар Симеон Велики. Още към 899 г. българските граници са в непосредствена близост до богатото и важно адриатическо пристанище. При Самуил, когато политическата тежест на българския Югозапад става доминираща, влиянието се засилва. Едва ли градът попада под директното управление на българската държава – както изглежда, тя просто временно заменя на Византия като политически хегемон и сюзерен. И все пак, още когато Самуил се жени за Агата, дъщерята на драчкия протевон Йоан Хрисилий, тази перспектива е обозрима. Йоан и синовете му Никола и Теодор са възприемани от съвременниците си като българи. По-късно, през двадесетте-тридесетте години на XI в. „Никола Българина“ (Никола Хрисилий) прави военна кариера в Мала Азия и Армения. С други думи, местната върхушка е не само гръко-ромейска, тъй като фамилията Хрисилий поне отчасти има и български родови корени. През Средновековието Драч дава и други видни българи (въстаническият водач Тихомир през 1040 г., знаменитият св. Йоан Кукузел през XIV в.). Засиленото политическо влияние на Самуил укрепва позициите на видни граждани с българско потекло и роднински връзки с българския елит. Гръко-византийската социална характеристика на Драч остава водеща, но при българското потекло на протевона Хрисилий и наместническите функции на царския зет Ашот стратегическите позиции на България в Адриатика укрепват още повече.

Византийските стени на Драч (дн. Дуръс, Албания)

В почти всички изследвания се приема, че в края на Х в. (обикновено се сочи 998 г.) цар Самуил провежда голям поход на югозапад по Адриатическото крайбрежие. Според нас обаче е прав Т. Живкович, който показва, че тази мащабна военна операция е осъществена десетилетие по-късно – към 1009–1010 г. В периода 997–1000 г. българите сключват нов договор с Унгария. Престолонаследникът Гаврил Радомир се жени за дъщеря или сестра на крал Стефан (Ишван) I (997–1038 г.). Предполаганото от някои учени маджарско нападение върху българския Срем не се потвърждава от известните извори. Не след дълго Гаврил Радомир се развежда с унгарката, която уж „... бил намразил по неизвестни причини“ и още бременна изгонил в родината ѝ, а после се оженил за „хубавата ларисчанка Ирина“. Това твърдение на Михаил Деволски е твърде наивно, за да го възприемаме буквално. Най-вероятно договортъ пропада поради настъпилото сближение между маджарите и Византия.

Византийската контраофанзива след 1000-та година

ВАСИЛИЙ II НЕ ПРЕСТАВА ДА се готви за решителни действия, особено след като сключва мирен договор с арабите. Начало-

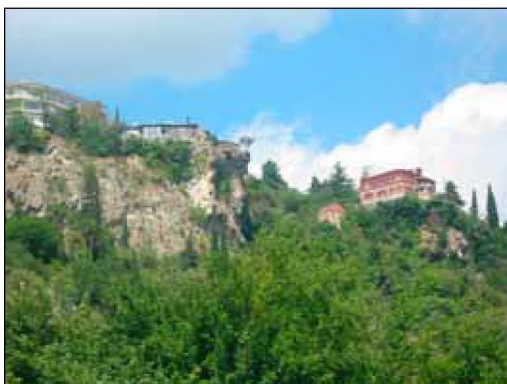
то им е през 1000 г. (според някои автори дори през 999-та, а според други, следващи хронологията на Яхйя Антиохийски, през 1001 г.), когато императорът през Пловдив навлиза в Софийското поле. Подробности за тази акция не са известни, но явно в зависимост от нея трябва да бъде поставена операцията в североизточните български предели през с.г., ръководена от патриция Теодоракан и протоспатария Никифор Ксифий. Двата пъководци преминават Стара планина и изненадващо завладяват Велики Преслав, Плиска, Преславец и т.н., като сред тези важни центрове трябва да броим и Дръстър. За съжаление, не знаем никакви подробности за този толкова важен поход, който лишава държавата не само от старите ѝ столици и традиционната „вътрешна област“. Нещо повече, загубата на североизточна България бележи обрат в дългогодишната война, Византия отнема стратегическата инициатива от българите и в значителна степен възстановява неблагоприятното статукво отпреди 976 г.

През следващата 1001 г., завръщайки се от Сирия, Василий II предприема мащабни действия в района на Солун. Така след повече от десет години Византия дава реванш на българите заради застрашителното им териториално разширение в непосредствена близост до втория по значение след столица Константинопол свой балкански център. Пръв от българските градове пада Верия (Бер), предаден от Самуиловият зет по племенница Добромир. Дали тази знатна българка е дъщеря на Давид, Мойсей, Арон или на някоя сестра на Самуил е неизвестно. Самият брак е свидетелство, че Добромир е сред значимите фигури в тогавашния елит. В кръга на Самуиловите военачалници има още един Добромир, който през 1018 г. изрично е наречен „Млади“, за да бъде отграничен от по-известния си съименник. Даже и във времето на падането на царството някогашното предателство на „стария“ Добромир е било помнено от българите.

Изменникът е почетен с титлата „антипат“ и преминава на византийска служба. Най-вероятно той е идентичен с патриция Дамян Добромир, известен от оловни печати, открити в старата столица Велики Преслав. Надписът върху тях гласи: „Дамян Добромир, антипат, патриций и дукс на Тракия и Ме-

сопотамия“. По всичко изглежда, че той е бил първият византийски управител на повторно завоюваните през 1000 г. земи. В поверената му област са били включени както част от Тракия (без Пловдив и Одрин, центрове на други области) и цялата североизточва част на българската държава, както и някакъв дял от т.нар. Отвъддунавска България. Тази „Месопотамия“ (междуречие) е включвала района между Дунав и Днестър, който дотогава винаги е бил под българска власт. Ако тази идентификация е вярна, по този начин Василий II дава ясен знак на българската висша знат, че при измяна всеки неин представител ще бъде щедро награден и ще може да разчита на успешна кариера в империята. Разбира се, Дамян Добромир би могъл да бъде различен от споменатия Добромир, но отново с български произход, което по същество не променя „посланието“ на императора към онези боляри, които по едни или други причини са склонни да напуснат Самуил.

За разлика от Добромир воеводата Димитър Тихон, защитаващ близката крепост Колиндрон, оказва сериозна съпротива. След преговори с императора той изоставя крепостта, като му е позволено с войската си да се завърне при Самуил. Пада и Сървия, отбранявана от храбрия Николица. Към някогашния благородник от Лариса Василий II проявява милост – Николица не е наказан, дори е почетен с високата титла „патриций“ и изпратен в Константинопол. Скоро той бяга в България и заедно със Самуил се опитва да отвоюва Сървия. Николица продължава действията си и по-късно, докато попада в засада и нов плен. Разбира се, този път той е хвърлен в затвора, за да избяга пак неизвестно кога. Така към края на 1001 г. Василий II унищожава българската власт в района, разположен на югозапад от Солун и северната част на Тесалия. Действията на императора завършват с обсадата на Воден (Едеса), отбраняван от Драгшан, който категорично отказва да се предаде. Градът е превзет, а Драгшан е отведен в Солун и оженен за дъщерята на един от градските първенци. Както ще видим по-нататък, в негово лице срещаме още един от непримиримите борци за запазването на българската държавност.

Руините на античния град Едеса и местността „Висока кула“ над тях в съвременния град, където е бил разположен средновековният Воден. Един от характерните за града водопади, дали българското му име.

През пролетта на 1002 г. Василий II изненадващо се насочва към дунавския Видин. Липсват данни за маршрута на похода, но е логично акцията към българския Северозапад да е започната от вече завладените земи в Източна България, още повече, че в обсадата на Видин участва и византийският флот. Бойните действия край Видин продължават цели осем месеца, като срещу защитниците е използван и „гръцки огън“. Според една от добавките на Михаил Деволски към хрониката на Скилица, бъл-

гарските военачалници измислили хитроумен начин да гасят запалителната смес, задушавайки я с помощта на глинени съдове.

Самуил ясно схваща стратегическия замисъл на Василий и на 15 август 1002 г. (Успение Богородично) стремително прониква до Адрианопол (Одрин). Ударът цели да принуди Василий II да прекрати операцията срещу Видин и да се завърне спешно в Източна Тракия. Българите най-вероятно не превземат самия Одрин, а само опустошават околностите му, където се провежда традиционният годишен панаир. Императорът разгадава плановете на своя противник и не променя стратегическия си замисъл. В крайна сметка Василий II завладява Видин, може би в някаква степен със съдействието на църквата, както се загатва в една от неговите грамоти в полза на Охридската архиепископия (1019 г.). В текста ѝ се казва, че именно Видинската епархия някога се превърнала във „врата“ към вътрешните области на българското царство. Според Скилица Василий II укрепява добре Видин (това означава, че тук е оставен и силен гарнизон), след което потегля към назад към Константинопол, „... като опустошил и разрушил всички българските крепости по пътя си.“

Несъмнено около Видин са водени сражения на широк фронт, в които ромеите са подкрепяни и от маджарите, най-малкото северните съседи са използвали проблемите на България в свой интерес. Във фокуса на известното ни от унгарските извори е личността на Охтум (наричан още Ахтум, а в унгарската историография Айтон), представен като внук на някогашния български управител Глад („внук на Великия Кан“ / лат. „Magnus Kean“, братовчед на цар Симеон) от началото на X в. Ахтум е управлявал голяма по обхват територия от двете страни на Дунав, като според унгарския „Аноним“ („Gesta Hungarorum“) от края на XII в. той е упражнявал властта си над земите от р. Криш до Сорен (дн. Турну Северин, Румъния) и Видин. Основателно се допуска се, че става дума за тогавашния управител на Видинския комитат, в чийто обхват са влизали и обширни земи на север от Дунав. Заддунавска резиденция на видинския комит е била крепостта Морисена или Чанад (при дн. Сън-Никулау Маре, унг. Надь Сент Миклош, днес в Румъния), в близост с която

е открито прочутото старобългарско съкровище. В тази крепост, изградена на основата на римски кастел, Охтум построява „гръцки“, т.е. православен манастир „Св. Йоан Кръстител“. Манастирът, наричан също „Морисена – Чанад“ съществува и днес. Богатствата на българския управител били неизброими – грамадни стада от коне и друг добитък, а знатните хора, които го окръжавали, надвишавали свитата на унгарския крал Стефан/Ищван I (997–1038). Според един унгарски извор Охтум имал повече войници от краля и контролирал и всички пристанища и бродове, като вземал мито за пренасяната сол. С оглед на известното ни за българската власт отвъд Дунав през X в. не е ясно дали Охтум е управлявал само земите на Глад или пък под негова власт са били незавзетите земи от онази огромна област, която в началото на века е бил под властта на Салан. Този високопоставен българин преди унгарските завоевания е управител на земите между Тиса и Среден Дунав. Не е изключено след териториалните загуби в началото на X в. българската централна власт да е направила някаква реорганизация на северозападните земи.

План на средновековната крепост Морисена / Чанад

Манастирът „Морисена – Чанад“ днес

Унгарските извори представят Охтум като васал на крал Ищван, приписват му неподчинение, многоженство (седем жени!) и други пороци, за да представят в благоприятна светлина завоевателната политика на своя крал и бъдещ светец. Не е невъзможно по принцип Охтум, който е бил в трудно положение предвид византийската инвазия да е поел временно някакви задължения към унгарците, за да задържи техния натиск. Така или иначе, след развода на Гаврил Радомир с маджарската принцеса (според някои учени дъщеря на краля) към 999 г. еверозападните съседи не са пропуснали да се облагодетелстват от затрудненията на Самуил. В завладяването на земите на Охтум злокобна роля изиграл ренегатът Ханадин (или Чанадин), като е възможно това да не е личното му име, а прозвище по името на областта Чанад, унгарското име на Морисена. Заподозрян като унгарски агент от Охтум, този български болярин бяга при крал Ищван и с помощта на негови войски разгромява Охтум. Крепостта Морисена е превзета от завоевателите, а убитият български управител е погребан в гробището на основания от него манастир. Смята се, че войната с Охтум е била през 1003 г., когато цар Самуил наистина е нямал възможност да му се притече на помощ. Както виждаме, подобно на другите най-видни Самуилови велможи и Охтум е бил от прабългарско потекло. Впрочем, в румънската историография и популярна книжнина Охтум (в Румъния се отдава предпочитание на формата „Ахтум“) и посочените по-горе

български боляри отвъд Дунав са представени като „румънски“ средновековни владетели, управали някакви мистериозни „кнезати“ и „войводати“ с влашко население... Това се прави по най-безцеремонен начин, въпреки че в унгарските извори се говори категорично за българи.

В науката се е наложило мнението, че от Видин император Василий II е потеглил към Скопие. Ако обратният маршрут на ромеите е бил директно на юг (по долините на Тимок, Морава и Вардар), излиза, че акцията към Скопие е още през късната есен на 1002 – зимата на 1003 г. Не само климатичните условия, но и самата логика противоречи на такова развитие на бойните действия. Надали Василий е бил склонен да рискува да премине през земи, които до този момент винаги са били под български контрол и със съхранени военни ресурси. Много по-правдоподобно е походът към Скопие да е осъществен година по-късно, като е пробивът е бил през или южно от Софийското поле. Недалече от Скопие Василий II се натъква на българските главни сили, водени от самия Самуил, чийто лагер е разположен зад придошлите води на Вардар. Явно става въпрос за мащабни замисли и от двете противостоящи страни. Според Йоан Скилица и сега се повтаря историята със Сперхейската катастрофа – българите лагеруват безгрижно, византийски войник открива брод, след което Василий изненадващо напада и разбива българския цар. Този път жертвите са минимални, но Самуил панически се оттегля на юг. В ръцете на императора пада целият български лагер, вкл. царската шатра на Самуил. Случаят с превземането на Скопие предизвиква спорове във връзка с личността на скопския управител, смущаващото изследователите (например В. Златарски, С. Пириватрич и др.) повторение на сюжета с небрежността на Самуил предвид придошлата река и т.н.

Скопие без съпротива отваря вратите си пред победоносната ромейска армия. Както вече стана дума, според Скилица градът е управляван от Роман, „...син на царя на българите Петър и брат на Борис, наричан и Симеон по името на дядо си и поставен там от Самуил за управител...“ Роман получава титлите „патриций“ и „препозит“ и е назначен за стратег на Абидос в

Мала Азия. Най-правдоподобно е да се приеме, че става въпрос за друг български първенец. Опитвайки се да примири всички неясноти около царя-евнух Роман, Скилица може би механично е създавал тази конструкция. Въпреки новата победа на Василий II над Самуил, ромеите най-вероятно не са в състояние да задържат задълго Скопие. Това личи както от някои данни за събитията през съдбоносната 1018 г., така и предвид обстоятелството, че Перник и Софийско остават трайно под българска власт. Походът завършва с обсадата на Перник, отбраняван от Кракра, „мъж забележителен във военното дело“.

Средновековната крепост Перник

Вероятно Кракра е управител на Средецкия комитат, но е принуден да премести седалището си или пък да използва Перник като втори административен център и крепост – убежище. Тази система е отбелязана и при други български управители – както видяхме по-горе, Охтум, комит или таркан във Видин, има за северен център Морисена. Преки известния за Средец през тези години практически отсъстват – навярно градът претърпява тежки щети от предходните кампании, което го прави уязвим. При опита си да завземат Перник ромеите дават много жертви,

не помагат нито заплахите, нито „обещанията и ласкателствата“ на Василий II към Кракра. Предвид безперспективността на кампанията, опасяващ се може би от български обход от югозапад, императорът се завръща в Константинопол.

Както стана дума, след 1000 г. византийските действия в една или друга форма са подпомагани от унгарския крал Ищван I. Такава очевидно е истинската причина за развода между престолонаследника Гаврил-Радомир и унгарската принцеса. Вече разказахме накратко за Охтум, но унгарско участие, както изглежда, има и при Скопие. Според легендата за основаването на храма „Св. Албан“ в Намюр (дн. Белгия) унгарският крал участва във византийски поход, при който е завзет градът „Caesaria“ – „Цезария“. Новопокръстеният унгарски крал взема от манастир, посветен на „Св. Георги“, свети мощи (или частици от тях) и ги отнася в страната си, а по-късно някои от реликвите се озовават в споменатия храм в Намюр. От предлаганите идентификации (Охрид, Велики Преслав и др.) най-правдоподобна е онази със Скопие. Там е и манастирът „Св. Георги Бързи“, основан от цар Роман, както става ясно от по-късните грамоти в полза на тази стара българска обител. Впрочем, нека „дадем думата“ на самия западен автор: „Кралят на Панония Стефан, който като езичник станал Христов последовател, се придържал към истинската вяра и бил истински предан служител на Бога. Когато обаче избухнали войните, които варварите [българите начело със Самуил] обявили на императора от град Константинопол, константинополският император се съюзил със същия Стефан, за да воюва срещу варварите. С неговата подкрепа той покорил неприятелски настроената Цезаря. И когато константинополци плячкосвали и ограбвали богатствата на града, истинският християнин Стефан отхвърлил от себе си мисълта си за грабеж. Влизайки в храма на св. Георги, той отнесъл мощите, които намерил вътре и като добър християнин ги тачил и пазил с почит през целия си живот...“

На практика към 1003–1004 г. завършва поредната мащабна офанзива на Василий II срещу българите. Тази фаза от българо-византийската война е откrojена специално от съвременника

Яхия Антиохийски, според когото тя продължава четири години. Убивайки и плячкосвайки из българската страна, той превзема редица крепости. Едни от тях Василий разрушава, други поставя под своята власт. Цар „Комитопул“ е принуден да се отбранява и да бяга от византийските удари, което като цяло отразява вярно общото впечатление от хода на военните действия. За тази фаза от българо-византийската „перманентна“ война съобщава под 1004 г. и съвременният венециански хронист Йоан Дякон: Император Василий настойчиво го посъветвал [става дума за Йоан, син и наследник на тогавашния венециански дож Петър Орсеоло, 991–1009 г.] да не напуска града, докато с божия помощ той се върне от земите на българите, които се готвел да нападне със силна войска, за да ги покори. Дожът послушал неговите съвети и спокойно очаквал завръщането му. Когато пък императорът се завърнал, въздигнал в чин патриций същия дож...“ Съответно, политиката на сближение с богатата морска република с преки интереси в Адриатика също е пряко свързана с византийската инвазия към България.

Трябва да се отбележи, че Самуил няма особени възможности да маневрира в международен план, тъй като в онези години Византийската империя в сериозна степен възстановява позициите си на основен политически фактор в Средиземноморието и в по-широк европейски план. „Свещената Римска империя“ на германците се управлява от Отон III, който е син на византийската принцеса Теофано, горещ поклонник на „гръцката култура“ и дворцов етикет, нещо повече – радетел за възстановяване на „единството“ на Римската империя. Важна фигура в двора на Отон III е Йоан Филагат, гръкоезичен епископ от Калабрия, който през 996 г. пристига в Константинопол с предложение за брачен съюз между младия германски император и Зоя, дъщеря на Константин VIII и племенница на Василий. Сближението между двете империи е временно нарушено след опита на Йоан Филагат, подкрепян от римския патриций Кресченций, да се обяви за папа на мястото на прогермански настроения Григорий V (997/998). Годешът е осъществен през 1001 г. и в началото на следващата година Зоя пристига с внушителна свита в Бари. До

сватба не се стига, тъй като младият годеник умира внезапно от малария на 24 януари 1002 г. Така или иначе, идеята за реставрация на някогашния „Римски свят“ отново се оказва утопична и илюзорна. Съвършено ясно е обаче, че в тази ситуация българите не могат да разчитат на възобновяването на някогашните отношения с Германската империя, нито да противодействат успешно на византийското влияние в Адриатика.

Към 1004 г. напрежението на българо-византийския фронт донякъде спада. Това впечатление обаче е повече привидно. Скилица обобщава, че „...императорът не престава всяка година да навлиза в България и да опустошава и разорява всичко по пътя си...“ Паузите, доколкото ги има, се дължат на ангажиментите на Василий II по другите фронтове (Мала Азия, Сирия, Кавказ, Южна Италия), но разбира се и на българската отбрана. Нов, до голяма степен неочакван удар за цар Самуил е измяната не неговите драчки роднини и съюзници през 1005 г. Ашот и Мирослава тайно влизат в преговори с Василий II, при това в пълно единомислие със семейството Хрисилий, което държи в ръцете си градското управление. С византийски кораб Ашот и Мирослава бягат в Константинопол, получавайки съответно високите титли „магистър“ и „зости“ („дворцова дама“). Те носят на Василий II предложенията на Йоан Хрисилий и синовете му, които обещават да преминат на византийска страна срещу патрициански титли и запазване на водещата си роля в града. Междувременно Самуиловият гъст Йоан умира, тъй че патриции стават синовете му Теодор (на първо място в една италианска хроника) и спомнатият по-горе Никола. Така след над десетилетно прекъсване византийските позиции в Драч са възстановени, като е поставен и ромейски гарнизон начело с известния пълководец Евстатий Дафномил.

Около 1106–1107 г., както можем да съдим от сведенията на Матей Едески, България става обект на нова масирана офанзива. Василий II навлиза във вътрешността ѝ, задържайки се месеци наред, като подлага на разорение обширни райони. По-конкретни данни отсъстват, но ако хвърлим поглед към разказа за битката при Ключ (1014 г.), ще открием интересен ретроспективен

детайл – Самуил решава да прегради „... пътя на императора към България...“, по думите на Скилица, който обикновено бил през т.нар. Кимва Лонгос и Клидион (Сярското поле и Ключката клисура). Така Василий II нанася тежки щети във вътрешните райони и на смалената като територия българска държава. Самуил се стреми да нанася контраудари, но избягва встъпването в генерално сражение. По това време е загубена близо половината държавна територия, което прави византийското демографско, стопанско и военно надмощие още по-осезателно. През 1109 г. Самуил събира сили за контраофанзива по посока на Солун, но при Крета (източно от града) е пресрещнат от самия император и търпи ново поражение.

Подчиняването на Дукля и сръбските земи

В ПЕРИОДА 1009–1013 г. ВАСИЛИЙ II е пряко ангажиран със събитията в Южна Италия, където се сражава с арабите и с въстанията на граждани на Бари. Следвайки традиционната българска политика от времето на Пресиан I, Симеон и Петър, Самуил подчинява сърбите, чиято водеща държавна формация тогава е Дукля (Зета). Между Византия и сърбите има съюз, крайно нежелателен за България. С навлизането си в Далмация Самуил принуждава дуклянския княз Иван Владимир да се оттегли в планината Облик (дн. Тарабош), непосредствено до Шкодренското езеро откъм южния му бряг. В същото време неговият чичо Драгомир, владетел на малкото княжество Требине (известно и под името Травуня, днес на територията на Босна и Херцеговина и част от Черна гора), се подчинява на българите и запазва властта си. В крайна сметка дуклянският княз не може да издържи на блокадата на българската войска, предава се и отведен като пленник в Преспа.

Планината Тарабош и Шкодренското езеро върху стара карта

Самуил се опитва без успех да превземе крепостта Улцин, след което напада и опожарява Котор и Дубровник. Походът продължава чак до Задар, след което през Босна и Рашка царят се завръща в България. От Котор Самуил отнася мощите на местния покровител св. Трифон (известен в народната традиция като „Трифон Зарезан“), върнати след 1018 г. от Василий II по молба на жителите на адриатическия град.

Котор – средновековната крепост

Както вече стана дума, обикновено този поход се поставя в края на X в. Учените, които които възприемат тази датировка, смятат, че една от целите на този далечен поход е да се повли-

яе на междуособиците в Хърватско, където се води борба между синовете на крал Степан Държислав (починал около 995/997 г.). В разпрата се намесват далматинските градове и Венеция, които представляват както своите, така и византийските интереси. Най-вероятно Самуил подкрепя Крешимир и Гоислав, противници на поддържания от Византия и Венеция нов крал Светислав. Напълно възможно е цар Самуил да е имал някако отношение към събитията в Хърватия в края на X в., но според нас е прав Т. Живкович, който убедително показва истинското време на този Самуилов поход – около 1009/1010 г.

След преминаването на Драч на византийската страна през 1004/1005 г. позициите на империята в Адриатика са засилват. Промяната на статуквото безпокои Самуил, който не се поколебава да нанесе мощен удар на формиращата се опасна коалиция в неговия тил. Българският цар разрушава византийските крепости в южната част на Далмация, подчинява Дукля чрез поставянето на васален владетел, същото постига в Травуния/Требине и дори влияе за промяна в политическия курс на хърватския крал Крешимир III, който започва да напада византийските и венецианските владения по адриатическото крайбрежие. Успехите на Самуил имат директен резултат най-вече в Дукля, утвърдени с връщането на властта на княз Иван Владимир, но вече като царски зет и васал.

Житието на княза светец и летописът на т.нар. Дуклянски презвитер представят този политически акт под формата на романтична история. В затворения в тъмница в Преспа княз се влюбва Самуиловата дъщеря Теодора Косара. Проявявайки силен характер, тя убеждава своя баща да върне свободата на княза. Въпреки че Дуклянският презвитер пише в края на XIII в., приема се, че разказът за Владимир и Косара е създаден още през XI в. Той присъства и в по-късни жития и в народни предания сред българи, албанци и черногорци.

Така или иначе, новото положение на сръбския княз е легитимирано чрез династичен брак. Най-важен обаче е следният извод на Т. Живкович – походът по адриатическото крайбрежие свидетелства, „... че Българското царство дори и в самия край на

Самуиловото управление запазва своята виталност и респектираща военна сила.“

Катастрофата при Ключ и смъртта на цар Самуил

КАТО ОТЧИТА НАРАСТВАЩОТО ВИЗАНТИЙСКО ВОЕННО над-
мощие, цар Самуил започва укрепяването на подстъпите към
вътрешността на страната. Едно от най-важните укрепителни
съоръжения е дървено-землената преграда („дема“), защитава-
ща Ключката клисура, което е в духа на старите [пра]български
отбранителните традиции.

През юни 1014 г. Василий II атакува клисурата, стремейки
се да си пробие път към Струмица. Намерението на Самуил да
отвлече вниманието на императора с нападение по посока на
Солун пропада. Българският военачалник Несторица, който ко-
мандва тази дръзка военна акция, е разбит, а част то войниците
му попадат в плен. Натискът към Ключ обаче е безплоден, „...им-
ператорът вече бил загубил надежда за преминаване...“, когато на
29 юли Никифор Ксифий успява чрез обход по високото било на
Беласица да изненада българите в гръб. Опитът на цар Самуил
да организира отстъпление не успява. Самият той е спасен бла-
годарение на бързата реакция на Гаврил Радомир, който с отча-
яна смелост пробива път към Прилеп. В ромейски ръце попадат
14 или 15 хиляди българи – число, което навярно визира не само
царските отряди, но и събрано за защитата на „демата“ опълче-
ние.

Руините на крепостта при Ключ – т.нар. Самуилова крепост

Поглед от крепостта към Беласица, през която византийците нанасят удар в тила на Самуиловата армия

Примерна схема на битката при Ключ (по Н. Големанов)

Битката при Ключ и смъртта на цар Самуил (миниатюра към български превод на Манасиевата хроника, средата на XIV в.)

Поелият командването Гаврил Радомир успява да събере остатъците от армията и със светкавични действия да унищожи войската на солунския дук и императорски любимец Теофил-

акт Вотаниат. Без да успее да превземе Струмица и при вестта за гибелта на Вотаниат Василий II отстъпва. Той успява да превземе Мелник, но вече е загубил стратегическата инициатива. За да прекърши военната мощ и преди всичко психическата устойчивост на българите, императорът извършва ужасяващо престъпление – нарежда пленените Самуилови войници да бъдат ослепени, оставяйки на всеки сто души един едноок за водач. Тези страшни и величави в своята трагедия войнишки колони се завръщат при своя цар в Преспа, който при тази жестока гледка получава сърдечен удар и умира след два дни (6 октомври 1014 г.). Неустрашимият воин Самуил, който е печелил и губил много битки, който не се поколебава да екзекутира собствения си брат със семейството му, както пише Скилица, „...не можал да издържи на това страдание...“ Можем само да гадаем какво би станало, ако тази най-голяма трагедия в българската военна история не се бе състояла, дори ако пленените войници просто са избити до крак... Без съмнение обаче тъжната армия от слепци, скитащи се по градове и села, е смъртоносният удар, нанесен от Василий II на неговия „вечен“ противник цар Самуил и на Първото българско царство. Именно този удар, който прекършва войнствения и непримириим дух на българите, печели за императора зловещото и убийствено точно прозвище „Българоубиец“.

В публикации, главно научно-популярни, и в България, и в Македония, периодично възниква въпросът за мястото, където са ослепени Самуиловите войници. Народната традиция „открива“ спомен за тъжното събитие в селищните имена Слечче, близо до Демир Хисар, и Водоча, Струмишко. Тези простонародни етимологизации надали заслужават пълно доверие, както е твърде хипотетично и мнението за Фурка, като място на тази жестока разправа. Ако все пак се доверим отчасти на легендите, съотнесени към археологическата картина, най-близко до истината стои случаят с манастира „Св. Леонтий“ при Водоча, недалече от Струмица, където и днес е седалището на струмишкия митрополит. Наред със съществуващата великолепно средновековна църква там са разкрити и други сгради, датирани към X в. Със сигурност манастирът при Водоча е значителен център в

епохата на цар Самуил. И поради това не е изключено именно в него за известно време да е резидирал Василий II след битката при Ключ, съответно там да е решена и извършена разправата с пленените българи – от гледна точка на императора „клетвопрестъпници“ и „бунтовници“.

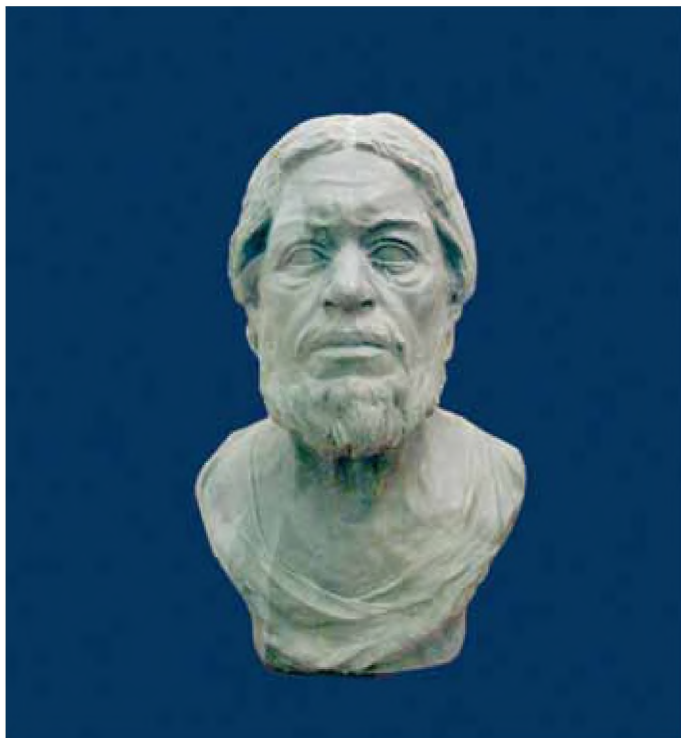

Манастирът „Водоча“ близо до Струмица

Друг въпрос, дискутиран в научната литература, който буди изключително силен обществен интерес, е за тленните останки и мястото, където е погребан цар Самуил. Гробът на Самуил е открит през 1969 г. от гръцкия учен Николаос Муцопулос при редовни археологически разкопки в базиликата „Св. Ахил“ на едноименния остров в Малкото Преспанско езеро. В десния кораб на храма археологът разкрива четири гробници. Воден от информацията в историческите извори, Н. Муцопулос допуска, че в тях са погребани царете Самуил, Гаврил Радомир и Иван Владислав, както и Самуиловият зет княз Иван Владимир. Първите две гробници, обозначени от учения с гръцки букви като „Алфа“ и „Вита“, са били опразнени и ограбени преди векове. В гробницата „Делта“ са намерени разбъркани кости от няколко скелета. Сензацията идва с отварянето на гробницата „Гама“. Тя е най-представителната, изградена е от мраморни плочи, а над нея е оформена специална ниша (аркосолий) – свидетелство, че е била обект на особена почит. Гробницата е покрита с масивна плоча, украсена с релеф на камила (в случая християнски сим-

вол) и птица върху нея. Открити са останки от ризница и златоткани одежди, а запазеният скелет е изследван от антрополозите. Анализите показват, че погребаният е мъж на около 65–70 години, висок 1,70–1,75 м, с накриво зараснала лява ръка – Самуил получава такава контузия в битката при р. Сперхей през 996 г. Всичко показва, че е открит гробът на великия български цар!

Руините на базиликата „Св. Ахил“, царските гробници, гробът на цар Самуил и възстановка на лицето му по черепа

Царските кости се съхраняват в Солун, като чакат отново да намерят покой в духа на християнската традиция. За българския народ тленните останки на цар Самуил са свещени, подобно на мощите на светците. За да получат полагащата им се всенародна почит, редно е те да бъдат препогребани в България – държавата, на чиято свобода и независимост Самуил отдава целия си живот. Най-подходящото място за саркофаг на великия владетел, е базиликата „Света София“ в българската столица.

Цар Самуил оставя изключително траен спомен в българската историческа памет. Въстаническите водачи Петър Делян и Константин Бодин са представяни на първо място като негови потомци. Като такъв в един или друг смисъл се е схващал и цар Калоян, който сам се определя като „Ромеоубиец“ и отмъстител

за злодеянията на Василий II. Едва ли обаче може да се даде точна оценка за мястото на великия Комитопул в българската традиция от ехидното подмятане на Йоан Ставракий (началото на XIII в.): „... онзи прочут Самуил, който и досега е в устата на българите...“

Извори и изследвания

- Анастасијевић, Д.** Хипотеза о западној Бугарској.– Гласник Скопског научног друштва, III, 1928, 1–12.
- Ангелов, Д.** Италиански извор за българската средновековна история, 1972, кн. 6, 86–96.
- Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** Българска военна история (От втората четвърт на X до втората половина на XV в.). С., 1989.
- Ангелов, П.** Цар Самуил и неговите наследници през погледа на византийците.– Македонски преглед, 1996, кн. 2, 141–154.
- Андреев, Й.** Българските ханове и царе (VII – XIV в.). С., 1988.
- Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** Кой кой е в средновековна България. (Исторически справочник). Трето допълнено и преработено изд. С., 2012.
- Анна Комнина.** Алексиада (вступ. статия, пер. и комм. Я.Н. Любарско-го). Москва, 1965 (1995).
- Антолјак, Ст.** Самуиловата држава. Скопје, 1969.
- Антолјак, Ст.** Средновековна Македонија, 1. Скопје, 1985.
- Арутюнова-Фиданян В. А.** Армянские средневековые историки об экспансии Византийской империи на Восток в X—XI вв.– Историко-филологический журнал, 1978, кн. 2, 191—206.
- Бакалов, Г.** Средновековният български владетел. С., 1985, 1995.
- Бакалов, Г.** Цар Петър и неговото време.– История, 1992, кн. 2, 11–15.
- Баласчев, Г.** Българите през последните десетгодишнини на X в., ч. I – II. С., 1929–1930.
- Бело, Д.** Селища със старинни български имена по горното течение на р. Девол в Албания.– Българите извън България. В. Търново, изд. „Знак’94“, 1977, 65–68.

- Бело, Д., Р. Дамо.** Деаболис или Теополис.– „България – земя на блаженни...“ Сб. в памет на проф. Йордан Андреев. В. Търново, 2008, 234–240.
- Благоев, Н.** Българският цар Роман.– Македонски преглед, 1930–1931, кн. 3, 15–34; кн. 4, 23–45.
- Благоев, Н.** Критически поглед върху известията на Йоана Скилица за произхода на Цар-Самуиловата държава.– Македонски преглед, 1926, кн. 4, 1–64.
- Благоев, Н.** Поражение и пленяване на цар Романа.– Македонски преглед, 1927, кн. 3, 1–14.
- Благоев, Н.** Царувал ли е Арон, братът на цар Самуила, и кога?– Македонски преглед, 1927, кн. 4, 15–26.
- Благоева, Б.** За произхода на цар Самуил.– Исторически преглед, 1966, кн. 2, 79–95.
- Благоева, Б.** Бягството на Борис II и Роман от Константинопол.– Исторически преглед, 1985, кн. 8, 35–49.
- Божилков, Ив.** Битолският надпис и някои въпроси на средновековната българска история.– Исторически преглед, 1971, кн. 1, 84–100.
- Божилков, Ив.** Анонимът на Хазе. С., 1979.
- Божилков, Ив.** Бележки върху византийската администрация в Североизточна България (971–1000 г.).– Сборник в чест на акад. Хр. Христов. С., 1988, 18–27.
- Божилков, Ив.** Българите във Византийската империя. С., 1995.
- Божилков, Ив.** Българската архиепископия (XI – XII в.). С., 2011.
- Божилков, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България. София, 1999.
- Божилков, Ив., А.-М. Тотоманова, Ив. Билярски.** Борилков Синодик (Издание и превод). С., 2010.
- Божков, А.** Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972.
- Бояджиев, Ст., В. Динова-Русева.** Раннохристиянският храм „Света София“, С., 1996.
- Бурмов, Ал.** Новонамерен старобългарски надпис в НР Македония.– Пламък, 1959, кн. 10, 84–86 (Избрани произведения, т. I, С., 1968, 192–195).
- Вачкова, В.** Белите полета в българската културна памет. С., 2010.

- Венедиков, Ив.** Военното и административното устройство на България през IX и X в. С., 1979.
- Венедиков, Ив.** Първият брак на Гаврил Радомир.– Сб. в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, 144–151.
- Венедикова, К.** Българите в Мала Азия (От древността до наши дни). С., 1998.
- Византијски извори** за историју народа Југославије, т. III, Београд, 1966.
- Викингите.** Мореплаватели, откриватели, създатели (под ред. на Е. Рускова). С., 2001.
- Войнов, М.** Българската държавна приемственост и Самуилова България.– Исторически преглед, 1976, кн. 6, 5–28.
- Войнов, М.** Заговорът против Самуилова България. – Военноисторически сборник, 1980, кн. 1, 150–165.
- Вълов, В.** Седалището и териториалният обхват на Бдинската област от средата на IX до началото на XI в. – Известия на музеите от Северо-западна България, т. 13, 1987, 35–39.
- Георгиев, П.** Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон.– Исторически преглед, 1992, кн. 8–9.
- Големанов, Н.** И в реките потекла кръв... – <http://pressadaily.bg/publication/26235>
- Гръцки извори** за българската история, т. V. С., 1963; VI. С., 1965; VIII. С., 1972; X. С., 1980.
- Гюзелев, В.** Самият Търновград ще разтръби победите (Средновековни поети за България). С., 1982.
- Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994.
- Гюзелев, В.** Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство / царство. Пловдив, 2007.
- Гюзелев, В.** България е огромна област и многоброен народ. Земя на блажени (Средновековни географски съчинения за българските земи и българите, IV – XIV в.). С., 2012.
- Гюзелев, В.** Българската епопея в двубоя срещу Византийската империя в края на X – първите две десетилетия на XI в.– България (681–1981). С., 1981, 107–114.

- Гюзелев, В.** Старобългарски свидетелства за покръстването на русите. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ – Научен ц-р „Ив. Дуйчев“, т. 1, 1987.
- Гюзелев, В.** Отново за столиците на средновековна България (Някои нови гледища и хипотези).– *Studia protobulgarica et mediaevalia europaensia* (В чест на 90-год. на чл.-кор. В. Бешевлиев). В. Търново, 1992, 3–12.
- Гюзелев, В.** Български пратеничества при германския император Отон I в Магдебург (965 г.) и Кведлинбург (973 г.).– *Civitas divino-humana* (В чест на проф. Г. Бакалов). С., 2004, 385–396.
- Гюзелев, В., Ал. Кузев.** Български средновековни градове и крепости, т. I. Варна, 1982.
- Димитров, П.** Владимир Покръстител и княгиня Ана. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ – Научен ц-р „Ив. Дуйчев“, т. 3 (83), 1989.
- Димитров, Хр.** Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., БАН, 1998.
- Димитров, Хр.** Македония през Средновековието. С., 2000.
- Добрев, Ив.** Два Царсамуилови надписа. Linz, 2007.
- Добрев, Ив.** Св. Иван Рилски, т. I. С., 2007.
- Добрев, Ив.** Новооткритият надпис за цар Самуил и събитията в 1014 г. Старобългаристика / *Palaeobulgarica*, 2004, кн. 3, 3–24.
- Дринов, М.** Началото на Самуиловата държава.– Избрани съчинения, т. I. С., 1971, 389–433.
- Дринов, М.** Южные славяне и Византия в X веке. Москва, 1876 (**Дринов, М.** Избрани съчинения, т. I, С. 1910).
- Дуйчев, Ив.** Същинското значение на името „Мокрос“ у Анна Комнина.– Македонски преглед, 1933, кн. 3, 14–36, кн. 4, 1–20 (= **Дуйчев, Ив.** Българско Средновековие. Проучвания върху политическата и културна история на средновековна България. С., 1972).
- Дуйчев, Ив.** Българският княз Пленимир.– Македонски преглед, 13, 1942.
- Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина, I. С., 1943.
- Дуйчев, Ив.** Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981.

- Дюканж, Ш.** Византийска история [Du Cange, C. *Historia Byzantina. Lutetiae Parisiorum*, 1680]. Откъси (Ред. Р. Заимова, коментари – В. Тъпкова-Заимова). С., 1992.
- Живковић, Т.** Поход бугарског цара Самуила на Далмацију.– Историјски часопис, т. XLIX, 2002, 9–25: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0350-08020249009Z&redirect=ft>
- Живковић, Т.** Словени и Ромеји. Београд, 2000.
- Заимов, Й.** Битоолският надпис на Иван Владислав, самодържец български. С., 1970.
- Заимова [Тъпкова-Заимова], В.** Иван Владислав и неговият надпис.– В: **Й. Заимов.** Битоолският надпис на Иван Владислав, самодържец български. С., 1970, 97–111.
- Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, т. I, част 2. С., 1918; т. II. С., 1934 (фототипни издания: 1972, 1995)
- Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1930 (фототипно изд. – 1970).
- Иванов, Й.** Произход на цар Самуиловия род.– Сборник в чест на В.Н. Златарски. С., 1925.
- Иванов, Й.** Цар Самуиловата столица в Преспа. Историко-археологически бележки. – Известия на Българското археологическо дружество, 1910, т. I, 55–80.
- Иванова, О.В.** Восстание 930 г. в Болгарии и болгаро-византийские отношения.– Славяне и их соседи. Москва, 1989, 34–44.
- Иванова – Мирчева, Д.** Един български паметник от времето на цар Самуил – Германов сборник.– Македонски преглед, 1995, кн. 2, 41–66.
- Илиева, Д.** Българи „под прикритие“ в Егейска Македония.– в. „24 часа“, 15.05.2012: <http://www.24chasa.bg/Article.asp?ArticleId=1375324>
- Илинкина, В.** Нов извор за възцаряването на цар Роман Симеон (Гаврил Радомир).– Приноси към българската археология, кн. II. София, 1993.
- Илјада години** од востанието на Комитопулите и создавањето на Самоиловата држава (Зборник на материјали од научната средба, одржана во Преспа од 10 до 15 октомври 1969 г.). Скопје, 1971.
- Илјовски, Р.** Византиско-унгарски сојуз во почетокот на XI век против Самуил и неговите наследници. – Зборник радова Византолошког института, т. 19–20, 1991.

- Иречек, К.** История на българите (С поправки и добавки от самия автор). Под ред. на П. Петров. С., 1978.
- Жиречек, К. – Ж. Радонић.** Историја Срба, т. I – II. Београд, 1952.
- История на България**, т. II. Първа българска държава. С., БАН, 1981.
- История Византии**, т. II. Москва, 1968.
- Йончев, Л.** Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава.– Исторически преглед, 1965, кн. 1, 29–48.
- Йорданов, Ив.** Малък Преслав или Преславец X-XI в. по сфрагистични данни.– България 1300, т. 2, С., 1982, 335–340.
- Йорданов, Ив.** Печати на Леон Саракинопул от Велики Преслав.– Археология, 1982, 1, 12–23.
- Йорданов, Ив.** Моливдовули на Дамян Добромир, дук на Тракия и Месопотамия.– Известия на Народния музей – Варна, т. 20, 1984, 99–105.
- Йорданов, Ив.** Печатите от стратегията в Преслав (971–1088 г.). С., 1993.
- Йорданов, Ив.** Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016–1018) във Византия.– Археология, 4, 1996, 7–22.
- Йорданов, Ив.** Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016–1018) във Византия.– Трудове на катедрите по история и богословие (Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“), т. 1, Шумен, 1997, 75–101.
- Йорданов, Ив.** Нови находки на византийски печати IX-X в. от Велики Преслав.– Преславска книжовна школа, кн. 5, 2001, 113–121.
- Йотов, В.** Въоръжението и снаряжението от българското Средновековие (VII-XI в.). Варна – В. Търново, 2004.
- Йотов, В.** Викингите на Балканите. Варна, 2003.
- Калоянов, А.** Славянската православна цивилизация, кн.3. Неделникът на българските патриарси и архиепископи. В. Търново, 2013.
- Калоянов, А.** Фалшификат ли е каменната плоча с надпис на цар Самуил от Воден?– <http://liternet.bg/publish/akaloianov/samuil.htm>
- Караянопулос, Й.** Бележки върху въстанието на Комитопулите.– България в света от древността до наши дни, т. I. С., 1979, 311–317.
- Козлов, В.И.** Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство.– Българите в Северното Причерноморие, т. V. В. Търново, 1996, 109–125.

- Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава, ч. 1. С., 1979.
- Коледаров, П.** Името Македония в историческата география. С., 1985.
- Коледаров, П.** Народният дележ на „Горна“ и „Долна“ земя и схващането у българите за единната цялост на своята родина. – Македонски преглед, 1991, кн. 1, 84–99.
- Константин Багрянородный.** Об управлении империей (Под. ред. Г.Г. Литаврина). Москва, 1989.
- Коцевски, Д.** Виргинскиот манастир Св. Ѓорѓи сеуште е мистерија. – <http://www.mn.mk/aktuelno/3380%2B> (2011).
- Кучма, В. В.** Обеспечение безопасности византийской армии в военных кампаниях конца X века. – Византийский временник, т. 58 (83), 1999, 22–37: <http://www.vremennik.biz/opus/BB/58/53092>
- Кънев, Н.** Титли и рангова йерархия във Византия през IX – XI в. (По данни на сфрагистиката). Автореферат на д-рска дис. С., 2007.
- Латински извори за българската история**, т. II, IV, V. С., 1963, 1981, 2001.
- Лев Диакон.** История (Пер. М.М.Копыленко, под ред. М.Я.Сюзюмова и С.А.Иванова). Москва, 1988: <http://oldru.narod.ru/biblio/ldiakon1.htm>
- Левченко, М. В.** Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире. – Византийский временник, т. 7, 1953, 202–219.
- Литаврин, Г. Г.** Советы и рассказы Кекавмена. Москва, 1972.
- Литаврин, Г. Г.** Болгария и Византия в XI – XII вв. Москва, 1960.
- Люттвак, Е.** Стратегия Византийской империи. Москва, 2010.
- Малингудис, Ф.** По въпроса за произхода на Комитопулите. – Първи международен конгрес по българистика. Доклади, т. I. С., 1982, 70–75.
- Маганов, Хр.** Средновековните Балкани (Исторически очерци). С., 2002.
- Михаил Пселл.** Хронография (Вст. ст., пер. и комм. Я.Н. Любарского). Москва, 1978.
- Михайлов, Хр.** Битката на Беласица (1014 г.) и трагичната смърт на българскиот цар Самуил. – България – Македония, 2014, кн. 3, 29–31.
- Молов, Т.** Мит – епос – история. В. Търново, 1999. Електронно изда. – Варна, 2002: <http://liternet.bg/publish/tmollov/mei/index.html>

- Мошин, Вл.** Битољска плоча из 1017 г.– Македонски јазик, 17, 1966.
- Микулчич, Ив.** Скопје со околните тврдини. Скопје, 1982.
- Микулчич, Ив.** Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996.
- Митрев, Г.** Самуиловата крепост – дема и битката през 1014 г.– Македонски преглед, 1993, кн. 2, 75–88.
- Мутафчиев, П.** Историја на българският народ [I-II. С., 1943]. Под ред. на В. Гюзелев. С., 1986.
- Мутафчиев, П.** Избрани произведения, т. I – II. С., 1973.
- Наумов, Ал.** Нови информации за балканското православје од почетокот на XVII в. – Спектар, т. 21–22, 1993, 5–14.
- Научна експедиција в Македонија и Поморавието – 1916** (Съст. и ред. П. Хр. Петров). С., 1993.
- Николај, епископ** (Велимировић). Свети краљ Јован Владимир. Београд, 1925 (2002).
- Николов, Г.** Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (краят на VII – началото на XI в.). С., 2005.
- Овчаров, Д.** Човек и добре да живее, умира. С., 1992.
- Овчаров, Д.** Кракра Пернишки. С., 2005.
- Острогорски, Г.** Историја Византије. Београд, 1959 (Бългизд. – София, 1998).
- Павлов, Пл.** Военачалниците на цар Самуил.– Военноисторически сборник, 1993, кн. 6, 3–19.
- Павлов, Пл.** От Пресиан I до Пресиан II (Наблюдения върху държавната идеология, традициите и институциите на Първото българско царство).– 1100 години Велики Преслав, т. 1. Шумен, 1995, 240–249.
- Павлов, Пл.** Залезът на Първото българско царство (1015–1018). С., 1999.
- Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000.
- Павлов, Пл.** Българското Средновековие – познато и непознато. В. Търново, 2008.
- Павлов, Пл.** Забравени и неразбрани (Събития и личности от българското Средновековие). С., 2010.

- Павлов, Пл.** Историята – далечна и близка. В. Търново, 2010 (Цар Самуил и „Българската епопея“.– http://www.vmro-rousse.hit.bg/Pl_Pavlov.html.)
- Павлов, Пл.** Цар Самуил.– Бележити българи, т. II. С., 2012.
- Павлов, Пл.** Бележки за личността и времето на цар Роман Симеон (978–991).– Τριαντάφυλλο (Юбилеен сб. в чест на проф. Христо Трендафилов). т. I. Шумен. 2013. 392–405.
- Павлов, Пл.** Владимировият кръст.– Будител, 2013, кн. 1, 25–31: <http://fakel.bg/index.php?t=2495>; също: <http://dveri.bg/aqqu4>
- Павлов, Пл.** Цар Самуил и идеята за независимото Българско царство.– Будител, 2014, кн. 1, 7–12.
- Павлов, Пл.** Последните месеци и дни на цар Самуил.– Будител, 2014, кн. 2, 65–68.
- Панов, Б.** Средновековна Македонија, 3. Скопје, 1985.
- Панов, М. Б.** Идеологичката димензија на судирот помеѓу Василиј II и Самуил.– Спектар, т. 57, 2011, 6–16: <http://www.iml.org.mk/images/dokumenti/kniga1.pdf>
- Пантев, А., Ив. Божилов** и др. Град Видин. Кратък исторически очерк. С., 2008.
- Пашуто, В.Т.** Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1969.
- Пеев, Д. П.** Новые данные о времени и месте перевода хроники Георгия Амартола.– Летописи и хроники. Новые исследования, 2011–2012 (Ред. О.А. Новикова). Москва – Санкт-Петербург, 2012, 13–39.
- Петрински, Ив.** В Беласишката битка крайната победа е за българската войска.– в. „Сега“, 6.08. 2014: <http://www.segabg.com/article.php?id=711270>
- Петров, П.** Образование и укрепване на Западната българска държава.– Годишник на СУ „Климент Охридски“ – Филозофско – исторически факултет, LIИ, 1959, кн. 2, 135–190.
- Петров, П.** Восстание Петра и Бояна в 976 г. и борба Комутопулов с Византией.– Byzantino – Bulgaria, t. I, 1962, 121–144.
- Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, т. I (Ранно Средновековие, VII – XII в.). С., 1978.
- Подбрани извори за българската история**, т. II (Българските държави и българите през Средновековието). С., 2004

- Прокић, Б.** Постанак једне словенске царевине у Македонији у X веку.– Глас Српске Академије наука, књ. 76, 1908, 213–307.
- Пириватрић, С.** Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита.– Зборник радова Византолошког института, т. 36, 1997, 173–201.
- Пириватрић, С.** Самуилова држава. Београд, 1997 (Бълг. Превод – С., изд. „Агата“, 2000): <http://www.promacedonia.org/srpir/index.html>
- Пириватрич, С.,** За Самуил след Самуил (Представата за цар Самуил и приемниците му във византийските извори от XI-XII в.), *Paleobulgaria*, 2003, кн. 1.
- Пириватрич, С.** За произхода на Комитопулите. – http://www.kroraina.com/knigi/new_books/pirivatrich.html
- Повесть временных лет**, ч. I. Москва-Ленинград, 1950.
- Розен, В.** Император Василий Болгаробойца – извлечения из летописи Яхъя Антиохийскаго. Санкт Петербург, 1883: <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/JA.phtml?id=2069>
- Роменский, А. А.** Когда пал Херсонес? К вопросу о ключевом моменте в хронологии русско-византийских отношений коца X века.– Ρωμαίος: сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана (*Byzantina Ukrainensis*, т. II). Харьков, 2013, 213–219.
- Русев, Н.** Българи, византийци и руси по долното течение на Дунав през 968–971 г.– Българите в Северното Причерноморие, т. V. В. Търново, 1996, 175–188.
- Русь между Востоком и Западом:** культура и общество, X-XVII вв., ч. III. Москва, 1991.
- Рънсман, Ст.** История на Първото българско царство . С., 1993.
- Сахаров, А.Н.** Дипломатия Древней Руси (IX – первая половина X в.). Москва, 1982.
- Сахаров, А.Н.** Дипломатия Святослава. Москва, 1982: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000050/index.shtml>
- Скопје** – http://volanskopje.blogspot.com/2009/05/blog-post_25.html
- Скопско кале.** Археолошки истражувања.– <http://skopkokale.com.mk/>
- Славова, Т.** Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. С., 2010.
- Смядовски, Ст.** Българска кирилска епиграфика. С., 1993.

- Снегаров, Ив.** История на Охридската архиепископия, т. I (От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците). С., 1924 (1995).
- Сорочан, С. Б.** Византия (Парадигми быта, сознания и культуры). Харьков, 2011.
- Стара българска литература**, т. 2. Ораторска проза (Съст. и ред. А. Грашева); 3. Исторически съчинения (Съст. и ред. Ив. Божилов). С., 1983.
- Стерјовски, Ал.** Последниот охридски гуслар. Скопје, 1994.
- Стоименов, Д.** Временна византийска военна администрация в българските земи (971–987/989).– Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“ / Научен ц-р за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, т. 2 (82), 1988, 39–66.
- Стојковски, Б.** Самуилово царство и Угарска.– Византијски свет на Балкану, т. I. Београд, 2012, 65–76.
- Съботинов, А.** Българският произход на цар Самуиловия род. С., 2005.
- Съботинов, А.** България при цар Самуил и неговите наследници (976–1018 г.), т. I. С., 2008.
- Татищев, В.** История Российская. Т. 1, Москва–Ленинград, 1962.
- Ташковски, Др.** Самуиловото царство. Скопје, 1961.
- Тивчев, П.** Нови данни за борбата на българите срещу Византия по времето на цар Самуил.– Военноисторически сборник, 1968, кн. 2, 14–19.
- Тъпкова-Заимова, В.** Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад (Към историята на северните и североизточните български земи, краят на X–XII в. С., 1976.
- Тъпкова-Заимова, В.** Българи родом. В. Търново, 2009.
- Тъпкова-Заимова, В.** Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква.– 1100 години Велики Преслав, т. I. Шумен, 1995, 172–181.
- Тъпкова-Заимова и др.** Светът след Иисус (От I в. пр. Хр. до Първата Световна война). В. Търново, 1999.
- Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** Историко-апокалиптичната книжина във Византия и в средновековна България. С., 1996.
- Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, Пл. Павлов.** Византия и „византийския свят“. С., 2011.

- Успенский, Ф.** История Византийской империи. Период Македонской династии (867–1057 гг.). Москва, 2005. Също: <http://rikontikhalsivar.narod.ru/Usp3.0.htm>
- Хилфердинг, А.** Писма о историји Срба и Бугара, I-II. Београд, 1857–1860 (превод от руски).
- Хрониката на Константин Манаси.** Зората на българската епика (превод и ком. Ив. Буюклиев, истор.бележки Ив. Божилов). С., 1992.
- Чохаджиев, Ст.** Скитът край с. Трекляно, Кюстендилско.– Известия на историческия музей – Кюстендил, т. V, 1993.
- Шепард, Дж.** Неспokoйни съседи. София, 2007.
- Шлюмберже, Г.** Цар Самуил и Василий II. С., 1943.
- Adontz, N.** Samuel l'Armenien – rois des Bulgares. – Memories de l'Akademie Royale de Belgique (Classe des lettres), t. 38, 1938, 1–63.
- Al Makin.** Historia Saracenicā (Ed. T. Erpenius), Leyde, 1625.
- Annae Comnenae Porphyrogenitae** Alexias. Rec. A. Reifferscheid, I-II. Lipsiae, 1884;
- Annales Anonymi Presbyteri de Dioclea.** Ed. F. Sisic. Zagreb, 1928.
- Asoghik** (Stepanos de Taron). L'histoire universelle, Paris, 1859.
- Brokkaar, W. G.** Basil Lecapenus: Byzantium in the Tenth Century.– Studia byzantina et neohellenica Neerlandica 8 (1972).
- Cheyne, J.-Cl.** Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210). Paris, 1990.
- Cheyne, J.-Cl.** Les Nestongoi, un exemple d'assimilation réussie.– 1100 години Велики Преслав, т. 1. Шумен, 1995, 261–270.
- Ferluga, J.** Le soulevement des Comitoroules.– Зборник радова Византолошког института, 9, 1966, 75–84.
- Ferluga, J.** John Skylitzes and Michael of Devel.– Зборник радова Византолошког института, 10, 1967, 163–170.
- Hazai, G.** Notes sur le „Tarih-i Ungurus“ de Terd'uman Mahmud.– Acta Orientalia, 13 (1961).
- Histoire universelle par Etienne Asolik** de Taron (traduite de l'armenien et annotée par F. Macler), t. II. Paris, 1917.
- The History of Leo the Deacon:** Byzantine military expansion in the tenth century. Introd., transl., and annot. by A.-M. Talbot and D.F. Sullivan, Washington DC, 2005.

- Holmes, C.** Basil II and the Governance of Empire (976–1025). Oxford, 2005,
- Holmes, C.** An Online Encyclopedia of Roman Emperors.– <http://www.luc.edu/roman-emperors/basilii.htm>
- Iohannis Scylitzae** Synopsis Historiarum (Rec. I. Thurn). Berolini-Novii Eboraci, 1973.
- Ioannis Zonarae** Epitome historiarum. Bonnae, 1828.
- Iordanov, I.** Les sceaux de deux chefs militaires byzantins trouves a Preslave: le magistros Leon Melissenos et le patrice Theodorokan.– Byzantinobulgarica, t. 8, 1986, 183–189.
- Iordanov, I.** Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, vol. 1. The Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003.
- Καραγιαννόπουλος, Ι.Ε.** L'attaque de Samuel contre „Andrinople“.– Византийский временник, т. 55 (80), вып. 2, 1994, 165–170.
- Καρράς, Κ.** Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος.– 100 Μεγάλοι Έλληνες, Αθήνα, 2009.
- Kosztolynik, Z.** Nemet politikai fejlemenyek a magyar tortenet hattereben a X-kora XI. Szazadi folyaman.– Acta Universitatis Segediensis de Attila Jozsef nominatae, Acta Historica, t. 109 (1999).
- Kravari, V.** Villes et villages de Macedoine occidentale. Paris, 1989.
- Kristo, Gy.** Magyarország tortenete 895–1301, Budapest 1984,
- Krsmanović, B.** The Byzantine Province in Change. (On the Threshold between the 10th and 11th Century), Belgrade–Athens, 2008.
- Κυριαζής, Κ.** Βασίλειος Βουλγαροκτόνος. Αθήνα, 2000.
- Lauxtermann, M.** Byzantine Poetry and the Paradox of Basil II's Reign.– Byzantium in the Year 1000 (ed. P. Magdalino). Leiden — Boston, 2003, 199–216.
- Leonis Diaconi Caloensis** Historiae (Rec. C.B. Hasii). Bonnae, 1829.
- Life of St. Nikon** (Ed. D. E. Sullivan). Brookline, 1987.
- Makk, F.** Magyar – bolgar kapcsolatok Geza nagyfejedelem es Szent Istvan kiraly koraban, A tanulmadartol a kettñskeresztig. Tanulmanyok a magyarorszag regebbi tortenelmerol, Szeged, 1998.
- Mercati, S. G.** Sull' epitafo di Basilio il Bulgaroctonos.– Bessarione, t. 25–26, 1921–1922.
- Michaeli Pselli** Chronographia. Ed. K. Sathas. London, 1899.

- Nikolov, G.** The Bulgarian Aristocracy in the war against the Byzantine Empire (971–1019).– *Byzantina et Slavica Cracoviensia*, III, 2001, 141–158.
- Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** Старобългарски надписи (Altbulgarische Inschriften), vol. 1. Salzburg – Wien, 1994 (Die Slawischen Sprachen, 36).
- Prokić, B.** Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV. München, 1906.
- Rek, S.** Powstanie zachodnio bułgarskiego państwa Komitopulow.– *Przegląd historyczny*, t. LXXIV, 1986, 237–254.
- Rokay, P.** Delszlavok, Europa es Magyarorszag Szent Istvan koraban, szerkesztette Kristo Gyula es Makk Ferenc. Szeged, 2000.
- Runciman, St.** The History of First Bulgarian Empire. London, 1930.
- Schlumberger, G.** L'épopée byzantine à la fin du xe siècle, t. 2 (Basile II-eme – le Tueur des Bulgares). Paris, 1900.
- Sifonas, C.S.** Basile II et l'aristocratie byzantine. *Byzantion*, t. 64, 1994, 118–133.
- Stephanos von Taron.** Armenische Geschichte (Ed. H. Gelzer und A. Burckhardt). Leipzig, 1907.
- Stephenson, P.** Byzantium's Balkan frontier, Cambridge, 2000.
- Stephenson, P.** The Legend of Basil the Bulgar-Slayer. Cambridge, 2003.
- Strässle, P. M.** Krieg und Kriegsführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileios II. gegen die Bulgaren (976–1019). Köln, 2006.
- Šekularač, B.** Crnogorski anali. Cetinje, 1996.
- Šekularač, B.** Slovo o sv. Vladimiru I Annales Barenienensis.– http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/slovo_o_svetom_vladimiru_i_annaes_barenienensis.html
- Treadgold, W.** A History of the Byzantine State and Society. Stanford, 1997.
- Tsamakda, V.** The illustrated chronicle of Iohannies Skylitzes in Madrid. Leiden, 2002.

Глава III

Залезът на Първото българско царство (1015–1018)

Титаничната фигура на цар Самуил хвърля мощна сянка над големите и „по-малки“ личности от неговото време. Наследниците на човека, когото българският народ от векове тачи като воин и мъченик за националната кауза, са орисани на „маргинална известност“, което е обяснимо. Ако редом със Самуил са признати и други фигури, това са преди всичко негови съратници, на първо място емблематичният Кракра Пернишки, отчасти Ивац, Драгшан и още неколцина, чиито имена не се радват на обществена популярност. Що се отнася до владетелите след великия цар, те са възприемани общо-взето с оглед на своята „несравнимост“ със Самуил. Въпреки че в тази представа има много истина, все пак тя се нуждае от сериозни корекции в полза на Гаврил Радомир, Иван Владислав и Пресиан II. Едно сензационно откритие от 60-те години на XX в. – Битолският надпис на „българския самодържец Йоан Владислав“, донякъде разчупва очертаната представа, без да е в състояние да я промени коренно. Въпреки че не могат да се сравняват с цар Самуил, неговите двама (или, както се оказва, трима!) приемници заслужават повече внимание.

Цар Гаврил Радомир (1014–1015) – цената на личните и бащините грешки

ГАВРИЛ РАДОМИР Е ЕДИНСТВЕНИЯТ ЗАКОНЕН син на цар Самуил, който той има от брака си с Агата, дъщерята на драчкия протевон Йоан Хрисилий. Знаем още, че Самуил е имал и четири дъщери (Теодора-Косара, Мирослава и две неизвестни по име), както и извънбрачен син. Гаврил се ражда през 70-те години на X в., тъй като през 987 г., макар и млад, е имал известно участие в събитията. Знаем, че се е женил два пъти, първо за една унгарска принцеса, после за красивата Ирина от Лариса в Тесалия. Унгарката, чиято точна идентификация е под въпрос (дъщеря или сестра на бъдещия крал Ищван I или на някой от другите силни унгарски вождове преди 1000-та година), е пропъдена от България още бременна. Като син от този брак се сочи Петър Делян, който обаче по-скоро е бил самозванец, представящ се за такъв царски син, по думите на Михаил Псел „...с убедително стъкмени доводи...“ От втората си съпруга, ларисчанката Ирина, българският принц е имал седем деца. Неговият най-голям син и престолонаследник е ослепен по заповед на Иван Владислав след преврата през 1015 г. Царица Ирина е убита заедно със своя съпруг при същите драматични събития. Полът и житейската съдба на останалите деца на Гаврил Радомир и Ирина са неизвестни.

Трудно е да се отговори категорично на въпроса за статута на младия Гаврил Радомир преди 991, съответно 997 г. – във времето, когато легитимен цар на България е Роман. Фактът, че епископ Михаил Деволски почти навсякъде коригира името на Самуиловия син на „Гаврил Роман“ едва ли е случаен. Колкото и да е хипотетично, „новото“ име напуска за някаква по-особена връзка във върха на българската държава, вкл. до допускането, че Гаврил Радомир „Роман“ е кръщелник на Роман, че, гласно или не, е обявен (или поне възприеман?) като негов престолонаследник. В същност напълно възможно е Гаврил Радомир да е роден около времето, в което Роман се завръща в България (978

г.). Що се отнася до името „Гаврил“ то би могло да бъде свързано с патриарх Герман – Гаврил. Въпросът е, че през 70-те години духовен глава на българите е Дамян. Герман според изворите е неговият приемник, когато патриаршеският център е преместен във Воден, след това в Мъглен, а малко по-късно в Преспа през 90-те години на столетието. Свидетелство за това е и храмът в едноименното с. Герман, за който стана дума във връзка със Самуиловия надпис от 992/993 г. Далече по-приемливо е името „Гаврил“ да отразява фамилната традиция и връзката с евентуалния прародител на Комитопулите – Гаврил, вторият син на княз Борис-Михаил и по-голям брат на цар Симеон Велики.

Физически силен човек и храбър воин, Гаврил Радомир участва в безбройните битки на своя баща, спасява го след катастрофите при Сперхей (996 г.) и Ключ (1014 г.), неведнъж сам нанася поражения на ромеите. Както вече бе посочено, именно той разгромява и убива императорският фаворит Теофилакт Вонтаниат през лятото на 1014 г. – събитието, отключило налудничавата ярост на Василий II и довело до ослепяването на пленените при Ключ хиляди български войници. Същевременно Гаврил Радомир е и благородна натура – както е известно, неговите горещи молби спасяват живота на първия му братовчед Иван Владислав по време на кървавото братоубийство през юни 987 г. в Разметаница, край днешния град Дупница.

Гаврил Радомир заема престола на 15 октомври 1014 г. Забяването с девет дни след смъртта на Самуил (6 октомври) може да бъде обяснено с дните на траур (т.нар. „деветини“), но не е изключено още тогава да се разгаря задкулисна борба за царската корона. Надали може да има съмнение, че другият претендент е бил Иван Владислав. Възгледът за „старшинство на рода“ на Арон явно е имал застъпници в средите на българското болярство, а внезапната кончина на Самуил активира аспирациите на опозицията.

Когато вестта за Самуиловата смърт достига до Василий, който тогава е в своя лагер при Мосинопол (дн. Гюмюрджина/Комотини, Гърция), той нахлува в България и опожарява „дворците на Гаврил Радомир“ в Битоля. Впрочем, съществува допус-

кане, че става дума за крепостта Бутел до Скопие. Ако това е така, очевидно е възстановяването на българската власт в поредната „стара столица“ на България през онази епоха. Както ще видим, през 1018 г. Скопие е твърдо в български ръце, нещо повече – там откриваме „първия царски отряд“, командван от Добромир Млади. Така или иначе, за последвалите военни действия византийските хронисти мълчат. Може да се предположи обаче, че Гаврил Радомир е съумял да отблъсне византийските атаки, вкл. да си върне контрола над Битоля и други околни крепости. Колкото и да е хипотетична картината, все пак е най-логично именно през есента – зимата на 1015 г. българите отново да са овладели Воден и други важни твърдини на юг. Всичко показва, че дори и след катастрофата при Ключ българската армия не е тотално обезкървена, че страната успява за пореден път и въпреки всичко, образно казано, „в движение“ да възстанови отчасти своя военен потенциал.

През пролетта Василий II подновява военната кампания с обсадата и превземането на Воден (9 април 1015 г.). Неустрасимият воевода Драгшан, успял по-рано да избяга от Солун и да върне Воден на България, е екзекутиран по особено жесток начин – с набиване на кол. Част от местните българи са изселени в Беломорието, на тяхно място са настанени „... ромеи, така наречените кондарати – хора диви и кръвожадни, безмилостни убийци и разбойници...“ – войници „с къси копия“, като в случая в такива може би са превърнати криминални елементи, бивши разбойници, които получават статут на военизирани колонисти. Няма съмнение, че те са заселени в района, за да тероризират местното българско население.

В конкретната ситуация Гаврил Радомир не е в състояние да организира действена съпротива, поради което изпраща послание до императора с искане да прекрати войната и му обещава „покорство“. Василий II преценява, че това е уловка за печелене на време и отхвърля българските предложения за мир.

Крепостта Енотия (Нотия, бълг. Нъте)

В сведенията на Йоан Скилица често има сериозни пропуски, когато става дума за събития далече от Константинопол. В случая той изпуска или предава само отчасти поредния византийско-български сблъсък северо-западно от Солун. Явно в хода на описаните по-горе действия българите търпят и други поражения, което е накарало цар Гаврил Радомир да моли за мир. Най-същественият български неуспех е блокирането на войските, командвани от кавхан Дометиан. Вторият човек в държавата е принуден да се укрепи в стратегически важния град Мъглен, близо до дн. Хриси (Слатина), Гърция, където векове по-късно се ражда известната българска великомъченица св. Злата Мъгленска (+ 18 октомври 1795 г.)

Мъгленската област е обградена от високи планини, трудни за преодоляване. Единственият път към тогавашната вътрешна област на България е към Острово – Лерин – Битоля. Изходът в източна посока е през планината Паяк и високия проход Люмница към Гевгелия. Пътят на българските войски обаче е отрязан, а кавхан Дометиан е вкаран в „чувал“. Едва ли опитен военачалник сам би изпаднал в такава ситуация. Навярно при българска контраатака, осъществена след загубата на Воден, Дометиан е изтласкан от армията на Василий II към Мъгленското поле. Иначе той би могъл да се оттегли сравнително лесно по долината на Вардар на север. За да бъде деблокирана тази българска армия е трябвало да започнат настъпателни действия откъм Острово (дн. Арниса). По едни или други причини това не става, а вината за бездействието пада най-вече върху цар Гаврил

Радомир, още повече при неговото присъствие в близкия район на Петърското (дн. Лимни Петрон) и Островското езеро (дн. Вегоритида).

Мъгленското поле

За да бъде превзета силната крепост Мъглен (Μογλενά), българската „наследница“ на античната Алмопия, Василий II заповядва да бъде отклонена реката Могленица. Той лишава обсадените от вода, а крепостните стени са подкопани и „взривени“ със запалването на поставен в основите им сух дървен материал. Кавхан Дометиан, „архонтът на Мъгленската област“ Илица, други боляри и „немалко войници“ падат в плен. Тези елитни части не са ослепени или избити, а преселени в арменските и грузински земи под византийска власт.

Средновековната крепост Мъглен и река Могленица

Гаврил Радомир е убит по време на лов при Петърско, в района на едноименно езеро, близо до съседното и по-голямо Островско езеро. Организираният от владетеля лов (в него, ако се вярва на едно от „Чудесата на св. Димитър“, селяните от околността са заставени да гонят дивеча!), най-малко подхож-

да на тогавашната военна ситуация. Това характеризира Гаврил Радомир, поне в конкретния момент, като лекомислен човек... Разбира се, съществува възможност този „ловен сюжет“ да е клише, както често става в агиографската литература, но той се потвърждава и от разказа на т.нар. Дуклянски презвитер. Така или иначе, дори да отхвърлим колоритната „история“ с царския лов, очевидно Гаврил Радомир не е бил в състояние нито да организира успешно противодействие на ромейското настъпление, нито да овладее напрежението сред българската аристокрация. Сред привържениците на идеята за промяна на върха, т.е. за поемането на властта от Иван Владислав, можем да търсим Богдан – „топархът на вътрешните крепости“ (тогавашният ичиргу-боил), прочути воители като Кракра, Драгомъж, и т.н. Пленяването на кавхан Дометиан несъмнено улеснява преврата. Както изглежда, наред с конфликта между „Самуиловци“ и „Ароновци“ се появява и друг – между двете най-важни след царя институции, тези на кавхана и ичиргу-боила. Само пет дни след падането на Мъглен Василий II получава писмо от Иван Владислав. В него се съобщава за убийството на Гаврил Радомир и възцаряването на новия владетел. Явно превратът е извършен непосредствено след падането на Мъглен и пленяването на Дометиан и войската му.

*Езерата Петърско и Островско,
в чиито околности е убит цар Гаврил Радомир*

Според съвременниците си Гаврил Радомир е бил храбър човек и способен военачалник, но отстъпвал „по разум“ на своя баща. Въпреки че успява да нанесе сериозни удари на ромеите, в действията му липсва ясна стратегия, което води до серия от неуспехи. Трябва да се признае обаче, че Гаврил Радомир е „платил“ висока цена и заради баща си Самуил – независимо от своите забележителни заслуги, енергия, политическа воля, качества на държавник и воин, цар Самуил допуска редица грешки, някои от които с тежки последици. На практика след 1000 г. политиката му, независимо от обективните причини, е низ от военни поражения и дипломатически неуспехи. Освен това, както изглежда, не цялото болярство е било съгласно с обвиненията в измяна към Арон и разправата с неговото семейство. Тлеейки години наред, тези разногласия пламват с нова сила през 1014–1015 г.

Събитията в България и кървавите драми в царския двор са имали широк отзвук в околните страни. Освен Дукалянския

презвитер, който дава сведения с оглед на своя „герой“ княз Иван Владимир, кратки сведения ни е оставал и хронистът Лупус Протоспатарий от Бари в Италия: „1015 г. През месец февруари се появила комета, крал Самуил се поминал и неговият син се възцарил; 1016 г. Самият син на гореспоменатия Самуил бил убит от своя братовчед – Ароновият син, който се възцарил...“

„Прокълнатият“ Иван Владислав

В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА ЦАР Иван Владислав (1015–1018) е прицел на пристрастни оценки: „вulgарен убиец“ (В. Златарски), човек, способен на „... престъпления (...), подозрителност и вероломство“ (П. Мутафчиев). Такъв е образът на Ароновия син в творбите на Димитър Талев и други български писатели. Иван Владислав е превърнат в символ на черната неблагодарност и моралната деградация, върху него ляга сянката на предателството и измяната! Едва в по-ново време въпросът за ролята на Иван Владислав се поставя на обективна основа, като най-големият принос е на В. Тъпкова-Заимова.

Тежките лични грехове на този български цар не могат да бъдат отречени. Сред тях са свалянето и убийството на неговия някогашен спасител Гаврил Радомир, убийството на царица Ирина, ослепяването на най-големия царски син, коварното премахане на княз Иван Владимир с цената на клетвопрестъпление, и т.н. Не бива обаче тези прегрешения, дори престъпления, включително и личните му амбиции, да бъдат превръщани в решаващ „знаменател“ за оценката на Иван Владислав като владетел. Не може да има съмнение и в неговата решимост и реални действия му за отстояване на българската независимост. Трябва да се има предвид, че борбата за власт често е белязана с прояви на нелоялност. Иван Владислав може и трябва да бъде осъждан в морален план. Друг е въпросът, че ако са липсвали сериозни причини, нито коварството, нито жаждата за власт биха довели Иван Владислав на престола. Битолският надпис демонстрира

категорично не само родолюбието на „българския самодържец, (...) българин родом“, но и предприеманите от него реални мерки за отбраната на държавата. Трябва да се признае, че през последните си години Първото българско царство е имало енергичен владетел. Неговата воля и действия за съжаление се оказват недостатъчни за да преодоляването на тежките проблеми, струпани през продължилата половин век унищожителна война.

Иван Владислав най-вероятно е роден през седемдесетте години на X в. и оцелява като по чудо при екзекуцията на Ароновото семейство, извършена по Самуилова заповед в Разметаница. Йоан Скилица твърди, че на 14 юни 987 г. единственият пощаден при разправата с обвинения в измяна Арон и близките му е Иван Владислав, макар по-късно сам да споменава за един негов племенник. Последното може би означава, че са избити само мъжете, докато сестра или сестри на Иван Владислав са останали живи и са имали потомство. Както вече стана дума, кървавата драма, отворила пътя на братоубийствените вражди, свидетелства за консервативния дух сред българите в западните земи на царството (вкл. днешна Македония) – тя напомня безпощадната разправа на княз Борис-Михаил с петдесет и двата боилски рода след потушаването на антихристиянския бунт през 865 г. В масовата екзекуция на „Ароновци“ виждаме действието на обичайните прабългарски норми, чието влияние в югозападните земи явно е било твърде силно.

До смъртта на цар Самуил неговият племенник е нямал реални шансове за короната. Допуска се, че той е управлявал Средец (София) предвид известното ни за Арон. Тесните му връзки с Кракра допълнително аргументират подобно виждане, но дали е така е невъзможно да се отговори. Напротив, по всичко личи, че Средец е под властта на Кракра. Синът на Арон със сигурност е държан „под око“ от своя чичо и неговите приближени, което изключва възможността да му е дадена реална власт, и то в толкова важна област и град, какъвто е Средец. Така или иначе, Иван Владислав не се е примирявал с наложената му маргинална роля, въпреки че десетилетия наред е оставал лоялен към своя чичо и неговото семейство. Фактът, че той дава на своя първо-

роден син владетелското име „Пресиан“ може да се тълкува като „закодирано“ напомняне за амбициите му някой ден Ароновци да заемат царския трон. Сред имената на останалите му синове срещаме „римското“ и императорско име „Траян“, „Радомир“ (в чест на неговия спасител Гаврил Радомир), „Арон“ (онова на дядо му), „Климент“ (свидетелство за почитта на Комитопулите към св. Климент Охридски) и „Алусиан“, което, подобно на „Пресиан“, вероятно е с прабългарски произход.

След извършения преврат Иван Владислав се стреми да печели време. Във византийския лагер пристигат пратеници, които връчват на императора „писмени клетви за покорство и подчинение...“ Трябва да се отбележи, че писмото (писмата?) са подписани не само от царя, но и от неговите най-видни боляри – косвено свидетелство, че във Византия отлично са познавали размирната обстановка в българския царски двор. Въпросното сведение е в унисон с тезата на Г. Николов, че при Самуил и наследниците му политическата тежест на аристокрацията видимо се засилява. Това се дължи в значителна степен на динамиката в развитието на военнополитическата обстановка (в редица случаи на видните боляри и местни управители се налага сами да се справят с противника, а вероятно и с редица проблеми от вътрешен характер), както и на социално-политическото развитие през онази епоха.

Още едно странно обстоятелство, което показва конкретната ситуация в Охрид и страната – българският кавхан Теодор, който би следвало да е ръководителят на тази дипломатическа мисия, идва при императора „извън“ нейния състав, самостоятелно и по своя воля. Той съобщава на Василий, че Иван Владислав е неискрен в намеренията си. Нещо повече, кавханът обещава да ликвидира новия цар посредством един подкупен Владиславов „слуга“. На връщане обаче въпросният „слуга“ убива самия Теодор... Явно борещите групировки търсят различни начини, за да забавят действията на Василий II, но е факт, че вътрешната борба е безскрупулна и на практика граничи със самоунищожение...

Да се запитаме за момент какъв би могъл да е планът на кавхан Теодор и какво би станало, ако той беше успял? Надали е случайно, че едно от първите действия на новия цар е да ослепи

неизвестния по име най-голям син и престолонаследник на Гаврил Радомир – явно за кавхана и групировката около него въпросният принц е законният владетел! Нека не пропуснем още едно обстоятелство – заедно с Гаврил Радомир е убита и неговата съпруга, тогавашната българска царица Ирина. С други думи, братоубийствената вражда сред самите Комитопули продължава, за чието крайно ожесточение вината на Иван Владислав е несъмнена. Както изглежда, след убийството на Теодор България няма нов кавхан. Най-малкото в изворите, свързани с окончателното падане на страната под византийска власт никъде не се споменава кавхан, а статутът на никоя от личностите, за които се говори с едни или други подробности, не отговаря на онзи на „втория човек“ в българската йерархия. Отсъствието или изолацията на втората по ранг институция вероятно следва да се тълкува като един от тежките симптоми на задълбочаващата криза в държавния апарат и армията. Даже и през 1072 г. кавханският потомък Георги Войтех вижда подходящ и легитимен кандидат за българския престол в лицето на далечния Самуилов правнук Константин Бодин от Дукля (дн. Черна гора), пребрегвайки известните Ароновци в състава на византийския елит. Впрочем, потомците на Арон се компрометират още веднъж чрез действията и явното предателство на Алусиан във времето на голямото въстание на Петър Делян през 1040–1041 г. В хода на това забележително по своите мащаби и първоначални успехи движение българите отново имат кавхан, чието име не знаем. Той обаче е свързан със „самуиловеца“ Делян, макар и „съмнителен“, а не с доказания царски син, „ароновеца“ Алусиан! Така или иначе, през 1015 г. значителна част от болярството (вкл. влиятелни личности като Богдан, Кракра, Ивац, Николица и др.) подкрепя Иван Владислав, въобще „Ароновците“. Други, на първо място кавханският род, остават привързани към „Самуиловци“. Към тях е принадлежал и Матеица, убит от своя зет Богдан по време на тази криза във върховете на българската държава. Въпросната конфигурация на силите едва ли е плод на случайни обстоятелства – напротив, тя маркира увеличилото се през годините недоверие към цар Самуил и неговото семейство.

В тази обстановка Василий II продължава офанзивата и разорява района на Острово, след което нахлува в жизнено важното за българската държава Битоляско поле (Пелагония). Градът Битоля е завзет. На останените тук византийски сили е заповядано да опустошават района, докато Василий II продължава към столицата Охрид. След кратка обсада градът, в който са „дворците на царете на България“, е превзет. Вътрешната (т.нар. Самуилова) крепост обаче не е овладяна. Едва при окончателното попадане на българската столица под ромейска власт през 1018 г. се говори за царското семейство, държавната хазна, владетелските корони и т.н. Иван Владислав избягва решително сражение, за да запази силите си. Той отстъпва на юг към Девол и планините в Северна Албания. Местното българско население, тогава доминиращо (българи в тази част на Албания има и днес, макар и като малцинство) е по-малко пострадало от войната, навярно е било с по-висок дух и съпротивителни сили. Едва ли е случайно, че през зловещата 1018 г. последните огнища на съпротивата срещу Византия са именно в днешните албански планини.

След като влиза в Охрид – „метрополията“ на България по думите на Скилиза, Василий II би трябвало да приключи с „българския въпрос“. Необяснимо защо императорът се отказва да постигне главната задача на своя живот и потегля назад. Василий е имал достатъчно негативен опит с уменията на българите да водят „планинска война“ и не е забравил разгрома в Траянови врата тридесет години по-рано. Колкото и смело да звучи, би могло да се допусне, че Иван Владислав е оставил императора да влезе в Охрид, за да го вкара в клопка. Отново трябва да си спомним за аналогичната стратегия на „прародителя Мокрос/Кромос“ (кан Крум), допуснал Никифор Геник да влезе в Плиска през лятото на 811 г., сравнявана от В. Бешевлиев с действията на руският военачалник М. Кутузов спрямо Наполеон при Москва хиляда години по-късно. Връщайки се към маневрата на Иван Владислав през 1015 г., ще отбележим, че по същото време ромейските сили, оставени от Василий II в Битоля, са разгромени от „много изтъкнатия и известен“ Ивац – виден болярин, който подобно на други водещи личности (Елемаг, Кракра, Алусиан, Пресиан

и т.н.), носи [пра]българско име. Императорът успява да изтласка Ивац, но, както изглежда, инициативата остава в ръцете на българите. Скоро Охрид и Битоля са очистени от ромейско военно присъствие. Въпреки че Скилица не дава подробности, навярно това става под ръководството на Иван Владислав. Скоро след това са заздравили българските позиции около Костур, в Софийското поле и т.н. На 20 октомври 1015 г. царят започва възстановяването на крепостта Битоля „за убежище и за спасение, и за живота на българите“ – знаем това от „първа ръка“, от прочутия Битолски надпис на самия Иван Владислав.

Битолският надпис на цар Иван Владислав

Надписът, с който цар Иван Владислав (1015–1018) съобщава за обновяването на крепостта Битоля, е открит през 1956 г. при демонтирането на полуразрушената Чауш джамия в този стар български град. Мраморната плоча, поставена някога над входа на крепостта, е преизползвана като стъпало, но въпреки повредите надписът е сравнително добре запазен. Опитите това важно откритие да бъде премълчано и укрито забавят неговото публикуване и анализиране. Първата научно-популярна публикация е дело на Александър Бурмов по една не съвсем ясна снимка в литературното списание „Пламък“ през 1959 г. Научното му издание е заслуга на Йордан Заимов с коментари на Василка Тъпкова-Заимова през 1970 г. Въпреки опитите за тенденциозно „обяснение“ на текста в духа на казионната югославска и македонистка пропаганда, за академичната наука в целия свят Битолският надпис е един от най-ценните паметници на старобългарската епиграфска традиция. Надписът е класически текст на българската царска канцелария, изработен в духа на традициите от Плиска и Велики Преслав, изписан на кирилица – българската азбука, утвърдена при управлението на цар Симеон Велики (893–927) повече от век преди това.

„В годината 6523 (1015–1016) от сътворението на света обнови се тази крепост, зидана и правена от Йоан, самодържец български, с помощта и с молитвите на пресветата владичица наша Богородица и със застъпничеството на дванадесетте и на върховните апостоли. Тази крепост бе направена за убежище и за спасение, и за живота на българите. Започната бе крепостта Битоля през месец октомври в 20 ден, и се завърши в месец (...) в края. Този самодържец беше българин родом, внук на Никола и на Рипсимия благоверните, син на Арон, който е брат на Самуил, царя самодържавен, и които двама разбиха в Щипон гръцката войска на цар Василий, където бе взето злато (...) а този в (...) разбит биде от цар Василий в годината 6522 (1014) от сътворението на света в Ключ и почина в края на лятото.“

Владимировият кръст

ВСЯКА ГОДИНА НА ЦЪРКОВНИЯ ПРАЗНИК Петдесетница от църквата в черногорското село Вельи Микуличи, недалече от гр. Бар, потегля литийно шествие към близката планина Румия. Най-отпред върви представител на рода Андоровичи, който носи старинен процесияен кръст – по предание това е същият кръст, който българският цар Иван Владислав изпраща на княз Иван Владимир.

Княз Иван Владимир е първият черногорски светец, приет от векове и от българската църква, почитан от гърци, сърби и християните албанци. Както стана дума, през 1009/1010 г. цар Самуил извършва военен поход по крайбрежието на Адриатическо море. Плененият дуклянски княз, в когото се влюбва българската царкиня Теодора Косара, е освободен и върнат в земите си като царски зет и васал. През есента на 1015 г., когато Иван Владислав сваля Гаврил Радомир, настъпва обрат. Иван Владимир е повикан в Преспа, но новият цар престъпва клетвата, а князът е посечен пред вратите на църквата „Св. Ахил“ (22 май 1016 г.). Убийството на Владимир е следствие на съмнения в неоялност и връзки с Византия, но и защото като Самуилов зет е потенциален съперник на Иван Владислав. Ще припомним, че в Бориловия синодик Владимир е поставен сред „древните български царе“. Князът е погребан в църквата редом със своя тъст цар Самуил. Теодора Косара, която ревностно следва праведния живот на съпруга си, след известно време успява да измоли мощите му и ги отнася в Дукля. Те са положени в манастира „Св. Богородица Пречиста“ на брега на Шкодренското езеро. Както разказва дуклянският летописец, „...Косара, съпругата на блажения Владимир, станала монахиня, завършила живота си в същата църква с благочестие и свето подвижничество и била погребана там при нозете на своя мъж...“

Мощите на Иван Владимир остават в манастира до 1215 г., когато епирският деспот Михаил Ангел Комнин ги пренася в Драч. През 1381 г. по волята на албанския владетел Карло Топия

те са отнесени в манастира „Св. Йоан Кръстител“ при Елбасан. Светите мощи се пазят в манастира при Елбасан до 1995 г., когато са отнесени в архиепископската катедрала на Албанската православна църква в Тирана.

Черногорците вярват, че кръстът от Вельи Микуличи е същият, който Иван Владимир е получил от българския цар. Това се е предавало от поколение на поколение, такова е дълбокото убеждение на цялото местно население, на православно и католическото духовенство. Именно този кръст бил в ръцете на княза, когато той е посечен от войниците на Иван Владислав в Преспа.

Представител на рода Андровичи с Владимировия кръст

Кръстът има дължина 45 см, ширина 38 см, а дебелината на дървото заедно с обкова от сребро е 2,5 см. Изработен е от тисово дърво, а е обкован със сребро във Венеция в края на XVI в. Руският етнолог Ястребов, консул в Шкодра през 1867–1870 г. (тогава в Османската империя), установява, че реликвата се е пазела в манастира „Св. Богородица Крайинска“. По време на ислямизацията на района през XVIII век кръстът се пази последователно от местни родове, последният от които е Андровичи. Традицията с литийното шествие е известна от средата на XIX в. В него участват не само православните, но и местни католици и мюсюлмани. Ястребов е отбелязал: „Колко се тачи този кръст може да се съди по следното: турците [черногорците мюсюлмани], казват: „Кръст се диже, Бог се моли, Господи помилуй!“ През 2012 г. уголемено копие на Владимировия кръст е поставено в църквата „Св. Йован Владимир“ в Бар.

Освещаването на уголемено копие на Владимировия кръст в Бар на 29 октомври 2012 г.

Както разказва Дуклянският презвитер, цар Иван Владислав „...като взел властта, проводил пратеници до Владимир, канейки го да дойде при него...“ Вместо Иван Владимир в Преспа отива

Теодора Косара, която се страхува за живота на своя съпруг. Царят се заклева, че няма заплаха за живота на княза и му изпраща златен кръст. Владичир обаче иска дървен кръст, давайки пример с Исус Христос. „Тогава царят повикал двама епископи и един отшелник, като злонамерено положил лъжлива клетва, дал им дървен кръст и ги изпратил при Владимир...“ В Преспа князът е посечен от войниците, „... държейки в ръцете си оня кръст, който бил получил от царя...“ Според византийския хронист Йоан Скилица гарант за царската клетва е бил и тогавашният български патриарх Давид. Даряването на кръст в потвърждение на клетва е в духа на епохата. Ако тази реликва действително е същият кръст, за който се разказва в житието на св. Иван Владимир, налага се да припомним, че преди това той е бил сред ценните реликви в Охрид или Преспа. Няма спор, че този интересен паметник на християнския култ и изкуство се нуждае от прецизно проучване.

Събитията през 1017–1018 г.

СКОРО СЛЕД ЛИКВИДИРАНЕТО НА ДУКЛЯНСКИЯ КНЯЗ Иван Владислав обсажда Драч – главната опора на империята в тила на България. В отговор Василий II за пореден път напада „областта на Триадица...“ Кракра отново се укрепява в Перник. Обсадата продължава цели 88 дни, но завършва без успех. През пролетта на 1017 г. Василий II се насочва към Костур и плякосва района. В императорската армия е включена и „варяго-руската дружина“, на която императорът дава една трета от българската плячка.

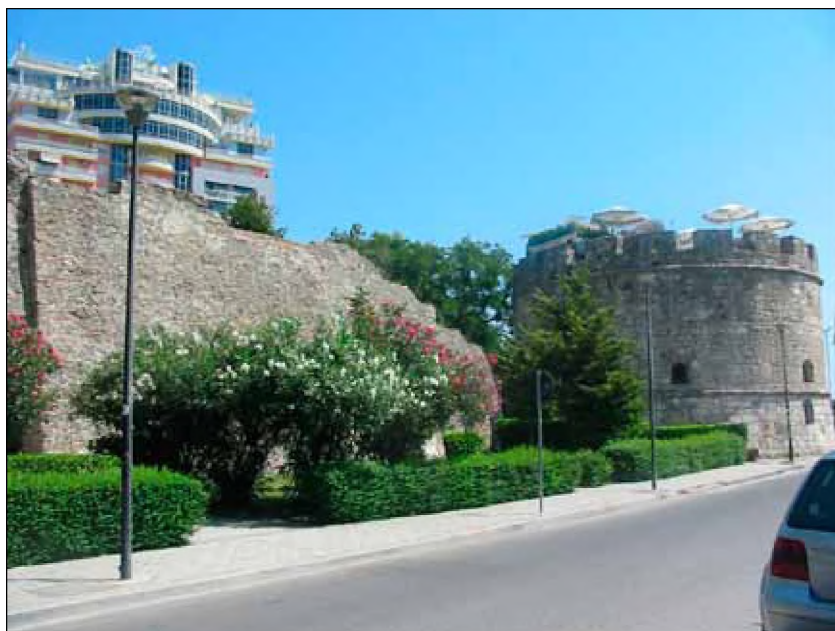
Кампанията е прекратена, тъй като управителят на Дръстър Цицикий съобщава за опасните планове на Кракра и Иван Владислав. Оказва се, че пернишкият воевода е събрал „...много войска, съединил се с Йоан [Владислав], като привлякъл към себе си и печенезите...“ Вероятно част от „многого войски“ са от българи, бягащи от покорените земи на Северна България. Кракра по онова време е най-близо разположеният управител спрямо

повторно окупираните през 1000–1003 г. области. От Скилица знаем, че печенезите се отказват от договорените действия, но някои унгарски извори показват, че на юг от Дунава се появяват отделни печенежки отряди. За съжаление, амбициозните планове на Иван Владислав и Кракра се провалят.

ПРЕЗ ЕСЕНТА НА 1017 г. Василий II потегля отново към Битоля и Преспа, като превзема укрепената царска резиденция („василия“) Сетина, дн. с. Сетино (грц. Σκοπός / Скопос, до 1926 г. Σέτινα), близо до дн. Лерин (Флорина, Гърция) на североизток. Там императорът намира много жито и други военновременни запаси, събирани още при Самуил. Иван Владислав прави опит да въвлече противника в капан и почти успява! Византийските пълководци, командващи авангарда, попадат в устроената от българите засада. При възможността да бъде повторена катастрофата от 986 г. Василий II играе „ва банк“ и сам авантюристично повежда атаката. Появата и самото име на жестокия император всява деморализация у обикновените войници – наместо да обградят противника, с викове „Бягайте, [идва] царят!“ те панически напускат полесражението и обричат останалата войска на неминуемо поражение. Иван Владислав не съумява да овладее положението, ромеите избиват бягащите българи, в плен пада неизвестен по име племенник (грц. „анепсиос“) на царя със своя елитен отряд от 200 тежковъоръжени конници. Падането на Сетина създава пряка заплаха за близката Преспа, но и след тази решителна победа Василий II обаче отново предвидливо се отказва от по-нататъшни действия в планините. След неговото оттегляне българите възстановят своя контрол над Леринското поле и околните крепости.

През февруари 1018 г. императорът получава изненадващата вест, че Иван Владислав е загинал пред стените на Драч. При единборство с драчкия стратег Никита Пигонит царят е нападнат коварно в гръб от византийски пехотинци. Този фатален епизод в историята на продължилата близо пет десетилетия българо-византийска война свидетелства, че и за Иван Владислав, подобно

на братовчед му Гаврил Радомир, а и на други представители на рода на Комитопулите, е характерна склонността към рисковани действия, авантюризм и, трябва да се признае, известно лекомислие... Тези характерологични особености нямаше да са решаващи, ако не ставаше дума за самия владетел, за най-важната личност в държавата, която в конкретния момент е на ръба на пропастта. Научавайки за неочакваната гибел на Иван Владислав, Василий II веднага потегля към България, където нещата вземат лош обрат.

Южната крепостна стена на византийския Драч

Защо след смъртта на Иван Владислав българският трон не е зает от престолонаследника Пресиан? Иван Владислав, обичан или мразен, е бил човек със значителен опит. Неговият син през 1018 г. е млад, недостатъчно популярен, и т.н. – ситуацията напомня онази през 969–971 г., когато тронът на царувалия четири десетилетия Петър е зает от Борис II. В Охрид и страната се развихря драматична борба, в която връх взема „партията“ на

онези боляри, които са склонни да капитулират пред империята. В тази групировка виждаме самата царица Мария, патриарх Давид, ичиргу-боилът Богдан, Кракра от Перник и Драгомъж от Струмица, воеводите на царските отряди Несторица, Добромир Млади, Лазарица, Николица Млади и др. В тази вътрешна борба падат жертви, между които е видният първенец Матейца. Пресиан е трябвало или да бяга от Охрид или пък да остане с верните си сили в планините на днешна Албания. Възможно е след смъртта на Иван Владислав е проведен дворцов съвет, който решава капитулацията пред Василий II. Тази капитулация вероятно е съдържала някакви условия – запазване на данъчната система, амнистия на военнопленниците, и т.н. Каквито и да са били, те изключват запазването на държавния суверенитет, на първо място собствен български владетел.

Мотивите и линиите на капитулацията са били от различно естество. Не може всичко да бъде обяснявано с предателства, с желание за запазване на имоти и привилегии, поне не само с това... Явно към зимата на 1018 г. българското общество отдавна е изпаднало в тежка психологическа криза – тъжната гледка на хиляди слепци и просяци, опожарените и разорени земи около Битоля, Охрид, Мъглен и т.н., сринатите крепости, нарастващата бедност предизвикват неверие в собствените сили. Тези нагласи имат своята предистория в държавния колапс през 969–971 г., във военните катастрофи при Сперхей (996), в Североизточна България (1000), при Скопие (1003), Ключ (1014), Мъглен (1015), Сетина (1017)... В загубата на емблематични за българската държавна идея градове като Велики Преслав, Плиска, Дръстър... Продължителната, изпълнена с прояви на извънмерна жестокост „перманентна война“ води до срив на духовете в опустошената и обезверена страна.

През март 1018 г. Василий II започва триумфалния си поход в българските земи. Още при Одрин императорът е посрещнат от пратеници на Кракра, който предава „славния Перник и още 35 крепости“. Малко по-късно той приема ключовете на Битоля, Моровиза и Липлян (в дн. Косово). В Сяр му се представят самият Кракра и неговият „колега“ Драгомъж от Струмица. Тук

пристига ичиргу-боилът Богдан заедно с патриарх Давид, който носи писмо от царица Мария. Богдан, Кракра и Драгомъж получават титли на „патриции“. В Скопие е изпратен силен гарнизон начело с Давид Арианит като „стратег-автократор“ – така са заложени основите на голямата тема „България“. През Щип, Прилеп и Битоля Василий II се озовава пред стените на „метрополията на цяла България“ Охрид.

Крепостта „Цареви кули“ при Струмица

Василий II влиза тържествено в града, отваря царската хазна и намира в нея корони, златоткани одежди, хиляди златни монети... Командирите на главните царски отряди (Несторица, Лазарица и Добромир Млади) слагат оръжие. Императорът приема царица Мария с тримата ѝ най-малки синове (Траян, Радомир и Климент) и шестте ѝ дъщери (знаем името само на най-голямата, Екатерина, византийска императрица през 1057–1059 г.). Цари-

цата получава най-високата титла за дворцова дама – „патриция зости“, както и желаните гаранции за своите роднини и приближени боляри. Настъпва началото на края на Първото българско царство – именно началото на края (а не самият край!), тъй като съпротивата все още продължава.

Пресиан II и гибелта на царството

ПРЕСИАН, СИНЪТ НА ЦАР ИВАН Владислав, все още остава непознат за широката публика. Въпреки че от двадесетина години за него има научни публикации, и то в няколко държави. Нещо повече, този доскоро неизвестен български цар (или „княз“?) вече убедително присъства в глобалната „Уикипедия“. Статиите за Пресиан II в световната интернет-енциклопедия вече са на всички големи световни езици, вкл. на български и „македонски“. Като изключим статията на въпросния „служебен език“, навсякъде Пресиан II е посочен като български цар, като последният владетел на Първото българско царство. Така е в английската, френската, испанската, руската, украинската и други версии на статията за Пресиан. Защо „завръщането“ на Пресиан II на сцената на историята е толкова закъсняло?

Времето и превратностите на българската историческа съдба са казали тежката си дума, оставяйки недостатъчно свидетелства за средновековното ни минало. За разлика от западноевропейските държави, в чиято история нерядко се знае управлението на един крал буквално „по часове и дати“, в нашия случай ни остава поне „утехата“, че ние пък имаме вълнуващата възможност „да открием“ дори нови, неизвестни български владетели!

Случаят с Пресиан II е именно такъв. През 1978 г. при археологически разкопки на средновековна ротонда в гр. Михаловце (унг. Михалд), в източната част на Словакия, е открит любопитен и нелек за разчитане надгробен надпис. Той е публикуван през 1983 г. от известния чешки славист В. Ткадлчик, отначало

на чешки, малко по-късно и на украински. На първо време в България, да не говорим за Македония, няма отзвук на това, в крайна сметка, сензационно откритие.

Върху Пресиановия надпис се чете титлата „княз“, която в онази епоха е „запазена“ все още само за владетелите, а не за аристократи и местни първенци, както става през късното Средновековие. Така е повече от ясно, че въпросният Пресиан е имал статут на (бивш) монарх в изгнание. Впрочем, дори да нямахме този надпис (съществуват публикации, които неоснователно оспорват идентификацията на Пресиан II), и от наличните извори става ясно, че последният владетел на Първото царство е именно Пресиан. Най-малкото, той е приеман за такъв от своите поддържници, от най-непримиримите в борбата с византийското завоевание българи. Така смята, както ще видим, и самият император Василий II.

Пресиан е най-големият от шестимата синове (Пресиан, Алусиан, Арон, Траян, Радомир и Климент) на „българския самодържец“ Иван Владислав. Според надписа от Михаловце Пресиан, най-големият син на Иван Владислав и неговата съпруга Мария, е роден през 6505 г. от т.нар. Сътворение на света, равнозначна на 996/997 от Р.Хр. според използваната през Средновековието септемврийска година. Отбелязването на рожденната година е уникално за старобългарската епиграфика – поне засега нямаме нито един пример, при който да има друг маркер, освен годината на смъртта. Най-вероятно в случая се натъкваме на влияние на една практика, която е по-характерна за Западна Европа, съответно и за Унгария. Още една особеност в Пресиановия надгробен надпис, която е уникална – неизвестният граматик е обозначил раждането му не с думи, а със символ – схематично изображение на слънцето, а според някои мнения на звездата Сириус. Дали тук не е „закодинарана“ древната (пра)българска представа за слънцето като божество, за която споменава в края на XI-началото на XII в. архиепископ Теофилакт Охридски?

Както вече бе отбелязано, твърде показателен е фактът, че Иван Владислав дава на своя първороден син старото прабългарско владетелско име Персиан/Пресиан. Това име, което има

типична иранска основа („персиец“), демонстрира българските династични корени на рода на „велемощния комит“ Никола, бащата на Комитопулите. То според нас още веднъж показва, че когато в своя знаменит Битолски надпис Иван Владислав се самоопределя като „българин родом“, то той има предвид не само характерното за IX–XI в. съдържание на народността на българите, но и старите (пра)български корени на своя владетелски род. На своя наследник той дава името на „... от Бога архонта на многото българи“ Пресиан I (836–852).

Без да знаем нищо за детството на Пресиан, няма да е пресилено да предположим, че той е възпитаван като човек, достоен за името на великия кан, което е носил през целия си живот. Пресиан се появява на историческата сцена едва през 1018 г., след смъртта на Иван Владислав пред стените на Драч. Така е според оскъдните известия на изворите, най-вече на добре информирания Йоан Скилица. Няма спор, че още през 1015 г. с възцаряването на своя баща Пресиан е обявен за престолонаследник (канартикин), което му осигурява високо място в държавно-административната и военната йерархия. Може да се допусне, че, подобно на практиката в други средновековни държави, престолонаследникът поне за известно време е бил поставян да управлява част от държавата. Разбира се, при силно стеснените граници на България през 1015–1018 г. тази възможна земя, намираща се под егидата на Пресиан, няма как да е била особено обширна. Така или иначе, през въпросните три години младият български принц е получил известни умения в държавното управление, военното дело и т.н., които за съжаление не е имал възможност да прояви в пълна степен в по-нататъшния си живот и политическа дейност.

През февруари 1018 г., когато Иван Владислав пада убит край стените на Драч, българската аристокрация не е в състояние да понесе този пореден „шоков“ удар и в по-голямата си част поема пътя на капитуланството. Малцина са значимите личности, решени на отчаяна съпротива. Огнищата на тази съпротива се ограничават в периферията на държавата – в албанските планини, където действат Пресиан, Ивац и Николица, както и в далечните дунавски земи около Срем (дн. Сремска Митровица).

Съпротивата в планините на днешна Албания е разпокъсана – Ивац се укрепява в царската резиденция (грц. „василия“) Пронища/Копринища, Николица действа отново нейде в същия район, а Пресиан, братята му и верните им войски са принудени да се оттеглят в планината Томор.

*Поглед към планината Томор
от средновековния Белград (дн. Берат) и от Елбасан*

В същност, най-вероятно Пресиан и хората му са „натикани“ в планината от блокиращите ги византийски сили, когато същите верни на престолонаследника (новият „самодържец български“) военни части се опитват да напреднат към Преспа и Охрид. Пресиан и двамата му по-малки братя Алусиан и Арон оказват противодействие на ромеите до около август – септември 1018 г., но поради пълното затваряне на „изходите на планината“ (по думите на Йоан Скилица) най-накрая са принудени да капитулират.

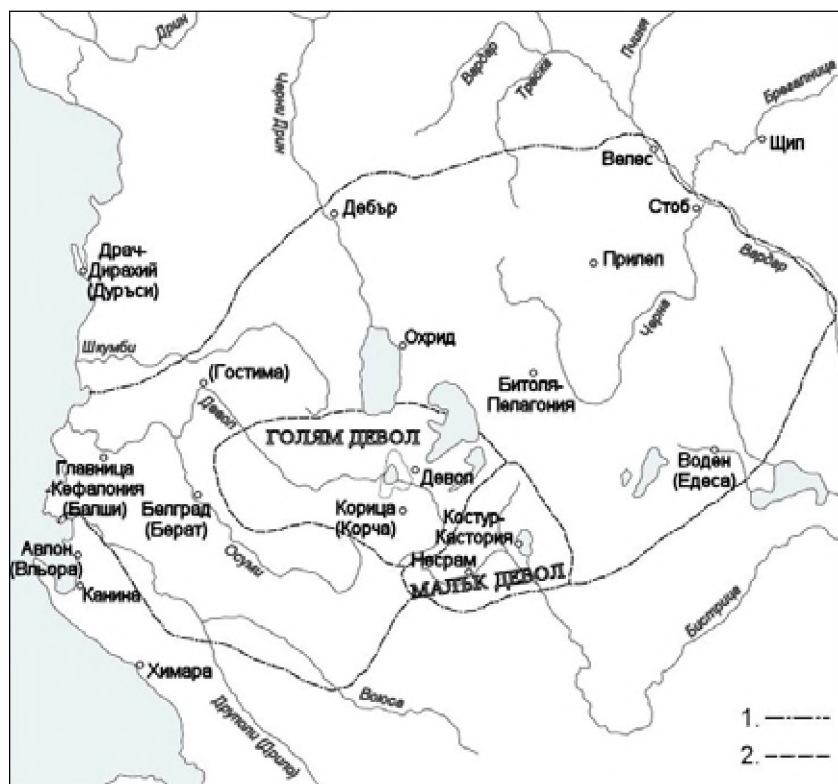
Томор е висока (2480 м), слабо населена планина, обявена днес национален природен парк. В тези условия снабдяването с припаси е било сериозен проблем, което допринася за изчерпването на силите на българите в условията на пълна блокада. Василий II явно е изпитвал сериозни опасения от действията на Пресиан, които са могли да доведат до евентуален обрат във войната. По тази причина императорът от Охрид веднага се насочва към Преспа и Девол, където разполага своя укрепен лагер и престо- ява цели четири месеца!

Както бе показано от Д. Бело и Р. Дамо, идентификацията на средновековният град Девол (Дѣволъ, грц. Δεῦβολις) при едноименната река в днешна Албания е трудна задача. При това има два региона с това име, съответно Голям и Малък Девол. Обикновено този важен център на Първото българско царство, споменат още във времето на княз Борис-Михаил и св. Климент Охридски, се отъждествява с крепостта Звезда-кале при гр. Корча. Според двамата изследователи по-скоро става дума за важен административен и епископски център при дн. с. Мирас, чието българско име е Божиград. Днес общината Мирас е с 16 села в областта Девол, по горното течение на реката Девол, в котловината между планините Грамос и Морава (алб. Морова). Името на средновековния град в най-древния си вид е било „Теополис“, откъдето се е преобразувало в „Девол“. Разбира се, то е било пресмислено или през тракийското „дева“–„дава“ (град), или пък през терминологията на (пра)българите, за което има паралели в иранските езици („девол“, „девор“ и подобни със значението „стена“). Интригуващо е, че близо е с. Николица (по името на известния Самуилов болярин?) и планината Врохот („Върхът“), днес на албански Рахут. Там според Скилица е била резиденцията Пронища / Копринища, в която през лятото на 1018 г. се укрепява Ивац.

Точната локализация на Девол е предмет на бъдещи проучвания, но за нас по-важен е изборът на Василий II да разположи именно там своя лагер. На практика контролирайки долините на реките Девол и Осум, както направлението към Охрид и Преспа, императорът е целял максимално да попречи на обединението на противостоящите му български сили.

Изключително показателно е, че Василий II лично ръководи пълната блокада на Томор. Колкото и да е лаконичен разказът на Скилица, не е трудно да се проумее, че в този момент обезвреждането на Пресиан е приоритетна задача за императора. Не някой друг „бунтовник“, а именно Пресиан, когото поне част от българите приемат за свой законен владетел, е напълно обкръжен. За блокадата са хвърлени всички налични ромейски части. По същото време Ивац в планината Врохот не само не е обсаден,

но дори има възможност да събира още войници! Пресиан и хората му губят надежда и се предават на Василий II – акт, който навярно е схващан като окончателна българска капитулация. Това личи и от един подценяван от изследователите детайл – Скилица отбелязва, че Василий II „...издигнал висока трибуна (грц. „виматос“), на която приел Прусиан с братята му, когато пристигнали, като ги успокои с праведни и човеколюбиви думи...”

Областта Девол, планината Томор и поречието на р. Девол

Този важен, церемониален като съдържание акт край Девол има смисъл на окончателна капитулация на българите, вече от името на техния последен владетел. Пресиан II получава от императора високата византийска титла „магистър“ (същата, с която през 971 г. Йоан Цимисхи удостоява детронирания цар Борис II!), а Алусиан и Арон стават „патрици“. В духа на стародавните имперски традиции Василий II спазва древния „ромейски“ (римски) обичай важни политически актове да се извършват върху специално устроена площадка или трибуна, увенчана с военна шатра.

В историята на българо-византийските отношения има и други сведения за подобни „трибуни“: при провъзгласяването на Тервел за кесар в Константинопол (705 г.), при срещата между цар Симеон и Роман Лакапин (9 септември 923 г.) и др. Примери за тази практика са изследвани от българския археолог и историк П. Георгиев. Интригуващо е, че Йоан Скилица не говори за подобна „трибуна“ и съответстващия ѝ древен церемониал в Охрид – напротив, това става именно в лагера при Девол. При това императорът спазва традицията в пълна степен, вкл. като държи реч към предалия се български владетел Пресиан и двамата му братя. Последните според изконната [пра]българска йерархия са били съответно канартикин (Алусиан) и боила-таркан (Арон). Очевидно с този церемониал не само „де юре“, но и фактически се поставя края на „българското въстание“ и на самата българската държава.

* * *

ВЪПРЕКИ ЧЕ ИЗЛИЗАМЕ ИЗВЪН ХРОНОЛИЧЕСКИТЕ рамки на тази книга, в никакъв случай не е излишно да проследим каква е съдбата на Пресиан II след окончателното завладяване на Първото българско царство? Знаем, че той „украсява“ триумфа на Василий II в Константинопол заедно с останалите представители на българската знат. Пресиан II и още седем българи са „герои“ на една миниатюра, представяща Василий II като победител над българите и триумфатор. Тя е поместена в т.нар. Венециански псалтир на Василий II от 1019 г., където Пресиан е изобразен в царски одежди, съвсем същите като на императора, но без ризница. Той е показан паднал в нозете на Василий, който държи копие като истински победител. Останалите седмина българи най-вероятно са царският брат Алусиан, ичиргу-боилът Богдан, Ивац, Кракра, Николица, Елемаг, евентуално неизвестният по име племенник на Иван Владислав. За това ще стане дума обаче малко по-късно.

Колко време Пресиан прекарва в Константинопол е неизвестно. Навярно, поне докато България е обект на незавършили все още действия по въдворяването на византийската администация, гарнизони и т.н., ексвладетелят и близките му са под арест или по-специален надзор. През 1018–1019 г., а може би и в продължение на поне още няколко години, мерките за сигурност спрямо членовете на българската династия вероятно остават по-строги. Същевременно императорът полага усилия за ангажирането им в полза на държавата, за което свидетелстват високите титли и служби, раздавани на представителите на българската аристокрация още в хода на самото завоевание. Синовете на Иван Владислав получават възможност за кариера във византийската армия и администрация. Те обаче винаги са назначавани, дарявани с поземлени имения и пр. във византийския „Изток“ (Мала Азия, Армения, Грузия, Месопотамия), колкото е възможно по-далече от българските земи. Началото на тази практика е поставено с Пресиан, назначен за стратег на важната малоазийска провинция Вукеларион, в чиято територия е град Анкира/Ангора (дн. Анкара). Стратегът на Вукеларион е сред

най-високопоставените и щедро заплатени имперски сановници с годишен доход от 30 литри злато (2160 златни номизми), без да броим възможността да притежава поземлени владения.

Около 1026 г. „магистър Пресиан Българина“, както го нарича Скилица, участва в заговор против бездарния император Константин VIII (1025–1028). Хронистът представя нещата като персонален конфликт между Пресиан и видния аристократ Василий Склир, при който двамата влизат в „битка“ (грц. „махи“). В случая не става въпрос за „дуел“, както често се пише, а за сражение между военни сили на двамата противници. Във Византия политическата система се отличава съществено от онази в Западна Европа, а такива конфликти са редки, свързани с използването и на редовни войски. Константин VIII окачествява станалото като „безсрамие“, а провинилите се са арестувани и съдени. Пресиан и Склир са заточени на Принцовите острови в Мраморно море. Скоро Василий Склир е ослепен, докато Пресиан е помилван.

Надали може да има съмнение, че Пресиан участва в заговор против императора. Съдбата на някои особено близки до него личности е показателна: видният византийски благородник Роман Куркуа (зет на Пресиан, женен за неизвестна по име негова сестра), Глава (член на друга знатна византийска фамилия с български корени), бившият ичиргу-боил Богдан и Гудел (друг български болярин) са ослепени. Монахът Захарий, навярно също българин и близък на Пресиан, е наказан с отрязване на езика. Прави впечатление, че Богдан, независимо от поведението си спрямо Пресиан през 1018 г., продължава да е своего рода „ичиргу“ („вътрешен“) болярин на бившия владетел – още едно свидетелство за силните прабългарски традиции в епохата на цар Самуил и приемниците му.

Защо и как Пресиан е избегнал тежката участ на другите заподозрени, вкл. на Василий Склир? По-мекото отношение към него вероятно се дължи на обстоятелството, че той е най-знатният българин на своето време. Да не забравяме, че от покоряването на България са изминали едва осем години! Дори и след още петнайсет години, когато се появява Петър Делян, по думите на Йоан Скилица българите продължават да не приемат „ромейския

ярем“! Константи VIII не е жалаел да рискува, подлагайки на прекомерна репресия най-видния българин в империята, което би могло да има неблагоприятен отзвук в покорената България.

Вторият заговор, в който Пресиан е вече е главното действащо лице, обикновено се отнася към 1029 г. Негова цел е свалянето на император Роман III Аргир (1028–1034), заел престола благодарение на брака си със Зоя – дъщеря на Константин VIII и племенница на заклетия „стар ерген“ Василий II. Зоя и по-малката ѝ сестра Теодора символизират легитимността на короната като единствени наследнички на знаменитата византийска Македонска династия. Бракът и коронацията на Роман, бивш градоначалник на Цариград, представлява поредната победа на т.нар. „цивилна партия“ (израз на руския византолог Ф. Успенски) – столичната бюрократична олигархия. Опозиционно настроената военна аристокрация не остава безучастна, като подкрепя „алтернативната“ сестра Теодора. Само през краткото царуване на Роман Аргир има четири опита за преврат, първият от които е оглавен именно от Пресиан II.

Заговорът трябва да бъде отнесен не към 1029, а към следващата 1030 г. Злополучният поход на Роман Аргир против арабския емир на Алепо (Сирия) през с.г. е добре познат, а вината за неговия провал е изцяло на бездарния император. Арабският летописец Камдлин Халеби (Алепски) съобщава следното: „И били с Роман [Аргир] царят на българите, [както и] печенезите, франките, русите, абхазците, грузинците, арменците...“ С. Салюм предлага решението на тази загадка да бъде търсено в лицето на „...някой от потомците на цар Иван Владислав, ако не и в неговия първороден син Пресиан, който след 1018 г. се намирал в редовете на византийската аристокрация и имал сан магистър.“ Едва ли може да има спор, че „цар на българите“ в случая може да бъде единствено Пресиан.

Стратегическото положение на Вукеларион, както и наличието на първокласни български части във византийските източни провинции обясняват участието на Пресиан в тази кампания. Провалът на Роман Аргир предлага по-добри условия за замисления от Пресиан заговор. За съжаление информацията за този политически проект е оскъдна. Все пак е ясно, че планът на заго-

ворниците предвижда брак на Пресиан с принцесата Теодора. В него са привлечени и хора от дворцовите среди, което е сторено от бившата българска царица Мария. Майката на Пресиан подкрепя замислите на своя най-голям син. Статутът на първа дворцова дама („патриция зости“) позволява на Мария да реализира контакти между опозиционните военни, недоволните в самия дворец, както и с Теодора. За нещастие, заговорът е разкрит, а и уликите срещу Пресиан явно са много солидни. Магистърът е арестуван и затворен в столичния манастир „Св. Мануил“. Само дни по-късно Пресиан е съден за измяна и ослепен. След това той приема монашеството, което в аналогични случаи почти винаги става по принуда. Годината, посочена от Скилица, е 6539 от С.М., съответстваща на септемврийската 1030–1031 от Р. Хр.

Ослепяването на Пресиан е сюжет на две миниатюри в т.нар. Мадридски илюстриран ръкопис на хрониката на Скилица. Първата представя и бившата царица Мария, която е отстранена от двореца и също изпратена в манастир – отначало в Мантилейската обител в темата Вукеларион, което вероятно е свързано с разследване в самата провинция, управлявана доскоро от Пресиан. По-късно Мария е преместена в друг манастир, този път в малоазийската тема Тракисион, където по всяка вероятност завършва живота си. Теодора, която също е уличена в съучастие, временно е отстранена от двореца, но по-късно възстановява позициите си.

Бившата царица Мария е изгонена от византийския дворец и насилствено замонашване на ослепения Пресиан II – миниатюри от Мадридския илюстриран ръкопис на хрониката на Йоан Скилица

Връзките на Теодора с членовете на българската царска фамилия остават добри. Години по-късно, когато Теодора управлява империята самостоятелно (1055–1056 г.), тя толерира Пресиановите близки, напр. брат му Арон. Пресиановият брат е назначен за стратег на Иверия (Грузия). В своя известен надпис от древната арменска столица Ани, по онова време административен център на обединените в една провинция византийски земи в Грузия и Армения, магистър Арон Българина, съобщава за построения от него водопровод.

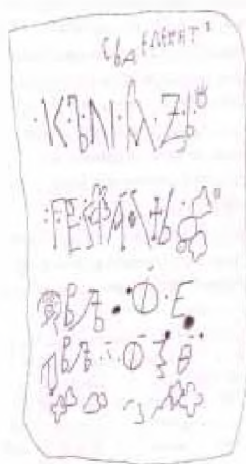
Този многократно коментиран надпис, поставен през 1055 или 1056 г., има сходства както с т.нар. строителни надписи на Първото българско царство. Арон напомня донякъде на своя далечен предшественик кан Маламир (831–836), от чието име кавхан Избул строи такова съоръжение в Плиска. Не можем да не направим връзка и с прочутия Битолски надпис на бащата на Арон, цар Иван Владислав. Пак при Теодора главнокомандващ („доместик“) на византийските войски в „Изтока“ става Исак Комнин, зет на Пресиан и братята му. Този бъдещ император е женен за тяхната сестра Екатерина, най-голямата от дъщерите на Иван Владислав и Мария. Екатерина е първата българка, която става византийска императрица (1057–1059).

Заговорите на магистър Пресиан Българина са коментирани твърде бегло и едностранчиво. Да припомним думите на проф. Васил Златарски: „Дали Пресиан, изстъпвайки като кандидат за византийския престол, се е въодушевявал от мисълта, че той по този начин би могъл да върне свободата на своя народ и отечество, ние не знаем; но все пак считаме за нужно да изтъкнем това обстоятелство, че, ако чувството на отечествения дълг е живеело още в него, то той би потърсил опора не в придворните интриги на Византия, а в самия български народ, който би му дал и сила, и възможност с успех да изпълни своя дълг. Напротив, Пресиан загинал, без да се погрижи за подобрене положението на недавно поробената България...“

Оценката на нашия именит историк е повлияна от либералното мислене на XIX и XX в., но надали подхожда на онова на XI в. Замислите на Пресиан и неговата майка царица Мария се вписват в особеностите на българската и византийската политическа мисъл от тяхната собствена епоха. Пресиан не е просто българин на византийска служба, нито човек, който гради кариера поради благоволенieto на византийските си господари. Той е не само царски син и престолонаследник, но и бивш български владетел! При това последният за момента, човекът, който теоретично продължава да е такъв в очите на българите. Паралелът с детронирания цар Борис II и брат му Роман през 971–978 г. е задължителен. Пресиан, носещ името на един велик български кан, е роден и възпитан в мисловната среда на фамилията на Комитопулите, забележителна със своя дух и вярност към българската държавна идея. Не е възможно човек като него да не познава историята на своята страна и народ, на своите бележити предци. Естествено е да познава и върховете на българската държавнополитическа идеология, идеите на „василевса на българите и ромеите“ Симеон Велики. Не само е примамливо, но е и логично в замисъла на Пресиан да виждаме един съзвучен с тогавашните представи опит за победа над империята с помощта на собствените ѝ оръжия! Бидейки легитимен притежател на българската корона, „Божи помазаник“ по силата на традицията и харизматичността на българската царска институция, Пре-

сиан II вероятно се е чувствал достоен за върховната власт над империята. В България (за разлика от Византия) винаги се е държало владетелят да бъде от „царския род“, както изрично поясняват за своите читатели Йоан Скилица и Михаил Псел. В самия Константинопол смятат българския царски род за „ненадминат по своята знатност“ – отново по думите на Михаил Псел. Пресиан II сигурно е бил убеден, че е далеч по-достоен за императорската корона в сравнение с Роман Аргир – знатен ромей, но не от „царска кръв“. Въобще един брачен съюз между българската (Крумовата) и византийската (Македонската) династия би бил интересно явление с оглед на идеята за т.нар. българо-византийска империя. Пресиан, неговата майка и други българи са смятали, че империята може да бъде завладяна и „отвътре“. Така те не само биха освободили народа си „отгоре“, но биха продължили и политическата стратегия, развита в християнско-универсалистички дух от великия цар Симеон.

С това „историята“ на Пресиан не завършва. През 1978 г. при археологически разкопки на средновековна ротонда в град Михаловце (унг. Михалд) в източната част на днешна Словакия е открит надгробен надпис с кирилски текст. Той е разчетен и публикуван няколко години по-късно от известния славист Войчех Ткадчик. Според неговото четене надписът гласи:

Надгробният надпис на Пресиан II в ротондата в Михаловце (по М. Виздал и Н. Николов)

„Тук лежи княз Персиан [Пресиан], [роден] в годината 6505 [996/997], [починал] в годината [1060/1061].“

Чешкият учен категорично свързва надписа с личността на българина Пресиан, синът на цар Иван Владислав. Около надписа възниква полемика, като се появяват мнения, че той не е с кирилски, а с латински букви, и че няма никаква връзка със знатния българин. Последното детайлно и компетентно проучване на паметника, осъществено от М. Виздал и Н. Николов, разрешава по-голямата част от загадките около него и потвърждава категорично отношението му към Пресиан II.

Неизвестно кога след насилственото му въдворяване в манастир княз Пресиан II успява да избяга и да потърси убежище в Унгарското кралство. Той навярно разчита при евентуален унгарско-византийски конфликт да вдигне въстание в България. Според М. Виздал и Н. Николов, които не изключват напълно горната хипотеза, е възможно друго решение – след възцаряването на Исак I Комнин (1057–1059) и Екатерина (родната сестра на Пресиан) монахът с царска кръв да е изпратен от Константинопол по онези места като високопоставен православен мисионер. Районът на Михаловце, в който пребивава и завършва земния си път Пресиан II, е свързан с някогашната дейност на св. Методий като архиепископ на Великоморавия.

„Историята“ на Пресиан II е убедително доказателство, че българската държавна идея остава жива и след завоеванията на Василий II Българоубиец. Аристократичният елит не само че не се „ромеизира“ веднага, както често се мисли, но десетилетия наред търси пътища за изява, включително за реванш спрямо империята и възобновяване на българската държава. Историческият портрет на Пресиан II, колкото и да е фрагментарен, дава основание за някои важни изводи. При целия трагизъм на своя живот, при трудните обстоятелства и в родната българска, и в чуждата ромейска среда, като политически емигрант или църковен мисионер, Пресиан II се откроява като най-видният българин в първите десетилетия след византийското завоевание на Първото българско царство.

Финалните акорди на българската епопея

ПОСЛЕДНИТЕ ПРОБЛЯСЪЦИ НА СЪПРОТИВАТА СРЕЩУ византийското завоевание са свързани както с Пресиан II, така и с още няколко видни личности на тогавашна България. На 15 август с измама е ослепен Ивац при преговори „на четири очи“ с византийския военачалник Евстатий Дафномил. Мечтите на Ивац да възстанови българското царство, фактът, че той пребивава в царската резиденция (а не негов собствен дворец, както се твърди обикновено!) Коприница и т.н. подсказват, че той е близък роднина на Комитопулите.

Следващият проблем за Василий II е преданият Самуилов воевода Николица, който се укрива „в някакви планини“ със своите войници. Някои от хората на храбрия болярин са пленени в станалите боеве, други дезертират. Едва тогава отчаяният Николица отива „да предаде живота си на василевса...“ Василий II, който преди много години дава титлата „патриций“ на Николица, заповядва да го хвърлят в затвор в Солун.

Николица се предава на Василий II

Най-успешната кампания в дългото царуване на Василий II достига своя край. Императорът заздравява ромейската власт в областта на Драч, Колония и Дринопол (дн. Албания), заповядва да бъдат разрушени редица крепости и т.н. – все превантивни мерки предвид началните стъпки на новата власт. Византийските пленници („ромей“ и арменци), преселвани някога от Самуил в Битоля, Охрид и Преспа, получават право да се завърнат по

родните си места. Желаетелите да останат в България са обект на специално внимание, привилегии, имоти – така стъпка по стъпка Василий II създава основите на византийската власт в покорената страна. Императорът взема под свой надзор целия български царски род, вкл. двете дъщери на Самуил, един негов незаконороден син и т.н. Бившата царица Мария с децата ѝ, вкл. Пресиан, и другите знани българи са изпратени в Константинопол. Малко по-късно при императора в „робско одяние“ се явява „архонтът на Белград Елемаг заедно със съуправителите си“.

Средновековната крепост Белград (дн. Берат)

Спорадично е изказвано мнение, че този виден българин е управител на дунавския Белград (дн. сръбска столица), но по всичко личи, че става дума за „южния“ български Белград, дн. Берат в Албания. Скоро след това в Солун е разкрит заговор на „архонтите и патрициите“ Елемаг и Гавра, които искали да вдигнат въстание и да възстановят „българската власт“. Заговорът е осуетен, а Гавра побягва в „своята земя“. Скоро той е заловен и ослепен, докато Елемаг упорито отрича участието си в заговора. Властите са принудени да го освободят и да му върнат титлата. Приблизително по същото време Константин Диоген завзема Срем (грц. Сирмион, дн. Сремска Митровица). Най-далечната северозападна крепост на Първото царство е овладяна също с измама. При преговорите Диоген пробожда с меч си българския управител „Сермон“. Някои учени допускат, че Срем пада през зимата или пролетта на 1019 г. (Г. Шлюмберже, В. Гюзелев,

Г. Николов и др.), което е напълно възможно и се вписва по-добре в общата картина на събитията.

Василий II като победител над българите – миниатюра от Венецианския псалтир (1019 г.)

Василий II продължава към Атина, посещавайки мястото на Сперхейската битка – костите на загиналите през 996 г. българи

продължавали да бъдат грозен спомен за този тежък неуспех на цар Самуил. В Атина Василий устройва триумф и щедро обдарява храма „Св. Богородица“ (древния Партедон). Съществува мнение, че императорът посещава и дарява известния манастир на предоподобния Лука (Ἅγιος Λουκάς) във Фокида, създаден от неговия баща Роман II.

Манастирът на преп. Лука във Фокида

Василий II се завръща в Константинопол. В столицата е устроен грандиозен триумф – василевсът влиза тържествено на кон през „Златната врата“, увенчан със златна корона, а пред него вървят царица Мария, Самуиловите дъщери, Пресиан (II) и останалите най-знатни българи, между които е дори и „архиерейт на българите“ патриарх Давид. След падането на България сръбските и хърватските князе също изявяват покорството си пред Василий II. С цената на колосално военно напрежение, използвайки както цялата мощ на империята, така и жестоки, нечовешки методи на завоевание, Василий II Българубиец осъществява вековната амбиция на ромеите за унищожаване на българската държава.

Общество и култура

ПОДРОБНИЯТ АНАЛИЗ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ, СТОПАНСКИ И КУЛТУРНИ ПРОЦЕСИ е извън замисъла на тази научно-популярна книга, но ще си позволим да маркираме най-важното и по-малко известното.

Като структура българското общество при Самуил и неговите приемници не се отличава от онова, което е характерно за страната преди византийската оккупация през 971 г. В периода 971–1018 г. Българското царство съхранява институциите и политическия модел, изграден от владетелите в Плиска и Велики Преслав. По тази причина определения от рода на „Западна българска“, „Самуилова“, още по-малко пък „южнославянска“ или „македонска“ държава са не само неточни, но и абсолютно неверни. Начело на държавата е владетелят, който носи титлата „цар и самодържец на българите“ или „самодържавен цар“, наследена от царете Симеон и Петър, призната от Византия с договора от 927 г. Според Йоан Скилица и Михаил Псел при българите, за разлика от Византия, права върху престола имат единствено представителите на „царския род“.

Втори в държавата е кавханът. Йоан Скилица го определя като висшият сановник, който управлява „заедно с владетеля“ – така, както е било във времената на Крум, Омуртаг, Борис, Симеон, Петър, изобщо отпреди 971 г. Кавхан Дометиан командва значителни военни сили, а пленяването му през лятото на 1015 г. води до бързото сваляне на цар Гаврил Радомир. Дори и по време на византийското владичество срещахме видната фигура на Георги Войтех – бидейки от „рода на кавханите“, той е своеобразен лидер на българското болярство и инициатор на въстанието през 1072 г. Силна остава ролята на „топарха на вътрешните крепости“ – така образно е представена службата на ичиргу-боила („чръгобия“), какъвто е бил Богдан. Запазват се и други висши звания и служби, каквито знаем от Плиска и Велики Преслав. Най-важните решения, както е било още през VII – IX в., се вземат на свикан от владетеля „Народен събор“, в който участва

представителите на болярството и църквата. Тази традиция се запазва при въстанията на Петър Делян и Георги Войтех.

Сред най-близките сподвижници на цар Самуил и неговите наследници срещаме видни личности от средите на българското болярство, заемали ръководни постове в управлението на държавата и нейната армия. Към този „висш ешелон“ може да причислим Дометиан и Богдан, военачалници и областни управители от ранга на Ивац (вероятно родственик на царската фамилия), верният Николица, Несторица (предводител на войските срещу Солун през 1014 г.), Кракра (управител на Средец и Перник), Драгомъж (на Струмица), Драгшан (на Воден), Илица (на Мъглен), Сермон (на Срем), Охтум (на Видин и отвъддунавски земи), Елемаг (на Белград/Берат), Гавра (управител нейде в Албания), Димитър Полемарх („воевода“, изпращан от цар Самуил с конкретни военни експедиции), Димитър Тихон (също военачалник), Матеица (виден болярин, тъст на Богдан), Добромир Млади (командир на „първия царски отряд“), и др. Поради откъслечните данни, с които разполагаме днес, е ясно, че тези двайсетина видни българи, чиито имена са достигнали до нас, са част от много по-големия държавен апарат и военно командване. Предвид и военно-административното устройство на Българското царство и неговата обширната територия става въпрос за десетки личности в столицата и страната. Към тях трябва да прибавим представителите на църквата и културата, на първо място патриарсите Дамян, Герман-Гаврил, Николай, Филип и Давид, епископи, свещеници... В огромната си част тези личности показват забележителни качества и морална устойчивост – свидетелство за зрелостта и патриотизма на тогавашния български политически и духовен елит.

В трудните времена на българо-византийски двубой преставителите на болярство изпъкват много по-релефно в сравнение с известното ни за тях преди 971 г. Както основателно отбелязва Г. Николов, българската аристокрация по места разполага с по-голяма самостоятелност и реална власт, което се дължи не само естествения ход на социалните процеси, но и на динамичната военно-политическа обстановка. Сианите позиции и функции

на централната власт обаче като цяло са съхранени, особено при такава силна личност като Самуил.

Водещата духовна институция във времето на „Българската епопея“ е патриаршията, чийто център от началото на XI в. е Охрид, но нейният Свети синод често е заседавал в Самуиловата църква „Св. Ахил“ в Преспа. През 1018 г. Василий II понижава статута на патриаршията в автокефеална архиепископия, но не я ликвидира. До самия край на своето съществуване през 1767 г., цели осем века, Охрид пази паметта за своя патриаршески ранг, а архиепископите се подписват като духовни водачи „... на цяла България...“ След 971 г. патриарх Дамян не се примирява със сторените от християнска Византия злини и търси убежище в Средец, като застава на страната на Комитопулите. Негов приемник е Герман Гаврил, при когото седалището на църквата е местено последователно във Воден, Мъглен, Преспа и най-накрая в Охрид. Както допуска Т. Моллов, през 992 г. този патриарх заедно със Самуил пренася мощите на св. Иван Рилски в Средец. Следват Николай и Филип, а последният патриарх при свободното Българско царство е Давид. Негов наследник, но вече като архиепископ, е Йоан Дебърски. След гибелта на Първото българско царство (1018 г.) Охридската архиепископия води самостоятелен живот, но тя не е „нова“ църква, нито е пряко продължение на древната „Първа Юстиниана“, както често твърдят нейните архиепископи, а е продължение на църковната власт от Велики Преслав и Дръстър, на завещаната от Борис-Михаил, Симеон Велики и учениците на Светите братя Кирил и Методий духовна и културна традиция.

Следвайки политиката на своите предци от Велики Преслав, цар Самуил отдава важно значение на християнската вяра и култура. Той строи църкви в Преспа, Охрид, вероятно и в други градове, като в духа на епохата събира мощи на светци и древни реликви, пример за което е и почти приказната история за Владимировия кръст. Сръбски изследователи свързат средновековната църква в Прокупле в Поморавието (днес в Сърбия), където са се пазели мощи на св. Прокопий, отново с цар Самуил. Както стана дума, манастирът „Св. Георги Бързи“ в Скопие е построен

от цар Роман. С „века на Самуил“ могат хипотетично да бъдат свързани някои от старите църкви в Костур, по-ранният храм на средновековния манастир „Св. Георги“ при Старо Нагоричане, Кумановско (отнасян обикновено към XI в. и „приписван“ на византийския император Роман IV Диоген), който е възстановен и основно преустроен от сръбския крал Стефан Милутин през 1313 г.), и т.н. Средновековни паметници, вкл. в далечните отвъддунавски земи, се свързват със същата епоха, както е примерът с манастира „Св. Йоан Кръстител“ в Морисена – Чанад. Без съмнение в епохата на Самуил работят строители и зографи, чиито имена остават неизвестни, а и точната идентификация и датирание на паметниците най-често трудна и дори невъзможна задача. И все пак, както отбелязва Ив. Божилов, създадените във Велики Преслав „... принципи, норми и постижения на българската религиозна архитектура, на българската живопис, намерили приложение и развитие преди всичко в западните предели на страната по времето на цар Самуил.“

Византийската окупация на североизточните земи, столицата Велики Преслав, Плиска и Дръстър, разорението на манастири и културни средища нанася тежък удар на българската култура, изкуство и книжнина. Натрупаната енергия от „Златния век“ на Симеон и неговото продължение при Петър е гаранция за съхраняването на традициите, а държавната власт дори и в онези години на война, кръвопролития и разруха продължава да подкрепя творците при създаването на оригинални и преводни творби. В случая е особено важно, че още от времето на княз Борис – Михаил в югозападните предели е изграден вторият по значение в държавата културен и духовен център в Охрид, олицетворяван от ярките личности на Климент Охридски и неговия събрат Наум.

С времето на цар Самуил изследователите свързват известния Германов сборник и старобългарският превод на хрониката на Георги Амартол. Свидетелство за равнището на дворцовите и църковни скриптории са цитираните надписи на Самуил от с. Герман, на Иван Владислав от Битоля, на Пресиан от Михаловце, краткият Варошки напис в памет на епископ Андрей от 996 г. За

съжаление, нашумелият преди години т.нар. Воденски надпис трудно би могъл да се приеме за автентичен. Съществуват спорове и около краткия надпис с името с цар Самуил, открит при с. Самуилово, Петричко (недалече от крепостта Ключ), който според ред специалисти е автентичен. Остава да се надяваме, че бъдещите проучвания и открития ще обогатят знанията ни за този период от развитието на българската култура.

След падането на България под византийска власт културата и книжовността продължават своето съществуване, но без подкрепата на собствена българска държавна власт преживяват относителен упадък и видим застой. Това прави още по-значима ролята на манастирските средища, създадени от последователите на св. Иван Рилски (Прохор Пчински, Йоаким Осоговски и Гаврил Лесновски), на други духовни огнища по обширната българска земя. Затова историческият спомен и името на цар Самуил остават така упорито в съзнанието на поколения българи и поддържат вярата им в предопределеното от Бога възкресение на българското царство.

Извори и изследвания

Аджиевски, К. Пелагонија во средниот век. Скопје, 1994.

Ангелов, Д., Б. Чолпанов. Българска военна история (От втората четвърт на X до втората половина на XV в.). С., 1989.

Андреев, Й. Българските ханове и царе (VII – XIV в.). С., 1988.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България (Енциклопедичен справочник) С., 2012 (Трето допълнено издание).

Анна Комнина. Алексиада (вступ. статия, пер. и комм. Я.Н. Любарско-го). Москва, 1965 (1995).

Антолјак, Ст. Самуиловата држава. Скопје, 1969.

Антолјак, Ст. Средновековна Македонија, 1. Скопје, 1985.

Бакалов, Г. Средновековният български владетел. С., 1985, 1995.

- Бело, Д.** Селища със старинни български имена по горното течение на р. Девол в Албания.– Българите извън България. В. Търново, изд. „Знак’94“, 1977, 65–68.
- Бело, Д., Р. Дамо.** Деаболис или Теополис?– „България – земя на блаженни...“ Сб. в памет на проф. Йордан Андреев. В. Търново, 2008,
- Божилков, Ив.** Битоляският надпис и някои въпроси на средновековната българска история.– Исторически преглед, 1971, кн. 1, 84–100.
- Божилков, Ив.** Българите във Византийската империя. С., 1995.
- Божилков, Ив.** Културата на средновековна България. С., 1996.
- Божилков, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България. София, 1999.
- Божков, А.** Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972.
- Бурмов, Ал.** Новонамерен старобългарски надпис в НР Македония.– Пламък, 1959, кн. 10, 84–86 (Избрани произведения, т. I, С., 1968, 192–195).
- Венедиков, Ив.** Военното и административното устройство на България през IX и X в. С., 1979.
- Византийски извори за историју народа Југославије**, т. III, Београд, 1966
- Виздал, М., Н. Николов.** Епиграфският паметник от ротондата в Михаловце в светлината на новите проучвания. – Преславска книжовна школа, т. 9. Шумен, 2006.
- Грегоар, А.** Никита Пигонит, победител на българския цар Иван Владислав.– Документи и материали за историята на България. София, 1970, 101–108 (превод от Byzantion, t. XII, Bruxelles, 1937).
- Гръцки извори за българската история**, т. V. С., 1963; VI. С., 1965; VIII. С., 1972; X. С., 1980.
- Гюзелев, В.** Българската епопея в двубоя срещу Византийската империя в края на X – първите две десетилетия на XI в.– България (681–1981). С., 1981, 107–114.
- Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994.
- Димитров, Хр.** Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., БАН, 1998.
- Димитров, Хр.** Македония през Средновековието. С., 2001.

- Димитров, Хр.** За разчитането и тълкуването на т.нар. „кирилски надгробен надпис на княз Пресиян от XI в.“ от Михаловце/Михалд (днешна Словакия). – Старобългаристика / Palaeobulgarica, 2002, кн. 4.
- Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина, I. С., 1943.
- Дуйчев, Ив.** Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981.
- Дюканж, Ш.** Византийска история [Du Cange, C. Historia Byzantina. Lutetiae Parisiorum, 1680]. Откъси (Ред. Р. Заимова, коментари – В. Тъпкова-Заимова). С., 1992.
- Заимов, Й.** Битолският надпис на Иван Владислав, самодържец български. С., 1970.
- Заимова [Тъпкова-Заимова], В.** Иван Владислав и неговият надпис. – В: **Й. Заимов.** Битолският надпис на Иван Владислав, самодържец български. С., 1970, 97–111.
- Заатарски, В.** История на българската държава през средните векове, т. I, част 2. С., 1918; т. II. С., 1934 (фототипни издания: 1972, 1995)
- Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1930 (фототипно изд. – 1970).
- Илјада години од востанието на Комитопулитe и создавањето на Самоиловата држава** (Зборник на материјали од научната средба, одржана во Преспа од 10 до 15 октомври 1969 г.). Скопје, 1971.
- Иречек, К.** История на българите (С поправки и добавки от самия автор). Под ред. на П. Петров. С., 1978.
- История на България**, т. II. Първа българска държава. С., БАН, 1981.
- Йорданов, Ив.** Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016–1018) във Византия. – Трудове на катедрите по история и богословие (Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“), т. 1, Шумен, 1997, 75–101.
- Йорданов, Ив.** Печати на потомците на цар Иван Владислав във Византия. – Археология, 1996, кн. 4.
- Караянопулос, Й.** Бележки върху въстанието на Комитопулитe. – България в света от древността до наши дни, т. I. С., 1979, 311–317.
- Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава, ч. I. С., 1979.
- Коледарова, К.** Българите в Мала Азия (от древността до наши дни). Стара Загора – София, 1998.

- Латински извори за българската история, т. II, IV, V. С., 1963, 1981, 2001.
- Литаврин, Г.Г. Совети и рассказы Кекавмена. Москва, 1972.
- Летопись Попа Дуклянина. – <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Dukljanin/frameset.htm>
- Михаил Пселл. Хронография (Вст. ст., пер. и комм. Я.Н. Любарского). Москва, 1978.
- Младенов, К. Областта Меглен в Македония (Историко-географски преглед и народностни борби). С., 1936.
- Мошин, Вл. Битолска плоча из 1017 г.– *Македонски јазик*, 17, 1966.
- Микулич, Ив. Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996.
- Мутафчиев, П. История на българския народ [I-II. С., 1943]. Под ред. на В. Гюзелев. С., 1986.
- Муцопулос, Н. Базиликата „Свети Ахилий“ в Преспа (Един исторически паметник – светиня). Пловдив, 2007.
- Николай, епископ (Велимировић). Свети краљ Јован Владимир. Београд, 1925 (2002).
- Николов, Г. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България (краят на VII – началото на XI в.). С., 2005.
- Острогорски, Г. Историја Византије. Београд, Скопје, 1959 (Бългизд. – София, 1998).
- Павлов, Пл. Военачалниците на цар Самуил.– Военноисторически сборник, 1993, кн. 6, 3–19.
- Павлов, Пл. Пресиан – български канартикин и претендент за византийския престол.– *Studia mediaevalia et protobulgarica europensia* (В чест на 90-год. на чл.кор.проф. В. Бешевлиев). В. Търново, 1993, 93–103.
- Павлов, Пл. Княз Пресиан II (Последният владетел на Първото българско царство и претендент за византийския престол). Стара Загора, 1993.
- Павлов, Пл. Превратът на Иван Владислав (Опит за нова интерпретация).– Минало, 1999, кн. 3, 16–24.
- Павлов, Пл. Залезът на Първото българско царство (1015–1018). София, 1999.
- Павлов, Пл. Заговорите на магистър Пресиан Българина.– Български векове, 2000, кн. 2, 56–66.

- Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. В. Търново, 2000.
- Павлов, Пл.** Българското Средновековие – познато и непознато. В. Търново, 2008.
- Павлов, Пл.** Забравени и неразбрани (Събития и личности от българското Средновековие). София, 2010.
- Павлов, Пл.** Българи извън българското етнокултурно пространство през Средните векове.– Подбрани извори за българската история, т. II (Българските държави и българите през Средновековието). С., 2004, 416–438.
- Павлов, Пл.** Пресиан II – последният владетел на Първото българско царство (1018 г.). Славистични проучвания (Сб. в чест на XIV Международ. славистичен конгрес). В. Търново, 2008, 253–265. Също: http://litenet.bg/publish13/p_pavlov/presian_II.htm
- Павлов, Пл.** Владимировият кръст.– Будител. 2013, кн. 1, 25–31: <http://fakel.bg/index.php?t=2495>; също: <http://dveri.bg/aqqu4>
- Павловић, Л.** Култови лица код Срба и Македонаца. Смедерево, 1965.
- Панов, Б.** Средновековна Македонија, 3. Скопје, 1985.
- Пириватрић, С.** Самуилова држава. Београд, 1997 (Бълг. Превод – С., 2000).
- Петров, П. В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, т. I. С., 1978.
- Подбрани извори** за българската история, т. II (Българските държави и българите през Средновековието). С., 2004
- Розен, В.** Император Василий Болгаробойца – извлечения из летописи Яхъя Антиохийского. Санкт Петербург, 1883; <http://www.vostlit.info/haup-Dateien/index-Dateien/JA.phtml?id=2069>
- Рънсман, Ст.** История на Първото българско царство (Пр. от **Runciman, St.** The History of First Bulgarian Empire. London, 1930). С., 1993.
- Салюм, С.** Българо-арабски отношения през Средните векове (VII–XIV в.). – Исторически преглед, 1987, кн. 2, 19–35.
- Света планина Румија** (1996, 2005) – http://www.youtube.com/watch?feature=player_detailpage&v=I3bhOtz4pY
- Стара българска литература**, т. 2. Орагорска проза (Съст. и ред. Л. Грашева); 3. Исторически съчинения (Съст. и ред. Ив. Божилов). С., 1983.

Съботинов, А. България при цар Самуил и неговите наследници (976–1018), т. I. С., 2008.

Тъпкова-Заимова, В. Българи родом. В. Търново, 2009.

Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжка в Византия и в средновековна България. С., 1996.

Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, Пл. Павлов. Византия и византийския свят. С., 2011.

Шлюмберже, Г. Цар Самуил и Василий II. С., 1943.

Annales Anonymi Presbyteri de Dioclea. Zagreb, 1928.

Cheyne, J.-Cl. Pouvoir et contestations a Byzance (963–1210). Paris, 1990.

Cheyne, J.-Cl. Les Nestongoi, un exemple d'assimilation reussie.– 1100 години Велики Преслав, т. 1. Шумен, 1995, 261–270.

Constantini Porphyrogeneti imperatoris de ceremoniis aulae byzantinae libri duo. Bonnae, 1829–1830.

Cutler, A. The Psalter of Basil II.– *Arte Veneta*, 30 (1976), 9–19.

Fine, J. The Late Medieval Balkans. Ann Arbor – Michigan, 1987.

Ferluga, J. John Skylitzes and Michael of Devol.– Зборник радова Византолошког института, 10. Београд, 1967, 163–170.

The History of Leo the Deacon: Byzantine military expansion in the tenth century. Introd., transl., and annot. by A.-M. Talbot and D.F. Sullivan, Washington DC, 2005.

Iohannis Scylitzae Synopsis Historiarum (Rec. I. Thurn). Berolini-Novi Eboraci, 1973.

Ioannis Zonarae Epitome historiarum. Bonnae, 1828.

Καράς, Κ. Βασιλείος Β' Βουλγαροκτόνος.– 100 Μεγάλοι Έλληνες, Αθήνα, 2009.

Kravari, V. Villes et villages de Macedoine occidentale. Paris, 1989.

Krsmanovic, B. The Byzantine Province in Change. (On the Threshold between the 10th and 11th Century), Belgrade–Athens, 2008.

Κυριαζής, Κ. Βασιλείος Βουλγαροκτόνος. Αθήνα, 2000.

Michaeli Pselli Chronographia. Ed. K. Sathas. London, 1899.

Mladjov, I. Reconsidering Agatha, Wife of Eadward the Exile.– *The Plantagenet Connection*, vol. 11, Summer – Winter 2003, 1–85.

- Nikolov, G.** The Bulgarian Aristocracy in the war against the Byzantine Empire (971–1019).– *Byzantina et Slavica Cracoviensia*, III, 2001, 141–158.
- Ostrogorsky, G.** Une ambassade serbe auprès de l'empereur Basile II.– *Byzantion*, t. 19, 1949, 187–194
- Pirivatrić, S.** Μετά τον Σαμουήλ.– *Βυζάντιο και Βούλγαροι* (1018–1185). Αθήνα, 2008, 51–58.
- Pirivatrić, S.** Emperor's Daughter in Love with a Prisoner: Comparing the Stories of Scylitzes and Anonymus Presbyter Diocleae.– *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*. Budapest, 2013, 274–284.
- Popkonstantinov, K.-O. Kronsteiner.** Старобългарски надписи (Altbulgarische Inschriften), vol. 1. Salzburg-Wien, 1994 (=Die Slawischen Sprachen, 36).
- Prokić, B.** Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV. München, 1906.
- Riccardi, L.** Observatoins on Basil II as patron of the Arts.– *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, т. I, Санкт-Петербург, 2011, 39–45.
- Sifonas, C.S.** Basile II et l'aristocratie byzantine. *Byzantion*, t. 64, 1994, 118–133.
- Stephanos von Taron.** Armenische Geschichte (Ed. H. Gelzer und A. Burckhardt). Leipzig, 1907.
- Strässle, P. M.** Krieg und Kriegsführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileios II. gegen die Bulgaren (976–1019). Köln, 2006.
- Schlumberger, G.** L'épopée byzantine a la fin du X-me siècle, t. 2 (Basile II-eme – le Tueur des Bulgares). Paris, 1900. **Шлюмберже, Г.** Цар Самуил и Василий II. С., 1943.
- Šekularač, B.** Crnogorski anali. Cetinje, 1996.
- Šekularač, B.** Slovo o sv. Vladimiru I Annales Barenienensis.– http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/slovo_o_svetom_vladimiru_i_annaes_barenienensis.html
- Tkadlečik, V.** Cyrilsky napis v Michalovcich.– *Slavia*, 1983, nr. 52.
- Treadgold, W.** A History of the Byzantine State and Society. Stanford, 1997.
- Tsamakda, V.** The illustrated chronicle of Iohannies Skylitzes in Madrid. Leiden, 2002.

Вместо заключение

Големият чешки учен Константин Иречек, автор на първата научна история на българския народ (1876 г.), е дал непринудена, но стойностна характеристика на Самуил: „... енергичен, мъжествен и хуманен господар, който успял с победи да издигне Българското царство отново на онази висота, която то достигнало при Симеон...“ Когато при вида на своите ослепени, озлочестени съратници българският цар поел пътя към вечността, „... дори и на смъртния си одър Самуил тържествувал над своя противник, бездушния Василий...“ със своята човечност и съпричастие към болката на ближните. И със своята отдаденост на България и нейната свобода.

Когато пише за цар Самуил, Петър Мутафчиев изоставя академичния тон и дава израз на обяснимо за всеки българин възмущение. Времето на цар Самуил за популярния наш историк е „...непрекъснат кървав подвиг, в който народът ни впрягаше всичките си сили, за да предотврати подготвяната му робска участ. И може би тя би била избегната, ако Самуил, тоя неуморим воин, който в продължение близо на четиридесет години се явяваше със своите дружини по бойните полета из всички краища на Балканския полуостров, не носеше и едно сърце, изпълнено с твърде много човешки чувства...“

Когато разсъждава за съдбата на Българското царство при Самуил и неговите наследници, авторитетният гръцки византолог Йоанис Караянопулос прави следните точни и обективни обобщения: „Дългата, продължила повече от 40 години война, водена и от двете страни така сурово и упорито, показва и нещо друго – народностният елемент, който водел войната от българска страна, можел лесно, и то задълго, да бъде обладан от въо-

душевlenie и дори фанатизъм. Следователно става дума за български народностен елемент. По своята същност държавата на Самуил е била чисто българска и българските съпротивителни изяви срещу Византия можели да се поддържат преди всичко и най-продължително в области, които били подчертано български...“

Нека припомним и казаното от световноизвестния британския историк Стивън Рънсман: „Макар че понякога ликът на България се засенчва от облаци, тя може да бъде горда със своята история. Първата българска империя ѝ е завещала славни спомени. Нейният величествен път се губи в мрака на далечни времена, минавайки през Самуил и неговия кипящ от страсти двор край планинските езера на Македония, през Симеон на златния му трон (...); през Борис, който излязъл пред озарения си от сияние дворец, заобиколен от ангели; през Крум, който (...) вдигал наздравници към своите боляри с черепа на един император; през Тервел, влязъл в Константинопол редом с друг император (...); през Аспарух и братята му и техния баща, кан Кубрат...“

Недрата на вековната българската държавност, от които черпят сили цар Самуил и тогавашните българи, са мощни и дълбоки. И през XI–XII в. българите помнят „Испор цар“ (Аспарух), великия със силата на кръста „Михаил каган“ (Борис-Михаил Покръстител), „Симеон Премъдри“ (цар Симеон Велики), добрия „свети цар Петър“ ...

Величавата фигура на цар Самуил, пролетите реки от българска кръв, проникващите в съзнанието ни през безспирния поток на времето въздишки на ослепените Самуилови войници вече едно хилядолетие отекват в българското духовно пространство. Кървавата епопея от края на X и началото на XI век поставя пред хората в днешните държави България и Македония, трудния, но жизнено важен въпрос за общите корени, за вековете на възход или на тежки изпитания, за нашите герои и мъченици, за разделението на един народ и неговата цена...

И за общото ни бъдеще.